

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्क. १७८

श्रीरघुनाथविरचितं
भोजनकुतूहलम् ।

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः

श्रीरघुनाथ कुञ्जन् पिल्ल एं. ए.
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनस्थ-
सांस्थानिकमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५६/१९६१

[मूल्यं गार्भं दृश्यते प्रथमम्]

PREFACE

Bhojana Kutuhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Ayurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, viz 17th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunatha Gapeśa Navahasta, a Mahārāṣṭra scholar who flourished in the 17th century A. D. He was a friend of saint Ramdās and enjoyed the patronage of Queen Dīpa Bai, wife of Feroz Bhoose of Janjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note.

We have in our collection two manuscripts (Nos P I No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition. In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatīmahal Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvatīmahal Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof P K Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunātha in the issues of the Journal of the University of Bombay, September 1931, September 1944 etc. The late Pandit R Ananthachar and Sri M Madhavan Unni of this Library attended to the scrutiny of the manuscript.

The succeeding volumes of the work will be published without delay.

The present edition is based on the following manuscripts

- P 1 Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Maharaja's Palace Library, Trivandrum
- P 2 Palm leaf MS No 1021 in Grantha characters from the same source
- T 1 A paper MS. in Devanāgarī character supplied by the Sarasvatimahāl Library, Tanjore
- I 2 A paper MS in Devanāgarī character procured from the same source containing a statement that the MS belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle
- B h A paper MS in Devanāgarī script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
- J 1 A paper MS in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS belonged to Samaji Nayak Pande This MS was procured through the kind offices of Prof P K Gode, who has proved this to have been written some time between 1650 and 1685 A D

University MSS Library, SURANAD KUNJAN PILLAI,
Trivandrum, 15 1955 *Honorary Director*

A NOTE ON BHŌJANAKUTŪHALA

The Bhōjanakutūhala is a rare and valuable work compiled from various sources by Sri Raghunātha Sāri. The name Bhōjanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc of the dietetic materials. The work is in three parts; the present publication being the first part. This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles, purification of food etc.

The work draws its material from old treatises like Suśrūta, Bhāvaprakāśa, Manusmṛti and Vātsyāyana Sūtra. This has been stated by the author himself in the following verses.

“ इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुरारिणि
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निरमायि भोजनकुतूहलीश्वराणां
तोपाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

इति विविधनिबन्धाब्धीनगाघान् विगाह्य
प्रबलगुरुसमीक्षानौकया निविशेपम् ।
रुचिरतरललामग्राममासाद्य तत्तद्-
विहितविधि विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥”

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्धपादारविन्दश्रीमदनन्त-
देवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम
प्रथमः परिच्छेदः, and from the śloka.

संसेविता न गुरुवस्तरवश्च दृष्टा
धेर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

भेषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं

तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

etc., we know that the author of the work is Raghunātha Sūri. From the colophon of another work of this author by name Prayogaratnabhūṣṭ 'इति श्रीमद्भारिहरिभट्टात्मज-रघुनाथसुतगणेश-भट्टतनुज .... देवीयरघुनाथोन्नीतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नमूपायां पुण्याह-वाचनादिपिण्डपितृयज्ञान्तो रत्नगुच्छः', it is seen that this Raghunātha was the son of Gaṇeśabhaṭṭa, grandson of Raghunātha and great-grandson of Harihara Bhaṭṭa, though there is a lacuna between गणेशभट्टतनुज and रघुनाथोन्नीत in the manuscript. There are several statements in the works of the author to the effect that he belonged to Anantadeva, for eg अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय, अनन्तदेवदयात्मज. These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem to indicate that the author's father was Anantadeva. But this is in contradiction to the statement noticed above. Moreover, Anantadeva is frequently spoken of by the author as his Guru and the son of Āpadeva and grandson of Anantadeva. Anantadeva therefore, cannot be the author's father; he was in all possibility his Guru, and the statements may be taken as indicative of his extreme regard for him.

From certain letters of Saṁt Rāmdas addressed to Raghunātha† we know that he belonged to the Vasiṣṭha

ॐ "अवादीत्यमन्त्रेण गुह्या कथणाधिना ।"

"इति श्रीमत्सकलभूमण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापदेव-सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्माभ्युत्तमहोदधिनिबन्धने गौतमविधिः"

इति श्रीमद्भारिहरिभट्टात्मज-रघुनाथसुतगणेश-भट्टतनुज-रघुनाथोन्नीतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नमूपायां पुण्याह-वाचनादिपिण्डपितृयज्ञान्तो रत्नगुच्छः' etc.

† Vide P. K. Gode's paper 'The identification of Raghunātha' in the Journal of the Sarasvatimahal Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gotra and to the Karhade sect among the Mahrāṭtas His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति ..... चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतः and नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित-
प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his *Prāyasentākutuhala*, Raghunātha speaks of God Viṣṇu as his family deity

अनेन प्रीयता देवो भगवान् कमलापतिः ।

श्रीभदन्तः पूर्वेषामत्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunātha's teacher Anantadeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A. D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrāṭta Saṃt Ekanātha. His father Āpadeva was the famous author of the *Mīmāṃsānyāyapraṅkāśa*

Raghunātha was intimately associated with the Mahrāṭta Saṃt Rāmdas, the preceptor of Śivāji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saṃt at Chafol on the 'Man, a tributary of the river Kṛṣṇā

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahrāṭta kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahrāṭti works like the *Narakavarṇana* he speaks of Dipāmbikā, Queen of Ekoji as his patroness

Besides the *Bhojanakutuhala* Raghunātha has written several other works in Sanskrit and Mahrāṭti. Among the Sanskrit works may be mentioned the following —

1. *Sāhityakutuhala* — a work on *Citrakāvya* mentioned in the *Narakavarṇana* of the author, but no MS. is known

- 2 Prāyaścittakutuhala — on expiatory rites
- 3 Janārdana mahodaya — a manual on Vaiṣṇava ritual and worship
- 4 Dharmāmṛtamahodadhī — an extensive compilation on religious and social law and customs
- 5 Kāṣṭhīnī mānsā — No MS is known
- 6 Prayogaratnabhūṣā — an exhaustive work on Vedic ritual
- 7 Caturmāsyaprayoga — on the Vedic ritual pertaining to the Caturmāsyā sacrifices

Among the Mahārāṭhi works may be mentioned the following —

- 1 Narakavarṇana
- 2 Govardhanoddhāraṇa
- 3 Strīdharmā

In the Narakavarṇana mention is made of all the works except Prayogaratnabhūṣā and Caturmāsyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prāyaścittakutuhala *

* “अतश्च न शाक्यतादां द्रव्यमाश्रयाग इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण । प्रयश्चितम् ।” (भोजनकुतूहलम्)

“गवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्यस्माभिरत एवावगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवमयात्र निरूपितानि ।

“तस्या. प्रयाग प्राग्वाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं त्रिदशान्विभ्रष्टे दृष्टयेम् अकारम्भणीवेष्टया यश्च दाने सद्बल्यारम्भकृतप्रयोगरत्नभूषया दर्शपूर्णमासप्रकरणे गाचर इति नेह पुनर्लिखितम् ”

पराहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे उपपद्यते । Homaprayoga may probably be the Caturmāsyaprayoga

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

or MS of the works of Raghunātha vide Raghunātha and his works in the Journal of the Bombay University (Vol x 1911)

A manuscript of Prayogaratnabhūṣa dated Saka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutūhala produced about 1682 * This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dīpa Bai reigned between 1676 and 1683 The Dharmamrtamahodadhī contains a chronogram giving the date of its composition to be Saka 1623 (1701 A. D.). † The literary activity of Raghunātha may therefore be assigned to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library,
Trivandrum.

K. S. MAHADEVA SASTRI,
Curator

---

* Contemporary MS. of Bhojanakutūhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

† बाहियुगमसम्बन्ध (१६२३) सम्मिते शालिवाहनशके वृषाह्वये ।
वसरे तपसि कुम्भगे खौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमोशमभिपूज्य तस्यै वाङ्मुमाञ्जलिरेव समर्पितः ।
तेन तुप्यद्वा स भक्तवत्सलः कोसलाधिपमुतासुतो हरिः ।

॥ श्रीः ॥

रघुनाथमुरिधिरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

शुद्ध्याद्युपजीवन भोगः जीवमाधनं, 'ओपधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।'
इति श्रुतेः ।

तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूक्रशिम्बीतृणाह्वयम् ।^१

ग्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्

तच्छूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।

शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रदन्ति शिम्बी

धान्य तृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः ॥

इति । अत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि

मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिरीर्यकारि ।

शिम्बीभवं गुरु हिम च विबन्धकारि

तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥

गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥

मात्रागुरु तु मुद्गादि मापादिः प्रकृतेर्गुरुः ।

संस्कारगुरु पिष्टान्नं श्लोकमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा क्षिग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।

कपाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च वृहणाः ॥

अल्पानिलकफाग्नीताः पिचघ्ना मूत्रलास्तया ।

शालयो दग्धमृज्जाताः कपाया लघुपाकिनः ॥

सृष्टमूरपुरीपाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।

वैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्लाः ॥

१ J₁ omits 'वृहणाद्यु' -- इति श्रुते'

२ Bh धन्वमपि

३ J₁ मन्वत्

४ J₁ गुरु, दुर्जरम् । . मि'पुत्रलक्षणम् । इति

प्रथमपरिच्छेदः ।

कपाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥

कृष्टक्षेत्रे केदारे उत्तानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादवः पित्तकफघ्ना वातबहिदाः ।

किञ्चित्किताः कपायाश्च विपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ।

श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कपाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्स्मृताः ।

रोपितभ्रोपिता भूयशीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥

लिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बर्याः पित्तकफापहाः ।

बद्धविट्काः कपायाश्च लघवश्चाल्पतिक्ताः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः । राजनिघण्टौ —

राजानं तु त्रिदोषघ्नं मुस्निग्धं मधुरं लघु ।

दोषघ्नं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु रौयभोगः इति; राजान्नमित्येवान्ध्रेषु प्रसिद्धम् । राज-
निघण्टौ—

कृष्णशालिस्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ।

वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिद्वीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालिर्गोदातीरे प्रसिद्धः । राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः ।

रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

1. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
2. P₁. दीपनं जीवितं पथ्यं
3. P₁. P₂. रौयभोगः
4. Bb. मिति पाऽऽन्ध्रेषु
5. J¹. गोदानतीरे

तथा—

रक्तशालिर्वरस्तेषु बलयो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्गः शुक्लस्तृड्ज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ—

विपत्रणश्वासकासदाहनुद्रह्निषुष्टिदः ।
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥
रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखजाल्यरुजापहः ।

नि.शुको मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ—

महाशालिः स्वादुर्मधुराशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमहाय शमयेत् ।
शिशूनां घृणां वा यदतिजरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूक्ष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तासदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव विश्विद्वातविकारजित् ॥

सूक्ष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तभ्रमास्यारुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भस्थिरताल्पवातदः शूष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बलयः ॥

गन्धशालिः ।

१. Bb. शालिर्बलस्तेषु

२. Bb. omits the word राजनिघण्टौ

३. Bb. omits the word राजनिघण्टौ

४. Bb. माप्मान शमयेत्

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।
त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

“मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः” इति तल्लक्षणम् ।
तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

पट्टिवासरजस्तोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलप्पाटिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिद्दुनो द्वितयः ॥
पाटिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

व्रीहिगौरो मधुररसकः पित्तहारी कपायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥
गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोद्धशूकः सुगन्धकः ॥
पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रभोदो गौरशालिकः ।
लाङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्रीतभीरुकः ॥

१. Bh omits the word राजनिघण्टौ

२. T₁ has सर्वगदापह and also the variant reading:—
सर्वकृत्तापह, which variant T₂ also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रुच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
 स्वादुपाकरसास्निग्धा वृष्या बदालपवर्चसः ॥
 कपायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
 शुकजेषु वरस्तत्र रक्तस्वृष्णात्रिदोषहा ॥
 महांस्तस्यानुकळमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
 यवका हायनाः पांशुवाष्पनैपधकादयः ।
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥
 सृष्टमूत्रपुरीपाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
 स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः रिथरो हिमः ।
 पष्टिको व्रीहिषु भेष्टो गौरश्चासितगौरतः ॥
 ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजनूमुखाः ।
 कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥
 वरकोद्दालकौद्दालचीनश्चारददुर्दराः ।
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्मृताः ॥
 स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषधैव पाटलः ॥ इति ।

रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कळमः, अन्तर्वेद्यां कळ-
 पीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्शीघ्रपाकी, आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः ।
 शकुनाहृतः गरुडापरनामा । उक्तं च—

द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना ।

शकुनाहृतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।

सारामूखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशूकः अत्यायतशूकः ।
 रोद्धशूको रक्तशूकः । मुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः ।
 पुण्डरीकः श्वेतोल्पकः । प्रमोदकः प्रह्लादकः, कपोद इति प्रसिद्धः ।
 गौरशालिकः हरिद्रिः । ब्राह्मलः सीरुकृष्टभूमिजः । लोहवालः अति-
 कठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतभीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

1. Bb. रक्तवृष्णा

२. P₁, P₂, J₁ इत्या

३. P₁, P₂. आश्वयुजम इति

पतङ्गः उष्णनिष्पन्नः । तपनीयोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेष-
णम् । तदीयद्रुगुणो महान् । तदनु कलमः । नैषधहादय इति भादि-
शब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः । 'यवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त
एको प्रत्ययः । श्लेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

ख्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-

शुक्रश्लेष्मविषर्बना रुचिकराः सन्दीपनास्तरुणाः ।

पध्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुतृद्दश्रमध्वंसिनः

श्रेष्ठा त्रीद्विषु पाष्टिकाः कङ्कमका रक्ता महाशलयः ॥ इति ।

नीवाराणां त्रीहिवर्गे षाठमाह प्रयोगपारिजातः । धाम्भटस्तु
तृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यमूत्तरस्य गुणधाम्यं पाठहेतुः ।
गुणाश्च—

कपायमधुरो रूश्रो नीवारः कफपित्तहृत् ।

प्राही लघुर्वलहरो मृनीनां देहधारकः ॥

देवगात्री ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यशतीनो गुरुः त्रिगुणो नीरुनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः शैर्यकृत्स्वरः ॥

रात्रनिघन्टी —

गोधूमः त्रिगुणमधुरो वातघ्नः पित्तदाहहृत् ।

गुरुः श्लेष्मघ्नो बन्धो गतिरो गोर्मरुध्नः ॥ इति ।

त्रिगुणोऽन्धो लघुगोधूमो गुणशून्यः कफापदः ।

श्रामदोषहरो बन्धो मधुरो पीपीतृष्टिः ॥

वाग्भटः —

पथ्या नान्दीमुत्ती शीता कपाया मधुरा लघुः ।
दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नान्दीमुत्ती ।

काटेगह ।

भारप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्यारुनः पथादेशात्तमागतः ॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशुक्रौ दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीमुत्ताभिधः ॥

यत्तु 'कफशुक्रप्रदो प्रलयः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारिन्वमुक्तं तन्ननीन-
विषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षशरीतो गुरुः स्वादुस्सरो विड्वातशुधनः ।
वृष्यस्स्यैर्षकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥
पीनसश्चासकासोरुत्तम्भकण्ठञ्चगामयान् ॥

निघण्टौ —

यमः कपायो मधुरस्तुशीतलः प्रमेहजिन् पित्तकफापहारकः ।
अशुक्रमुडस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणा बहुशीर्यपुष्टिदः ॥
'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्भटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कपायो मधुरश्च रूक्षो मेहः कृमिश्रेष्पत्रिपापहश्च ।
पुष्टिं च शीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो येषुयमः प्रशस्तः ॥

३
बदानीजः ।

१ J1 कपायमधुरा

२ Bb मधुरोऽतिरूक्षो

३ Bb वेद्ववदीव

प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवलो यावनाळस्तु गौळ्यो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽर्शोभिः पथ्यो गुल्मत्रणापहः ॥

ल्टेरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कपायोष्णो विशोषकृत् ।
सहाही वातशमनो विदाही शौककारकः ॥

रक्तस्य ।

शरदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः^४ पित्तलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलप्रुष्टिदः ॥

शौळ ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
रुच्यस्मन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्मटस्तु —

निस्मारो वातलो रूक्षो जूर्णस्त्राध्मानकृत्संरः ।

इति साधारण्येनाह ।

१. P₁, P₂, T₁, T₂. Bh. omit this

२. P₁, P₂. Bh. J₁. शोषकारकः ।

३. J₁ रक्तयावनाळः ।

४. J₁. विच्छनो

५. J₁. शरणाह ।

दुहाला मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पित्तघ्ना नाग्निदीपनाः ॥

सजगुरे ।

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विषन्धकृत् ।
कषायं स्यादु सद्वाहि कटुपाकं हिमं लघु ॥
मेदश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ —

धान्यानां कञ्चुक शिम्बी वोजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥
मुद्गास्तत्र वरास्त्रादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पवला रूक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥
मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः ।

तत्र निघण्टौ —

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥
लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्यादपुष्टिदः ।
हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफापित्तनुत् ॥

१. P. ८१५

२. J. The Rev sor adds in the margin—
दृष्टिप्रसाधना मुद्गा शिम्बी नात्यर्थाननाः ।
दृष्टिता. यथाकम्प्रप्रधाना मुद्गजातिषु ॥

३. J. वर्गविधेयेण मुद्गगुण निघण्टौ —

४. J. कफपित्तनुत् ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ।
तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥
कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ।
इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ —

माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्येणोष्णो क्षटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥

सुखवतां शरीरिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥
अरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।

इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भृशिसृष्ट्रूक्षोऽतिवातलः ।
कषायानुरसः स्वादुरवृष्यः श्लेष्मपित्तजित् ॥
घाकुटेचवळे ।

निघण्टौ —

क्षवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत् ।
वृष्यः श्रमहरो रुच्यः पचनाध्मानकारकः ॥
शोरचवळे ।

१. J₁. पीतो वातविबन्ध

२. J₁ Reads नीलमाषगुणाः । before अरण्यमाषा etc.

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधस्तम्प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥

इति रात्रमाषगुणाः ।

अथ चैणकाः ।

निघण्टौ—

चैणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

तथा —

चणकशीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कपायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

निघण्टौ—

आमक्षणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहत्पापहारी ।
स्यौल्याश्मरीदोषविनाशकारी कपाय ईपत्कफवीर्यकारी ॥

आर्द्रचणकगुणाः ।

स चाद्द्वारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टस्तु तद्गुणः ।
आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥

१ P₁, P₂ पूर्वोक्तो

२. B₁ चणकगुणाः ।

३. B₁ has these two verses as follow
चणको मधुरो रूक्षो पित्तरक्तकफापहः ।
लघु कपायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

तथा —

चणकाशीतलो रूक्षः मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

४ P₁, P₂. आतकारकः ।

५. P₂ पित्तरोच

शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद् वातकुंघ्रप्रकोपनः ।
स्विन्नः पित्तकफौ हन्वात् स्रपः क्षोभकरो मतः ॥
आद्रोऽतिकोमलो रुच्यः पिचरक्तहरो हिमः ॥

निघण्टौ —

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् ।
पित्तातीसारशमनो बल्यश्चैव रसायनः ॥

कृष्णचणः ।

निघण्टौ —

चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्रोचनः परः ।

गौरचणः ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नश्शिशिरो गुरुः ॥

श्वेतचणः ।

इति चणकगुणाः ।

अथ कलायः ।

निघण्टौ —

कलायः कुरुते घातं पित्तदाहकफापहः ।
रुचिपुष्टिप्रदश्शीतः कपायश्चामदोपकृत् ॥

‘हरितास्तेष्यतिवराः’ इति वाग्भटः ।

वाठीण ।

१. Bh. पित्तप्रकोपनः ।

२. Bh. करो हिम ।

३. P₁ P₂ T₁ T₂ Bh. omit — कृष्णचण ।

४. P₁ P₂ T₁ T₂ Bh. omit — गौरचणः ।

५. P₁ P₂ T₁ T₂ Bh. omit - श्वेतचणः ।

६. J₁ The revisor add- in the margin after this :

पाठान्तरम् —

गुंस्त्वं विहन्ति च करोति निहन्ति पित्तं
स रफरुपदन्ति कर्कं शुद्धः स्यात् । (१)

अथ लङ्कागुणाः ।

निघण्टौ —

लङ्का रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिद्वातकृद् गुरुः ।

तथा —

त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुषरो रूक्षणो भृशम् ।

कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकश्शीतलस्तथा ॥

कीलसञ्जत्वपङ्कत्प्रकारी वातातिकोपनः ॥

राक ।

इति लङ्कागुणाः ।

अथ तुवरीगुणाः ।

निघण्टौ —

आढकी तु कपाया स्यान्मधुरा कफपित्तजित् ।

ईपद्वातकरा रुच्या विदुला गुरु ग्राहिला ॥

इति । पारिजाते —

आढकी कफपित्तघ्नी ग्राहिणी रक्तशीतला ।

कपायमधुरा गुर्वी ज्वरातीसारनाशिनी ॥

प्रमेहघ्नी घृते सिद्धा त्रिदोषशमनी लघुः ।

सा च श्वेता दोषला रोहिता चेष्टुष्या बल्या पित्ततापोपहन्त्री ।

सा श्यामा चेदीपनी पित्तदाहध्वमा बल्य आढकीस्यपमुक्तम् ॥

इति तुवरीगुणाः ।

१ Bh. इषोन्दा

२ P₂ क्षिप्तसन्ध, Bh काठसन्ध

३ P₁ P₂ T₁ T₂ Bh on it पारिजाते —

४ Bh घृतस्निग्ध ।

५ J₁ The revisor adds in the margin after this

ममूय लघव पथ्याशीता रक्तस्योपहा ।

कपायमधुरा रुक्षा प्रहिणा मारुताभया ॥

त्रिदोषशमन पथ्य शर्मिण आढकीस्यमुक्तम् ॥ इति अथान्तर

अथ कुलित्याः ।

कषायास्त्रादुरूक्षोष्णाः कुलित्या रक्तपित्तलाः ।
 ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥
 पीनसश्वासकांसाशोर्हिष्मानाहकफानिलान् ।
 घ्नन्ति शुक्लाश्मरीं शुक्लं दृष्टिं शोफं तथोदरम् ॥

हुलयेले ।

एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च लोहिताश्चित्ररूपिणः ।
 एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्वासापहश्शोपिनपित्तकृब ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलित्य उक्तः ॥
 रौजकुलित्या ।

इति कुलि यगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
 सरो विदाहा दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥

बेहः ।

निघण्टौ —

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा ।
 पलङ्कपा स्थूलशिम्बी घृत्ता मधुसितासिता ॥

१. J₁ कासाशोर्हिष्मानाह

२. T₁ P₁, P₂ Bh. शुक्ल श्मरी शुक्लं

३. All mss read दृष्टिदोषं तथोदरम् । The text has been emended according to Aṣṭāṅgisāṅgraha, from which the quotation is taken

४. J₁ एत शुक्लकृष्णलोहितचित्रभेदन चतुर्विधासमगुणाः । गुणेन. —

आनाह ... ..

५. P₁, P₂, T₁, T₂, Bh. omit रौजकुलित्या ।

६. P₁ P₂ T₁, T₂, Bh. omit बेहः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णवलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलमो गुरुः ।
 सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
 ग्राही स्थान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः
 कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पल्लं मधुरं रुच्यं पिचासबलपुष्टिदम् ।

पल्लं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

पिण्याकस्तिलकल्कः ।

वेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी मृदुगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।
 कफवातकरी वैपत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

जैवस ।

१. T₂. कृष्णश्रेयतमः । J₁ omits the first three lines in this verse

२. T₁. J₁. omit पल्लं तिलपिष्टकम् ।

३. J₁. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४. T₂. मृदुगन्धा; J₁ reads this verse after the next-

५. All ms⁹. other than J₁ omit this word.

तथा —

लिङ्गोमा स्वादुतिकोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।
हृष्यशुक्रहृत्फटुः पाके तद्वद्भोजं कुसुम्भनम् ॥

कुसुम्भे ।

इत्यतसीकुसुम्भगुणाः ।

अथ सर्पपाः ।

निषण्ठी —

आसुरी कटुतिकोष्णा वातघ्नीहार्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपित्तकृमिवणान् ॥

मोहैरी

राजसर्पपरुस्तिक्तः कटुष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठप्रणापहः ॥

कृष्णशिरसः ।

निषण्ठी —

सिद्धार्थः कटुतिकोष्णो वातरक्तग्रंहापहः ।
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतग्रहापहः ॥

श्वेतसर्पे ।

इति सर्पपाः ।

-
१. T₂ तदुद्दीर्घं Bh तदीज च ।
  २. All mss. other than J₁ omit this word
  ३. Bh इति जवसत्तद्वद्गुणः ।
  ४. T₂ शुष्णकृमि
  ५. P₂ Gives also the Tamil equivalent *Katuku*.
  ६. P₁ omits the word हृष्णशिरसः; P₂ हृष्णसर्पे.
  ७. Bh. गरुडः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुरश्शीतः सद्वाही कफपित्तजित् ।
वातामयैकरथैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः ॥

इति मसूराः ।

इति शिम्बीधान्यंप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृच्छेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

त्रिधा कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुम्बासां पीता वरा स्मृता ॥
कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥
चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥

रौळे ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कपायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः सद्वाही विपदोपनुत् ॥

सैवि ।

१. P1. P2. Bh. मसूराणाः ।

२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tennai*.

४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Sāmai*.

निघण्टौ —

कोद्रवो मधुरस्तिको व्रणानां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक ।

निघण्टौ —

वरको मधुरो रूक्षः कपायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिललाच्छिन्नो बहुदलकणिश्वश्च गुच्छकणिश्वश्च ।
तिक्तो मधुरकपायः शीतः पित्तास्रनाशनो बल्यः ॥

वाचणे ।

निघण्टौ—

वुरी तु वृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्वलप्रदम् ।
हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

१, अन्तर्देशां प्रसिद्धां ।

इति वृणधान्यप्रकरणम् ॥

१. P₂. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*
२. J₁ The revisor adds the following in the margin
ममीनको रवमु । नतंर नतंमुद्रक ।
नावारशगिडलाभ्यदीवनत्रीहिर्मेनिप्रय ॥
नतंकदकवस्य स्यान्निरस्तो मधुर सर ।
नतंक प्रादिसवतो मर्णको दापइरुपु ॥
नतकः पित्तहा शीतो वनदीहफलप्रदः ॥

नीकार, वनदीहि नाचने गुण ।

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

वाग्भटः —

मापोऽत्र सर्वेष्वधरो यवकश्शुकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुपेणः —

धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं

ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।

दग्धायां भुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो

ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विष्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।

खादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजावहम् ॥

सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोवलप्रदम् ।

बलपुष्टिप्रभावघ्नं बालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ।

अद्भोपितं लघुतरं त्रिवर्षमथलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला मापा यवा हिताः ।

नैवा इति शेषः ।

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

१. J₁. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : , मत्र —

मर्षं धान्यं नवं निग्धं नमसुद्रो वरो हितः ।

संवत्सरोपिती मीहिल्युः पथ्यतमो मतुः ॥

वेचिदावक्षते धान्यं पथ्यं धेठे विवापिष्म ।

यष्मागानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥

तत्र मापोऽवरः प्रोक्ताः शुकजेषु यवो मतः ।

मीहिधान्येषु सर्वेषु वातिः श्रेष्ठतमो मतः ॥

शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो सुत्र उच्यते ॥

२. T₂. omits 'खादु...पदम्'

३. T₁. Bb. J₁. omit नत्वा इति शेषः ।

घातमटा—

नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं च यत् ।
अभिष्यन्दीत्यन्वयः ।

स्यु वर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
शीघ्रनन्म तथा सूप्यं निस्तुपं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संक्षिताः ।
अपलक्षणमेतत् ।

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुपानि तु ।
भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥

इति अभिधानात् ।

लाजाः स्युश्छर्घतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

तथा—

लाजास्स्युर्मधुराश्शीता लघवो दीपनाश्च ते ।
स्वल्पमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
छर्घतीसारदाहासमेहमेदस्त्रपापहाः ॥

निषण्ठी—

लाजाश्च पचपानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
गोधूमयावनाढ्योत्प्राः किञ्चिदुष्प्राश्च दीपनाः ॥

निघण्टौ—

यवास्तु निस्तुपा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।

धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृद्प्रदा गुरवश्च ताः ॥

तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥

इति धानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि प्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रापिष्टानि सक्तवः ।

तत्र—

यत्रजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्मराः ।

कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥

ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा ।

तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥

कफपित्तश्रमस्तृद्द्रवणनेत्रामयापहाः ।

प्रशस्ता घर्मदाहाघ्नव्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुपैश्चणकैर्भृष्टैस्तुयांश्च यवैः कृताः ।

सक्तवश्शर्करासर्पिर्युक्ताः श्रीम्भेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तुः ।

सक्तवश्शालिसम्भृता बद्धिदा लघवो दिमाः ।

मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

शालिसस्तु ।

अन्यास्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।

यावनाब्जदिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्मनेत्रामयप्रणान् ।
 मन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥
 नोदकान्तरितान् द्विर्न निजायां न केवलान् ।
 न भुज्या न द्विर्जच्छिन्नान् नक्तूनद्यान् वा बहून् ॥
 इति सक्तुप्रकरणम् ।

शालयस्सतुपा भार्द्रा मृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
 कृटिताश्चिपिटास्मम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥
 पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
 सधीरा घृहणा वृष्या बल्या भिन्नमत्या द्वि ते ॥

पोहे ।

अर्धपर्करशमीघान्यैस्तृणभृष्टैश्च टोलकः ।
 होलकोऽल्पानिलो मेढः कफदोषश्रमापहः ॥
 मवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

रुद्धा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥
 तृणानलेन संसृष्टा बुर्धरुम्बीति गा मृता ।
 चम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

वौवी ।

शैर्धस्त्रिहस्तास्तु गोधूमा अन्येऽपि चण्डादयः ।
 बुन्मापा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

१. J1. The rest of rd is the following in the margin—

एभिर्न शुक्लं रश्मिर्गतिः क्त्वा विदुः कश्चिन्
 बुर्धस्त्रिहस्ताश्च कश्चिं प्रणना दक्षिणे दिशि ॥

शैर्धस्त्रिहस्ताश्च ॥

१. Bh. चर्धस्त्रिहस्ताश्च

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

यवपिट्ठमुष्णोदकसिक्तमीपरिस्त्रन्नमपूर्णाकृतं कुल्माष इति केचिज्ज ।
घुगर्या ।

दग्धवीजास्तुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

तथा—

सुभृष्टधनको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।

वीर्येणोष्णो लघुश्चैन स्वेदशैत्यापहारकः ॥

कुटाणे ।

स्विन्नास्तु दग्धवीजास्तस्युर्मधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।

त एव लघुणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।

मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते

तमे जलार्द्रचणकाः सुश्रुतास्तस्युक्त्या ।

वाताल्पदाः शिखिरास्सैवला न रूक्षा

दृष्या भवन्ति सुखदा अपि चालकानाम् ॥

उसळे ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्तप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।

कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषेयमीरिता ॥

१. P₁ P₂. स्विन्नं पूर्णम् ।

२. P₁. P₂. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्तुमधुरा.

३. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Perikadala*.

४. P₁ सुश्रुताः; P₂ सुश्रुता.

५. JI. इत्येतावन्त्या ।

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेदिह ।
 भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।
 क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपीष्यते ।
 कादळं गुरुसर्पिश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तैव कादळं फलम् । युक्तं सर्पिपेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः पद्मगुणजले सिद्धा स्याच्छिथिलोदनः ।
 यवागूर्ग्राहिणी वत्या तर्पणी वातनाशिनी ॥
 विलेपी च घना सिक्यैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
 विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥
 द्रवाधिका स्वल्पसिक्यथा चतुर्दशगुणे जले ।
 सिद्धा पेया युधैर्ज्ञेया यूपः किञ्चिद्धनस्ततः ॥
 पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।
 यूपो वल्पस्ततः कण्ठयो लघुः पाके कफावहः ॥
 इति यवाग्यादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ. भक्तगुणाः ॥

सुधीनांस्तण्डुलांस्कातान् तोषे पञ्चगुणं पचेत् ।
 तद्भक्तं मस्नुतं चोष्यं विशदं गुणवत्तरम् ॥
 भक्तं वेदिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
 अधीतमस्नुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

- P₁. P₂ T₂ add पुराणस्य जले after गुरु- ।
 • T₁. Bh. omit तद्.. स्तर्प्यः, (1) omits तद्... कफप्रदः ॥
 १. Bh. पथ्यम्

उष्णोदनो भ्रममदात्ययरक्तापित्त-
मेहप्रदः क्रिमिहरः कसनातिनिघ्नः ।
आध्यानगुल्मपवनक्षयकासाह्विका-
श्वासापहृथ कफकृच्छ्रुदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमग्निसाद-
श्वासप्रसेकानिलविड्भिवन्धान् ।
कुर्यादसृक् पित्तहरं च मोह-
मूर्च्छाभ्रमछर्दिमदामयज्ञम् ॥

केचित्तु --

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्स्नावृष्टेन्मण्डं स भक्तो गधुरो लघुः ॥ इति ॥
मासस्य ।

रसोदनो अरहरो वल्यो वातनिघर्हणः ।
रसोदनम् ।

पोल्लभक्त द्विम स्वाद् हृद्यं पाचनदीपनम् ।
आमशूलग्रहण्यशोहरं शुष्टिरुचिप्रदम् ॥
मुद्गोदनम् ।

तण्डुला दाक्रिसंयुक्ता लग्नार्द्रकहिङ्गुभि ।
युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥
कृसरा शुक्रला वलया गुणवित्तकफप्रदा ।
दुर्जरा बहुविष्टम् । पलमूत्ररुरी स्मृता ॥

स्त्रिचडी, मिश्रोदनम् ।

'मिश्रैश्शुक्राशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः' इत्यभिधानात् ।
घृते हरिद्रामयुक्तमापाणा भर्जयेद्वटी- ।
तण्डुलांथापि निर्धातान् सहैव परिपतयेत् ॥

१ J₁ omits केचित्तु— १२ भासस्य ।

२ Bh वलप्रदम्

३ Bh विजोदात्, J₁ omits मिश्रोदनम् इत्यभिधान

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
 लवणार्द्रकहिंशूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥
 पषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।
 भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥
 बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तद्गुणा स्मृता ।
 तापहारी । तापहारीलौचरेषु प्रसिद्धा ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकृतण्डुलाः ।
 तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य पोटाम्भः क्षालयेद्बुधः ॥
 सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।
 शुद्धैश्शुष्कैर्दारुभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥
 केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥
 परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।
 गुडोदनं च मुद्गान्नमित्पन्नं पद्विधं स्मृतम् ॥
 तण्डुलत्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्घं जीवनीयकम् ।
 तदर्थं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥

परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गव्यं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।
 ईषद्वरिद्रया युक्तं मरीचाजाजिसंयुतम् ।
 एतदुक्तं हारिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥

हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।
 तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षौद्रसंयुतम् ।
 लवणार्द्रफसंयुक्तमेतदध्योदनं स्मृतम् ॥

दध्योदनम् ।

तण्डुलार्घं मुद्गभिन्नं चारिणा सद मम्पचेत् ।
 युक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं त्रिनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरनामात्रमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरानाम् ।

पूर्वोक्तपायसे युञ्ज्यात् दुग्धार्थं गुडखण्डकम् ।

तदर्धमाज्यं मोक्षायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडाक्षम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्थंजलयोगे दुग्धार्थगुडं योज-
यित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्गरखण्डेन मिश्रितम् ।

पक्वं यदेतन्मुद्गान्नमाख्यातं च चतुर्मुखम् ॥

विना शुद्धान्नमन्येषां प्रदद्याच्छुभ्रं बुधः ।

गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्विचक्षणः ॥

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासकुलाजतिलान्वितः ।

भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

१. J1. After this the revisor adds in the margin the following verses :

क्षीरान्नमसह्युष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।

किमिच्छेत्सर्वे हृद्यमद्वयौ च समारणे ॥

दृष्टसे च प्रसक्तं स्यात्तत्रदूबालवृद्धयोः ॥

दप्यन्नं कृत्वाग्निशौचजननं कथं परं युद्धं

मद्ये(?)शं गुह जाठरस्य दहनस्यादापमेगमन्दताम् ।

पप्यं नैव भवेद्भ्रमणं प्ररुणां स्यात्प्रकृतिदूषणं

प्रादी स्थं (?) विनिदन्ति माह्नवती रोचिष्यु जाभ्यप्रदम् ॥

भक्षं तरुपरिप्लुतं प्रतिदिनं दास्तं भनःशौचनं

मेधाभुशिविपर्यनं विनिहरेन्मोदानशेषानपि ।

शोषप्रं करपाद्भुशोरसामनं काशान्नमन्दीपने

पुत्राशौचमहनामरप्रसमनं प्लामाप्रदं पुष्टिदम् ॥

दूतान्विनाश्च विनाशोप पुष्टिं काशान्नमन्दीपनमचनं च ।

एवं सदा पिपित्तारि जन्नेः पुष्टिप्रदं शोऽपनयो(?)हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥
 क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुहः ।
 विष्टम्भिनी हरेत्पित्त रक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पैयसि गोः क्षिपेत् ।
 सितागन्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुबद्धिना ॥
 नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥
 समिता वर्तिकाः कृत्वा सुमूक्ष्मास्तन्तुमग्निभाः ।
 शुष्काः क्षीरेण ससाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥
 सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
 प्राहिणी सन्धिकृद्बुध्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥

इयं च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया
 इदमन्योपलक्षकम् । अन्यामां समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

१ 'वेतो युगवचनात्' ५ १ ४४) इति षोडशिका ।

२ P₁ दाता रक्त, P₂ B¹ T₁ पीता रक्त ।३ J₁ The revisor corrects this to ५ अर्धपक्वे क्षिपेत् ।४ J₁ omits 'इयं च - हैमनः' ।५. J₁ omits भन्दाशं समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

अथ सूयः ।

दाढी तु सलिले सिद्धा लयणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुपो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरा व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभूताभ्यन्तरमलो मापसूपः पर मतः ।

पारिजाते—

विशिष्टो मृद्गुल्मापो गुरू रुच्यो विबन्धकत् ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः प्रमेहमलरोगजित् ॥
निस्तुपो मृद्गुल्मापो मधुरश्शीतलस्तरः ।
वातगुल्मप्लीहबद्धिसादारुचिहरः परम् ।
विशेषादाढकीसूपः स्वादुर्विष्टम्भकदुर्गुरुः ॥

पित्तज्वरार्तिशमन ऋषु मृद्गुषु
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिबति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धः व्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।

'वच्यं चाढकिसूपमुक्तमिति च ।

१ Bb has before the next verse इति सूयः ॥ अथ सारप्रकरणम् ।
सार भोजनमार सार सारप्रलोचनापरत् ।
विष रज्जु धार धार नो चेन्मुषा भवति ससारम् ॥
भयाम्लिकागारम् ।

आम्लिकाया पत्र पत्र प्रमथ नीरे ।वनिक्षिपेत् ।
वातघ्न ककदाहाघ्न पित्तदोषविनाशनम् ॥

२. P₁ इत्यस्य शब्द

चणस्य यूपं मधुरं कपायं
 कफापहं वातविकारहन्तु ।
 श्वासोर्ध्वकासामयपीनसानां
 करोति नाशं बलदीपनं च ॥

सुषेणः—

असितचणकयूपं दाहनाशं विधत्ते
 प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहप्रणाशम् ।
 दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि-
 विद्वलमतिविषकं सर्वदोषं जहाति ॥

प्रैवलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहप्रणाशमिति चक्षुरभिप्रायः । दहनं
 हिगु ।

कुलित्थयूपोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
 दीपनः पित्तकफकृद्वातुसाम्यकरो लघुः ॥
 प्वरातिसारवृद्धाद्व्रणकण्डवक्षिरोमजित् ॥

तथा—

धातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतुनिजित् ।

माद्यरयूपगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवार्तं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो नराणाम् ।
 रुचिप्रदः शूलकरो विशेषादामानुषन्धी कथितः कपायः ॥

माद्यर इति शेषः ।

१. P₁. विदलमपि ।

२. T₁. Bh. J₁. omit प्रकथेति . . . .. हिगु ।

३. P₁. P₂. T₁. Bh. read this line before the line
 प्रभूतवार्तं .. .. . नराणाम्

४. J₁. नितान्तम् ।

५. J₁. कुरुते नराणामामानुषन्धी ।

६. J₁. omits माद्यर इति शेषः ।

अगस्तिसारस्तुस्वादुस्तिको वायुकफप्रणुत् ।
पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अगस्तिसार ।

विद्यापूये रसे ह्ये आके चैवोत्तरोत्तम् ।
गौरवं तनुसान्द्राम्बस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक् ॥

इति सूत्रप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र —

गोभूमा घबला घृताः कुट्टिताश्शोपितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्ता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्तमितास्मृताः ॥

॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तकालनया तस्या लोप्त्री सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्पैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्दहिः ।
मृदुना बद्धिना साध्यो सिद्धो मण्डक रच्यते ॥
दुग्धेन साज्यसुण्ठेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसिन सतक्रानटकेन वा ॥

१. J₁. वृषक्तया ।

२. T₂ पीता ।

३. T₂ add- 'सि घृतवृत्ते समिता इत्यधोदे द्व निरता' इति हेमनः ।

'नृत्वं गोभूयत्र वमिष्' इति इदमदीप । P₁ P₂ add the latter quotation only

मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयार्पहः ॥

माण्डे ।

कुर्यात्समितयातीव तन्वीं पर्वटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पोलिकां मगदुर्बुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेऽप्यसिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनी कृते न्यस्येऽङ्गमरिचादिकम् ॥
सिद्धौषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्यो पित्तानिलापहा ॥
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

आपसी ।

१. P₁. P₂ T₂. Bh add after this:—

प्रकारान्तरमाह —

आधुं नूतनमानीयारुचरैर्गोशकृतैः ।
वृष्टितैर्लेपयेत्सम्भगातपे तस्य शोषयेत् ॥
तापयित्वाय तद्गुह्यं तैलेन सह गाक्षया ।
बिलिम्पेद् आष्टमेव स्यात् तरुका र्धममोदशम् ॥
प्रक्षान्त्य तण्डुलान् घम्यक् चूर्णादुर्याकुलकले ।
शोषयेदथ वद्रेण शुद्धेन च हटेन च ॥
जलेन योजिते तस्मिन् इवीमूत्रे नवं दृढम् ।
यत्नं निनज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तवर्षरम् ॥
किञ्चित्कालेन लग्नं तत् पिष्टं मण्डकला वज्रेत् ॥

अनेन प्रकारेण सर्वेषामानां मण्डका भवन्ति । गुणाः प्रकृतवद् ज्ञेयाः ।

१. F₁. P₂. मानीय सर्पिः

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोलिकाम् ।
 तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि पाचयेत् ॥
 सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
 रोटिका बलकृद्बुध्या बृंहणी घातुवर्धिनी ॥
 वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उत्तरी

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
 विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
 अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्ला लघुः ।
 दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोलिकादशस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
 लघ्व्यो बलकरा वृष्या दीपघ्ना बद्धिदीपनाः ॥
 तावद्भजति वर्गोऽत्र मक्ष्याणां श्लाघतेऽपि च ।
 उष्णोष्णमर्षिषा भुक्ता पाचन्नाङ्गारपोलिका ॥

अङ्गारपोळी !

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
 मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
 पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगजामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
 वमसीरचिता रोटी कथ्यते दलभद्रिका ॥
 रूक्षोष्णा घातका बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता ॥

मापरोटी ।

१. T₂ P₁. P₂. रोदेहता ।

२. P₁. P₂. तागी ।

३. J₁- शक्ति ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्त रुचुक्ताः ।

श्रातपे शोपिता यन्त्रापिष्टास्ता धूमसीस्सृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता झर्झरीका बुधैः ।

झर्झरी कफपित्तघ्ना किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

झर्झरी, डांगर ।

षाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रणुद्गुरुः ।

विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशङ्कुली ॥

चणकरोटी ।

दाळी संस्थापिता तोये ततोऽपहृतरुचुक्ता ।

शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥

मापपिष्टिकया पूर्णगभो गोधूमचूर्णतः ।

रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेदणिका बुधैः ॥

व्या—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमापमुद्ग-

पिष्टं सुपक्वमिति वेदणिकां वदन्ति ।

तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-

स्तैलेन वाथ सुघृतेन सुगन्धिना वा ॥

भवेद्वेदणिका बल्या घृष्या रुच्यानिलापहा ।

चण्णा सन्तर्पणी गुरीं वृंहणी शुक्रला परम् ॥

भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तरुफप्रदा ।

शुदकालादितथासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेदणी ।

घृतेन तस्मिन् सैव वडोरीति प्रकथ्यते ।

वडोरी तद्गुणा किञ्चिद्धृषी च रुचिकृत्परा ॥

वेदारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुद्विद्रालयनैर्घृताः ।

जीरकस्वर्षिकाभ्यां च तनुकृत्य च वेष्टिताः ॥

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
 वीपनाः पाषना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥
 पौद्राश्च^१ तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लभवन् ते ।
 षणकस्य गुणैर्व्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥
 स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
 लववः पर्पटा रुच्याः कफनाशनास्त्रिसम्भवाः ॥

पापड ।

अथ वटकाः ।

। माषाणां पिष्टिकां युक्ता लाणाद्रिकहिक्कुभिः ।
 कृत्वा विदध्याद्दटकांस्तास्तेले विपचेच्छनैः ॥
 विशुष्का वटका बल्या वृद्धणा वीर्षवर्धनाः ।
 वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ।
 विबन्धभेदिनः श्लेष्मनारिणोऽत्यग्निपूजिताः ॥

कोरवडे ।

संचूर्णं निक्षिपेचक्रे भृष्टतिहु च जीरकम् ।
 लवणं तत्र वटकात् सकलानपि मञ्जयेत् ॥

शुक्लस्तक्रावटको वलकुरोचको गुहः ।
 विबन्धहृदिदाही च श्लेष्मलः पचनापहः ॥

तत्रं पिष्टमरीचदिहुमिलितं कुम्भुम्बरीसंयुतं
 पुष्यायवित्तमर्षिशेषमपरे माण्डे सुधूपायते ।
 त्यक्तास्ताः मनोहराश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं
 स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥

वटका ।

काञ्चिकेषु दिनाक्षिता वटका मापसम्भवाः ।
यातमा रोचका हृष्याः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काञ्चिवटकाः ।

आम्बिका स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेद् ।
वकीरे कृतसंस्कारे वटकान् गज्जयेत् कृती ।
आम्बिकावटकास्तेषु रुष्या वह्निप्रकोपनाः ॥

अपि च —

विश्वातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते
तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहार्थं ।
राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्स्यु-
र्मन्दाग्निध्वंसकाथानिलविपश्मना श्रुक्तमन्त्रं पचन्ति ॥

आम्बिकाराजीवटकाः ।

मापाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकास्साधुशोपिताः ॥
तलिवास्त्रमैले वा घृते वा सुप्रलोहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्तां ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥

मापवटी ।

कूशमाण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकमिन्धूत्यमेथिकासहितैः ।
पिष्टैर्मापदलैर्त्यत्रिंहिता वटकाश्च योगिभिर्भक्ष्याः ॥
कूशमाण्डकवटी श्लेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पिष्टरक्तघ्नी छर्वा च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुपैर्मुद्गभापैश्च कूशमाण्डमज्जसंयुतैः । (१)
शुष्काश्च वटकाः पक्वा रुच्यारोचकनाशनाः ॥

१ J1. adds the name आम्बिकावटकाः ।

२. J1. राजीवटकाः ।

३. P1. P2 मापवटी । ओटवर्त्तानि नमान्तरम् ।

४. Bh. omits this verse

अपि च — । ।

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकयुक्कमठाकृतिकास्तिलाः ।
अम्बुजवन्धुकैः कठिनास्तिलतैलश्रुता रुचिदा वटकाः ॥

कोहलवट्टे ।

कृष्णामण्डमज्जामिलितैस्तत्त्वग्भीजैस्संजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्धाङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥

आर्द्रकजीरकरामठघनिकाह्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥

वीवटे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंपुतैः ।

वटकाः कफपित्तघ्नाः कृमिघ्नविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

रचिताश्च वज्रचल्या तिलरामठलघणजीरकैर्वटकाः ।

सृष्टपुरीषा रुच्या शर्शोष्णा गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥

काण्डवेलीवटे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्याश्च तद्गुणास्तद्वत् ।

सूरणवटे ।

पक्वामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।

पूर्णाकृतैस्सलवर्णैस्सहिह्वुभिश्चन्द्रनिम्बसट्ट्यैः ॥

लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।

चक्षुष्या अतिरुष्या वृष्या दोषघ्नजातरात्रिकराः ॥

आवक्यवटे ।

कदलीरुमुमथोर्दूर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।

मरीचक्षीदलणैरेकष्यं वटकाः कृताः ।

तेलभृष्टा रुचिकराः पित्तव्या घातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

शान्निपिष्टदाधिस्रण्डसंयुता दध्न एव वटका तथा कृता ।
 शोरवातशमना रुचिमदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥
 बहिर्वदे ।

मुद्गानां वटकास्तद्वद्रचितास्साधितास्तथा ।
 पथ्या रुच्यास्ततो लघ्व्यो मुद्गसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्गजातास्तु ये केचिद्धवो रूचिकारकाः ।
 दुर्जरा लघवो रुच्याथणकादिकृता वटाः ॥
 मुद्गचणफारिवटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
 वज्रु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥
 ततो निष्कास्य तं स्रण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
 अलीकामच्छ उक्तौष्ठ्य प्रकारः पाकपण्डितैः ॥
 तं वृन्ताकमरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
 अलीकमच्छाशुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥
 बृहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
 कोष्ठधृद्विकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
 आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिदु भर्जयेत् ।
 अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका युधैः ।
 कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी वैद्विप्रदायिनी ।
 कफानिलाविबन्धनी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

१. T₂. P₁. P₂ मयुकारका. १

२. J₁. बहिर्वदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं शुण्ठी चर्त्यं चित्रकमेव च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम् ॥
 जरणं दाडिमं पथ्यमामलं हिहृगन्धकम् ।
 एतत्कल्कं समं मिश्र पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम् ॥
 वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी ।
 आमतीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी ॥
 कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा ।
 उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता ॥

कठो ।

भृङ्गपिष्टीविरचितान् बटकांस्तुल्यचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिन्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
 भृष्टहिङ्गमादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा ।
 निम्बूरसं चवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥

१. J1. T1. Bh हृद्यगन्धकम् ।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च । सुपेण :—

जरणमरिचशुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
 दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम् ।
 अभयकपिषत्तारं दाडिमाजाजिहिहृ
 युवतिक्करमुपकं त्वामलक्यासु तक्रम् ॥
 हरति पवनघ्नं श्लेष्मदीप च कासं
 अदग्निजठरशूलमानवतातिसारम् ।
 वदति सकलत्रैषो वैद्यराजः सुपेणो
 रुचिहृदनलदीपं मन्दाग्नें रागयोग्यम् ॥

योग्योरे, वाते —

निमुञ्चि दीप्यकं यद्दिहृदि विधुभ्यं यम् ।
 तत्र वाजिहृगन्धकं यान्नं यद्दिहृदि यम् ॥

रामठम् ।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तार ऋषिः ।
 तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
 तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथिनायां निमज्जयेत् ।
 गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
 मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघ्वो बलकारकाः ।
 दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिपुं दोषेषु पूजिताः ॥

मुद्गार्द्रवटकाः ।

दाढ्यश्चणकानां तु निस्तुपा यन्नपेपिताः ।
 तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥
 वटिका वेसनस्यापि कथिनायां निमज्जिता ।
 रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
 एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसन्भवाः ।
 तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पारुशिरदैः ॥

सुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्जैर्जलेनापि च मन्त्रयेत् ।
 तस्यास्तु चटकं कृत्वा पचेत्सपिपि नीरसम् ॥
 एलालपद्मकर्पूरमरीचाधैरलङ्कृते ।
 मञ्जयित्वा सितापाके ततसां च समुद्धरेत् ॥
 अयं प्रकारस्संभिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
 मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यरसुमधुरो गुरुः ॥
 पित्तानिःहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ।
 समिता शर्करामर्पिर्निश्चा अपरेऽपि ये ॥
 प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ ।

अपरे शङ्करपालादयः, ते च —

१ Bh द्विदोषेषु प्रपूजिताः ।

२ Bh adds a note here बट्टीचे पीठ, वेसन इत्येकनाम ।

३ J1 omit= अपर चराले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च थोलिकाम् ।
शृङ्गाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्घृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्खपाले ।

पर्पटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताश्शुद्धशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिन्मूर्ध्नि क्षिपेदेलालवङ्गभरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारचीजान्यनेकराः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूर्णे न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्विपि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोपणकर्पूरयुतया मितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा मुशर्कगम् ।
लेपयेच्छरटेनानां शृद्दु युवत्या तु वेष्टयेत् ॥

१. J1. This line and the next two verse probably by the scribe.

२. P1. P2. Bl. केचिदेत् ।

पचेद्घृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।

गुणे गुणज्ञैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।

साखररोटीति भाषया, कापूरनारी इति प्रसिद्धा ।

समिताया घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।

तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

वेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।

ततच्छ्रिकया तां तु मंलग्रामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।

ततस्संघृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेष्टयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेद्युश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ।

सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिच्छुण्डुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेष्टयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥

साटा इति महाराष्ट्रः ।

सुपेणः —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता

बलमति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।

विदलति मुखधर्मं चाम्लपित्तं त्रिदाहं

जठरभरणयोग्या गोधुमैस्सम्प्रयुक्ता ॥

गोधूमफेणी ।

सुर्व्योऽतिवृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुनकरास्स्मृताः ।

स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति मापपिष्टरुमम्भवाः ॥

मापफेणी ।

१. J1. g ves the Sanskrit name कर्पूरनानी instead

२. J1 omits साटा.. .. सुपेण ।

समिता वेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।

घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ।

घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत् ॥

पूरिका बृंहणाः स्निग्धा घृण्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥

इत्युत्तरत्र विधानात् ।

पूरी ।

मापमुद्रादिचूर्णैश्च शालिपिष्टैश्च सम्भृताः ।

जलौघोपरि सम्पक्काः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च —

घृण्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी

सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मप्रवृद्धिप्रदा ।

घोरानाहविषन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी

स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्ष्या च चण्डारिका

तथा —

घृतपूरं बलकरं घृष्यं मधुरशीतलम् ।

हन्ति वार्तं रक्तपित्तं श्लेष्मलं च विक्षेपतः ॥

घृतपूर इति चण्डारिकाया नामान्तरम् । धिउर इति भाषया ।

दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुकृष्याश्च बृंहणाः ।

धिरडी ।

समिताया घृताक्ताया लोष्ठीं कृत्वाथ वेष्टयेत् ।

आज्ये तां गर्जयेत् सिद्धा शङ्कुली फेणिकागुणा ॥

१. J₁. omits the word इडली ।

२. J₁. omits the word तद्गुणाश्च ।

३. J₁. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका पित्त

४. P₁. P₂. Bh. श्लेष्मलम् ।

किञ्च —

शष्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्मविवर्धनी ।
वातघ्नी वृंहणी गुर्वी वीर्येणोष्णा विदाहिनी ॥

कंचोरी ।

अत्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
वातघ्ना मधुराः स्निग्धा घृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा वल्या मापापूपास्तु वृंहणाः ।
शुभलघुद्विकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उट्टिवांची फळें ।

स्थूलास्त्र्यर्तुलाः कुञ्जास्तच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।
पिष्टापूषा रुचिरुरा गुरवः कफपुष्टिदाः ॥

पारगे ।

गोधूमचूर्णं सुदृक्क्ष्यं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।
एष भक्ष्यः परं घृष्यो मधुरो वृंहणो गुरुः ॥

क्षीरधारगे ।

सुद्वानां धूमर्मां गम्यग् घोळयेन्निर्मलाम्बुना ।
फटाहस्थघृतस्योष्णं सक्षरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमर्मां तु द्रवीभृतां प्रधिपेज्ज्वलनेपरि ।
पतन्ति पिन्दवस्तम्भान् तान् गुपन्नान् ममृद्धरेत् ।

मितारारुन मंयोज्य श्रुष्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

रघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुर्ग्राहो रुचिप्रदः ।

चक्षुष्यो ज्वाह्वत्पत्रवर्पणो मृदमोदकः ॥

मोदीलाट्ट ।

२. J₂ करे च ।३. J₁ gives the Sanskrit name and as दक्षुषी ।४. T₂ omits this line : चक्षुष्य... .. हिदाः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघवशीताः किञ्चिद्भानकरास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पिचरक्तकफापहाः ॥

बून्दीने लाडु ।

एवमेव प्रकारेण भापजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्समगुणा भापैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाडु ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डवाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

सेबेचे लाडु ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्बेन प्रलेपयेत् ॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च धोलभित्ता घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावधाति तदम्लताम् ।
तत्सन्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे माजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तपे घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तात्प्रवृत्त्य विदग्धान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपर्कां घृतार्नीत्वा सितापाके तलुद्रवे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रपयित्वाद्दरेचतः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिफरी शृम्या रुन्ध्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेबी ।

* J1 omits this verse

२. After this Bh adds the word योगवत्ते before the next verse

एषैव गोलाकृतिका भवेद्दधिवटीत्यपि ।

रेष्मीति भाषायां ।

तैले विपक्वा वटकाश्च शालिजाः सुदूर्जरा रोचनभङ्गाश्च ।
कफमकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥
कुर्वडी ।

एतद्गुणैव क्षण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।

साण्डयी ।

किञ्चिद्व्युगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्भवाः ।

नाचण्याच्य वड्या ।

समितायामर्धमितं घृतं क्षिप्त्वातिभर्जयेन् ।
वर्णच्यत्ययता यावदयतार्याथ शीतले ॥

समितायास्त्वृषीयांशमितां तत्र नियोजयेत् ।
एलाञ्जवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिरेत् ॥

लडुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः कागविवर्धनाः ।
समितामोदका नाम गुर्जरैस्तुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पल्लुद्रीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितयां सस्मितायां सम्पक् पक्वं पयोघृतम् ।

तथा योज्यं यथा तत्र सम्पक् स्याद्द्रवकोद्गमः ॥

भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।

सम्पक् पाकेऽय सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥

समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।

कथ्यन्ते द्रावको नाम गुर्जरैः पारुकोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

१. J₁. omits this passage.

२. J₁. omits एतद्गुणैव .. .. पारुकोविदैः । द्रावालाडु in

३. P₁. P₂. अर्धवटी ।

घृताक्तां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारकर्कटीम् ।
चूर्णयित्वाथ तां तत्र क्षिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्वासायित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।
संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवद्गुणान् ॥

चुर्मीलाडु ।

एतां एवाङ्गारकर्कटीस्थाने घृतपाके सति दलीयालाडु इति गुर्जर
व्यवहरन्ति ।

अत्युन्नताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
सृद्धानां वेसवारैस्तु पूर्णा गुस्तरा मताः ॥

मुद्गपूर्णफलं ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराम्लं च पित्तकृन्नातिवातलम् ।
कफप्रकोपजननं विद्याचणकपूरणम् ॥
तुर्जरं बलकृद्घृष्टं वह्निमान्द्यकरं गुरु ।
रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्मापादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमापादिमङ्गलार्थः

पोळिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णफेळी ।

सृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते त्वतिकान्तपासाः पुष्टिवलप्रदाः ॥

१. J₁. Omits घृता .. व्यवहरन्ति
२. J₁. adds:— पूरणविशेष after चणकादिभिः and omits the
rd तत्रापि ।

३. dd: चणकपूरणम् here th' m n 2

४. J₁. omits — आदिशब्दो .. ... मङ्गलार्थः ।

५. J₁. पुष्टिवलप्रदाः

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना वृष्यः पित्तानिलापहः ।
रोचनो वृंहणस्स्वादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

एतत्प्रकारस्तु समितारवक्रान् सर्व्वरवक्रान् वातिमूक्षमान् संगृह्य तत्सम-
परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च समभेकत्र येलयित्वा सम्मर्धामलक-
प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-
जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्ताञ्च गोलकान् विक-
सितमङ्गीमात्र्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रकाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुल्लखले ।
समया सितया योज्य मर्दयच्चद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोप्त्रीं विधाय च ।
वज्रिषु वारिफेनस निरतुपेषु तिलेषु वा ॥
प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।
भवन्ति ते क्षनरसा रसिकानां मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।
बुध्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यधवा शर्फरोदके ।
पिष्टिकातण्डुलाना तु गाढां लोप्त्रीं प्रवेद्येत् ॥
घृते तैलेऽधवा सिद्धा धारिकेति मता सताम् ।

पायो ।

भर्जितान् तण्डुलान्मापक्विट्कैस्स्वसर्पैस्सह ।
पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।
किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

१. J₁. omits एतत्प्रकारस्तु to अत्र in the next page line 10.

२. Bh. omits वातिमूक्षमान् .. . गोलकान् ।

३. P₁. P₂. कृथा न एव द्वारेषु पात्र संस्थाप्य तदुपरि ।

दन्ता संयोज्य चक्राणि रज्ज्वाकाराणि निर्ममेत् ।
 रुच्यानि तानि वर्यानि तैलपक्वानि भक्षयेत् ॥

वकल्या ।

प्रशालितामहनगडुऋपिशमेट-

पाके निःशय सुगुडस्य पचेच्च पुत्ररा ।

तुल्यस्य तस्य लज्जनाकरलालितस्य

लोप्त्रो सुवांशुवदूर्गो निरचेद्दृतादौ ॥

पित्तापहानतिरसान् प्रददन्ति तज्ज्ञा-

स्तानेन किञ्चिदधिकद्रवतस्त्रपांलान् ।

अतिरस, अपाल ।

शुद्धगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्प्रशुणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चसुप्तारुननाशनम् ॥

घारिवण्डारिकापूत्रमटिकावटकादयः ।

शुभ्राश्च रोचना वर्या गुरवः स्युः स्वरोपिनम् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तेन वा तदलाभनः ।

तत्र विड्गुहरिद्रा च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

छागादेरस्थिरहितं मांसं तन्मण्डलाण्डितम् ।

धौतं निर्मालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्चनैः ॥

पाकयोग्यं जल दत्त्वा लवणं च पचेत्ततः ।

सिद्धे जलेन सपिप्य वेसनां परिक्षिपेत् ।

द्रव्याणि वेसनास्य नागवल्लीदलानि च ।

तण्डुलाश्च लग्नानि मरीचानि ममासतः ॥

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

वेसना उपस्करः इति हेमनः । तद्द्रव्याणि च निरुण्ढा-

१ J₁ om this verse

२ P₁, P₂ पाण्डु ।

३ Bh omits this verse

४ J₁ omits वेसना ... न सार्वत्रिकम् ।

अनाजी मरिचं शुग्डी ग्रन्थिधान्या निशाङ्गयाः ।

पिप्पली दाडिमं चेति त्रेपनारण्यो मनः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुस्त्रिणापिष्टं पिशितं गुडाज्यं

व्योपान्वितं स्यादिह त्रेपनारः ।

इति न सर्पत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं वल्यं रुच्यं च चूडहम् ।

त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

पारुपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिषु भर्जयेत् ।

छागादेश्मकलस्यापि तण्डान्यशौ तु भर्जयेत् ॥

सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पथेन्मृदुतरं यथा ।

राजिकादेयुते तत्र मांसतण्डानि धाम्भेत् ॥

तैत्तक्रमांसमित्युक्तम् ।

तक्रमांसं तु रक्तं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्पहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम् ।

पारुपात्रे तु बृहत्तिं मांसतण्डानि निक्षेपेत् ।

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजिरकम् ॥

हरिद्रामार्द्रकीं शुग्डीं लग्नं मरिचानि च ।

तण्डलांश्चापि गोधृमान् जम्बीराणां रथाऽऽहृत ॥

यथा सर्पाणि वस्तूनि सुषकानि भयानि हि ।

तथा पथेन निपुणो बहुमण्डमिथानिर्धया ॥

एषा हरीषा चन्द्रकृद्रातपिचापडा गुरुः ।

शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा मृदा मन्धानकृष्णिणी ॥

हरीषा, आम इति भाषया ।

१. P₂ T₂ स्पष्टान् पात्र ।

२. H. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं मध्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेषाग्निशुक्रौजोवृद्धिकृन्मतम् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं वृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।

घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पत्रे ।

तत्तु शून्यमिति प्रोक्तं पारुर्भवविशारदैः ॥

शल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।

कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तन् ॥

शल्यं, शील इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।

लवणद्विद्भुलवणमरीचार्द्रसंगु ।

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरसमन्वितम् ।

घृते सुगन्धे तद् भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।

पुनस्तर्पिणि सम्भृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं वृंहणं वक्रकृद् गुरु ।

वातपित्तहरं घृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

मिद्धमांसमो रुच्यः श्रमश्चामत्रयापहः ।

प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्पस्तेसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानशुद्धानां शुद्धिकांसिगाम् ।

स्मृत्योजोबलदीनानां ज्वरक्षीणघ्नतोरसाम् ॥

शसते स्वरहीनानां दृष्ट्यापुत्राप्रार्थिताम् ॥

मांसरम ।

प्रकाराः कथितास्सन्ति बहवो मांसपम्भवाः ।

ग्रन्थविस्तरभीतेन मया नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यां भाजिताभ्यां घृतादिना ।

पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाचिताभ्यां घृतादिषु ॥

कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।

बृंहणा मधुगस्त्रिगधासोष्णाः कटुभिराहिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकरो इति भाषया ।

तप्ततैलघृते पात्रे गोलकान्निस्तृतान् भिषेत् ।

उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृशस्फुन्दाहिकाः स्मृताः ।

एता बल्या पिदाहिन्यः श्लेष्मन्नाः पित्तघ्नः परम् ॥

ता एव —

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्जुला भ्राष्ट्रपाचिताः ।

वातपित्तहरा बल्या घृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

मन्दात्रिकास्संहारिकापरपर्यायाः ।

इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूममभियश्रतैलपकरान्नभक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चमुर्मासनाशनम् ॥

पिदाहिनस्त्रैरुक्ता गुह्यः कटुहाहिनः ।

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलान्तरस्त्रदूराः ॥

१. P1 जाहीनानां ।

२. P1, P2 P2 B1 add. b fore this

प्रउरुद खण्डित मा । उ । इ । कथादिना ।

प्राग्दृष्टान्या-पौडा प्रवने प्रसिद्धि पुग ॥

ततो मासं विनिमित्तं पथे-दृष्टान्या विदत् ।

तन्मरुतं पुनं पकं तृपं एव च प्रदत्त ॥

तन्मार्गे यो वैद्यच्छास्त्रादी पासभित्तम् ॥

- J1 adds the name संहारिका ।

J2. omits इदानीं ... चमुर्मासनाशनम् ।

J1. उष्णमाहृत; Bh. सुष्णानारत ।

मोदका गुरुतराश्च घृष्यक्ताः श्लेष्मलाशिरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कौष्ठकं माषगोदकवरा बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो घृष्याः श्लेष्मलाशिरपाकिनः ।

मन्दार्णि च प्रयच्छन्ति गोधूमाश्शालिजास्तथा ॥

तथा —

शमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं करोति

जनयति जठरार्णि वातरोगं निहन्ति ।

सुरतजमतिसेदं तत्क्षणादेव हन्या-

दमृतफलमृदारं चारु संसन्ति वैद्याः ॥

साजांघि लाडु ।

क्षीरे कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।

एलावङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥

पिण्डकास्तर्पणा बल्या घृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।

वातघ्नाश्च विशेषेण क्लृप्तमनिवारणाः ॥

पेठे ।

हृद्भ्रं दत्तं समस्ति तापृतान् पिण्डीकृतान् मृद्न् ।

एलादियुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥

तान् मृद्भदलमित्याहुः पाकशास्त्रविभारदाः ॥

मुगदल ।

शृष्टैरित्तैरैर्गुटसाधितानि रच्यानि जैःतृचबलापदानि ।

इरन्ति वातं तिलमोदकानि स्वग्दीपश्चामयकारणानि ॥

तिन्त्रे ।

१. J₁. adds सुरगुण. b for. मोदका etc ।

२. J₁. omits क्षीरे कटाहे ...

... कषवर्धनं इति

३. Bh. अन्नेद्य बलापदानि ।

४. Bn. तिललाडु ।

प्रथमपरिच्छेदः

सुभृष्टनिस्तुपैशुभ्रैः कुङ्कितैः-कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

कोदि ।

अन्यत्र —

तिलैर्विषड्वितं श्लक्ष्णं गुडापिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः —

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्त्वत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

तृट्ग्लानिदोषशैषघ्नः पाचनो घातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
वणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपापिनाम् ॥

मैण्डः ओदनोपरितनो रसः । ससिकथो रसः पेया विलेपी यवागूः ।

सुघौतः प्रस्तुतः स्वित्तस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विपरीतो गुरुर्यथ धीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो-यस्म लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृ-
ष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा धीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द
इक्षुरसघृतादिसंप्रसार्यः । हृदयदीपे मण्डो सिकथः । ससिकथा परिसि-
कथा यवागूश्च । परिसिकथा शिबिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्चिबिलो-

१. Bh omi's कोदि

२. Bh. सोपन.

३. J₁ omits this sentence T₁ and Bh. read th.s after
वाग्भट before the four preceding verses.

४. J₁ ससिकथा पेथोपरिकथा

दन इति वचनात् । घनसिक्त्या विलेपी । परिमृतस्त्वोदनो सक्तः । तिलतण्डुलस्तु कृसर इति । कृशमाण्डादं युक्त्या निर्जलं विधाय मापपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दन्वा उभयगमां शर्करां संयोज्य सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवद्दोलकान् विधाय घृते पचेत् । पक्वास्तान् मधुनि निक्षिपेत् । तानि मधुकलानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः ।

इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

अथ शाकप्रकरणम् ।

तच्च —

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक्पुष्पं कैवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

तत्र मूलं द्विविधम् ; मूलकं, कन्दश्च । पत्रं प्रसिद्धम् । करीरं प्रथमाङ्कुरः । अग्रं प्रसिद्धम् । काण्ड कदल्यादेः । अधिरूढं बालास्थि मज्जेति केचित् । क्षेत्रोद्भूतफलमूलादेः स्वेदाक्षवोद्भिन्नाङ्कुरा विरूढका इत्यपि । त्वरूपुष्पेति प्रसिद्धे । कैवचं छत्राकम् । न चात्र पदार्थमात्रं न्य आकापत्या भ्रमितव्यं, व्यंजनतया प्रसिद्धेष्वेव तस्यात् । पृथिव्यादिनवद्रव्ययाचितया प्रयुक्तस्यापि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवाञ्छित इत्यादौ स्वर्णादिमत्तु एवोपस्तिविवन् । उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशात्तराक्याग्रवहारतश्च ।

चौक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति साधिष्यतस्तिद्वयस्य वृद्धाः ॥

इति । अतथ न शाकप्रवादी द्रव्यमात्रत्वात् इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये धित्तरेण प्रपञ्चितम् । केयदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलाल्यकम् ।

इति चातुर्विध्यमाह । भावप्रकाशे —

१. J1 omits दूशनन्दन इ ...

२. J1. T1 चरत् चेति

३. J1 चरकं

४. J1. द्रव्यताभिरयादी

५. J1. omits the line.

पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शार्कं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विषायथोत्तरम् ॥ इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः —

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चासि सृष्टविण्मारुतानि च ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥

शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्गुण्यशाकविवर्जनं तु कुर्यात्तयाम्लेषु स एव दोषः ॥

अथ विशेषगुणाः । तत्र —

मूलकं तीष्णगुणं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥

साधारणमूलकगुणाः ।

चाणारुख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृभिकफान्नाशयेद् ग्राहकं गुरु ॥

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृजनं कटुकोष्णं च करुवातरुजापहम् ।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥

सोष्ठीमुञ्जा ।

पिण्डमूलं कटुष्णं च गुल्मपातादिदोषनुत् ।

वायोञ्जामुला ।

१. J1. अथ गूणानि । तत्र मूलगुणाः Bh. अथ मूलशादीना विशेषण-
गुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिरोग

३. Bh. omi's this verso.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदं चातिमूत्र-
 श्वासार्षःकामगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
 कण्ठ्यं वल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं वालकं स्या-
 दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
 भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
 भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितगतिवलयद्वेसवारेण तच्चेत्
 पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं मूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥

हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति षलमिशेषणम् । वातश्लेष्महरं दृष्कमिति
 वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
 आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृपापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
 रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका वाह्रुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रैमोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरूष्णाः कफवातनुद् ।
 अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोऽन्ध रमाचनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुभ्रलक्षप ।

रैमोनोऽन्यो महान्दो गृह्णन्तो दीर्घपत्रकः ।

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाळमप्युपदिशन्ति कपायम् ।

पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥

रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिवलयः ।

वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्धग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।

दुर्नामकृष्टानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लशुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुको बल्यः कफपित्तहरो गुरुः ।

वृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलांडु ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।

पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्याच्छिशिरः पित्तनाशनः ॥

कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा—

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं धारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।

कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽग्निदीपनः ॥

भविदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डु ।

घ्रणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।

श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥

गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरसविकारकृत् ॥

रक्तनृण ।

श्वेतस्घ्रणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।

गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्मारोचरुहारकः ॥

श्वेतगुण ।

बलयः कदल्याः कन्दस्स्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
वातलो रक्तशमनः कपायो रूक्षशीतलः ॥

फदलीकन्द ।

मुखाल्लस्स्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

मुखाळू ।

पिण्डाल्लर्मधुरश्शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो घृण्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डाल्लः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरश्शीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति ।
चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वाग्भटोक्तिः पत्र-
विषया , चरकोक्तिरपक्वकन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्वविषयेति
न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डाल्ल , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डाल्लकश्शीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो घृण्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्ताळू ।

कासाल्लरुप्रकण्टूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसाळू ।

फोदाल्लः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोदाल्लः ।

पानीयाळुभिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयाळू ।

नीलाळुर्मधुरश्शीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नील्यळूः

कटूष्णो महिपीकन्दः कफवातामयापहः ।
सुखनाल्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्सितः ॥

महिपीकन्दः ।

हास्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः ।
त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविपवीसर्पनाशनः ॥

हास्तिकन्दः ।

कोलकन्दः कटुश्रोणः क्रिमिदोषविनाशनः ।
वान्तिविदल्लर्दिशमनो विषदोषनिवारणः ।

कोलकन्दः ।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः ।
कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो बल्यो रसायनः ॥

वाराहीकन्दः ।

विष्णुकन्दस्तु मधुरशिशिरः पित्तनाशनः ।
दाहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः ॥

विष्णुकन्दः ।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः ।
रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः ॥

धरणीकन्दः ।

नान्कुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित् ।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥

नकुलीकन्दः ।

मालाकन्दस्सुतीक्ष्णस्स्याद्गण्डमालाविनाशनः ।
दीपनो शुल्महारी च वातश्लेष्मापरुषकृत् ॥

मालाकन्दः ।

निदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत् ।
ज्ञेया च कफकृत्पृष्टिबलवीर्यनिर्धिनी ॥

निदारीकन्दः ।

मधुरश्चात्मलीकन्दो मलराद्भद्ररोधजित् ।
शिग्रिरः पित्तदाहार्तिशोकसन्त्वापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषनुत् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषत्रगहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीबन्धवात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी चल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

शुभ्रदोत्पलपञ्चानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च-कपायाश्च पितासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

लिच्छीकन्दः फट्टः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिभारक्रिमिहरो बहुभूतो रुचिप्रदः ॥

मांठभूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तमित् ।
समुद्भद्रं मतं बल्यं वातश्लेष्मप्रमग्निदम् ॥
विद्मेदिह्यमत्स्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

तथा —

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं घृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं बृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
सुखमानाह सकृच्चन्द्राशूलाशःशोषपीनमान् ।

कासम्भासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रबलानिलान् ॥
आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

आले ।

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ।
मेहकण्डूत्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सैठी सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।
कफास्रकण्डूत्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥
अम्बेहलेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा कफवातजित् ।
कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर । गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कचूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः ।
मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

शृङ्गाटकशोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।
त्रिदोषतोषत्रमतापहारी रुचिप्रदो मेहनदार्वहेतुः ॥

त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वमिदाहमोहवृष्णामदक्लमहरं च सुशीतलं च ।
कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमातिचारु कसेरुकं स्यात् ॥
कसेरु ।

१. J₁. omits the word.

२. P₂. गौठी ।

३. J₁. तीक्ष्णोष्णा ।

४. J₁. तीक्ष्णोष्ण. ।

५. Bh. तापज्वरदाहहारी ।

६. T₁. J₁. Bh. omit त्रिदोष ... .. दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्द्वौडवास्तुकम् ।
प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ॥

वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कट्टूदितम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥

सरं धीहास्यपिचार्यः क्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमम्लमपि दोषजित्परम् ।
रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चाकवत ।

चुकं स्यादम्लपत्रं तु लघूप्णं वातगुल्मनुत् ।
रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिच्छी वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रभी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिच्छी सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

यथुवा ।

श्वानचिच्छी फट्टुर्तीक्ष्णा कण्टूतिव्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

त्रिशुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातरुफापहम् ।
कट्टूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेडगपत्रं

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
रक्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

माल्ल ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्गुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः ।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ ॥

पोकळा ।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा ।
सैयातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥

दोन्ही राजगिरे ।

मारिपो रेचकश्शीतो गुरुर्मदस्त्रिदोपजित् ।

अन्यत्र तु —

मारिपो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विपमाश्रिजित् ।
रक्तमापो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्तरः ।
श्लेष्मलः कडुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥

मांठ ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा ।
निद्रालसकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥

मोटीवेली ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी ।
रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥

क्षुद्रवेली ।

उपोदकी उत्तिया च वनजा वन्यजाह्वया ।
वन्याम्भुपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा ॥

रानवेली ।

क्षुपोपोदकनाम्नी च वल्लिस्ता मूलपोतिका ।
मूलपोतिस्त्रिदोपघ्नी घृण्या बल्या लघुश्च सा ॥
बैलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ।

बसला ।

1. J1. omits this Verse-

2. T2. adds बस्या नूतनबलघ्नी । बलपुष्टिकरी विद्यमानबलपुष्टिकरी ।

कुणञ्जरत्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कपायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

८-

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पित्तजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शैस्तात्यन्तमरोचके ॥

योर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु — झरसीशाकं प्रकृत्य

तिक्तं कटूष्णं दोषघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचने दीपने रुच्ये क्रिमिशूलत्रणापहम् ॥
झरशिशरी झरा शूल्या पात्रिका झरपात्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

फपित्थपत्रा शकूला जातिचित्रकपात्रिका ।

स्थूलपत्रेत्यभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहमामयघ्नम् ।
दाष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च बह्वैः ॥

कुसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकुः पाके श्लेष्महदीपनश्च सः ।

बेनकुम्भेम्भ ।

शतपुष्पादलं मोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
घातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकृद्दुचिकारकम् ॥

सेउप ।

१. १. P₁, P₂ शकूलात् ।

२. T₂ adds विण्मूत्राभिउशजारेदि कारहारि । भावशास्त्रेण मितोपरवाः ।

३. J₁ शकूलात् ।

तण्डुलीयकदलं हिमपर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।
ग्राहकं च मधुरं च त्रिपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तादुलजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुलजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातरुफावहम् ।
कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्बुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र ।

सार्धपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तमकोपनुत् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्बुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चौक्रैरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःपंग्रदण्णातिसारजित् ॥

आर्वोती ।

घोला च घोलिका घोलिः कल दुष्कफकारकः ।
क्षेत्रजा लवणा रुच्या चाम्ला वातरुफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्ला रुक्षा रुष्यानिलापहा ।

रानघोल ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभुवमुकौ वर्षी कफमान्द्यानिलापहौ ।
शाके रुक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

पिट्टळि वयु ।

१. Bb omits this verse

२. P₁. P₂ चागोरी

३. T₁. T₂ बुधम् ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
 क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥
 एवमेव वृहत्पूर्वा रसवीर्यवलान्विता ।
 भूतविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥

हरिणवेलिद्रय ।

स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
 शिशिरा वातपित्तासृग् दाहजिद्वल्वर्धिनी ॥

हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्पपस्त्ववरः स्मृतः ॥

आसुकर्णा कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
 आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥

भोपनी ।

वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहस्रदोषजित् ।
 वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विपदोषविनाशिनी ॥

वासेनि ।

षट्पदारुद्वयं मौल्यं पिच्छलं कफनातकृत् ।
 वल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥

दोन्हीफाज्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला घृष्टशूलविनाशिनी ।
 वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामपापहा ॥

आंबटवेलि ।

१. The revisor adds in the margin of a previous folio:
 'जीवन्ती विदोषदना । आडे कुटी नदासम्भारता । कानडीभापया हाल
 गुणदी पला ।'

२. J₁. स्वर्णजीवन्तिका ।

३. P₁. P₂. दाहहर ।

४. J₂. बत्सरानी ।

स्यात्तामुभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सराटेद्वय ।

सीतिवारस्तु सङ्गाही कपायोष्णस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरद् ।

शृणस्तन्म्लकपायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्निऋद्वातकफनुज्ज्वेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सर्ण ।

अम्बष्टा सत्तपायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परी ॥

आंवाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कपाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हिणी ॥

पिपलगा ।

कैचमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलाशंशौफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

कामोणी ।

१. J₁. सितावरस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।
२. P₁ P₂. वाय ।
३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।
४. J. The revisor adds in the margin :—
अम्बष्टाम्बालिका माची कुची दन्तशठाम्बिका ।
अम्लोऽम्लको आम्लकश्च बत्कळं तन्तुरूपभृक् ॥
आम्लकोऽपसमयोष्णः कटी पवनदोषजित् ।
मेथ्यः शाकपर्य्यन बलिश्चिकरः परम् ॥

अम्बष्टाये शाकगुण ।

५. Bh. काकमाणी ।
६. Bh. कटुकण्डूति ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कपाया
भीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

चीवल्लिषोल ।

गोलोमिका कटुस्तिक्ता त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

महागोलोमिका तद्वत् । कासलीति उत्तरापथे प्रसिद्धा ।

पाथरी ।

मैच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

होनगुन्दा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या शान्तिकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रुच्यं गुरु च पित्तजित् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुम्भा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या स्वरे हिता ।
व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता सार्द्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥

शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्शःपित्तगुल्मजित् ॥

कोधिबीर ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपिनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

मेयी ।

रुच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।
जयेदार्रं परं शुष्कं पत्रं धर्यं त्रिदोषशुब् ॥

कालशाकः, करेपक इति कार्णाटकाः ।

१. J₁. omits महा . प्रसिद्धा ।

२. P₁. T₂. मटाक्षी ।

३. J₁. विषहृत् ।

४. J₁. omits इति... .. त्रिदोषशरित्रालः ।

'रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानाद्' इति श्राद्धप्रकरणे
प्रयोगपारिजातः ।

गङ्गेरुकदळं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।

मेदःशोफोदराशोभिं वातलं ग्राहिं गिच्छलम् ॥

कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्भगस्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।

थमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्यं नातिशीतलम् ।

नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥

श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदळं रुच्यं विष्वीसर्पकुष्ठजित् ।

तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलमग्निकृत् ॥

अट्टप्यं रोचनं रूक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥

रक्तागस्त्यपत्र ।

स्वादु बिम्बीदळं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।

कामलापाण्डुतृष्णाघ्नं मेदःशुष्करूफरदम् ॥

बिंबीपत्र ।

पत्रं मुरणजं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं त्रिहादिं च ।

त्रिमिश्रेष्मार्शमां पथ्यं तद्वत्तलं मरं गुरु ।

सूरणपत्रनाञ्जगुणाः ।

श्रीरल्ली कटुकान्ता च वातशोफरूफापहा ।

तन्मूलं तैललेपघ्नमेत्युष्णं रुचिकृत्तरम् ॥

श्रीरैकायीपत्रफल्गुणाः ।

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च न स्मृतः ।

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातक्षोपनः ॥

नालीक ।

१. Bh. शुक्लकफरदम् ।

२. J₁ कृत् ।

३. J₁. P₁. P₂ मलमूलम् ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥

कलम्बी ।

श्रीतिवारशिशतिवरस्वस्तिकस्तुनिपत्रकः ।
श्रीवारकस्त्रचिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटशिश्वी ॥
चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥

चतुष्पत्री ।

सुनिपण्णो हिमो ग्राही मोहदोषग्रहापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कपायो रूक्षदीपनः ॥
बुध्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥

सुणसुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥

मूलकपत्र ।

पवानीशाकमात्रेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥

वोवापत्र ।

सेहृण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानौष्ठीलिकागुल्मशूलसोथोदराणि च ॥

सेह इति जगन्नाथः । नित्यदिग्गः ।

पर्पटो हन्ति पित्तास्रं श्वरतृष्णाकफप्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्गातलो लघुः ॥

पित्तपापटो ।

1. All MSS other than J₁ omit this verse.
२. J₁ omits the name 'चतुष्पत्री' ।
३. P₁. P₂. नास्त्योतिका ।
४. J₁ omits the name निषदिता ।

रुच्यं चणफशाकं स्याद् दुर्जरं कफपातकृत् ।
अम्लं विष्टम्मजनकं पित्तनुदन्तशोथकृत्

चणकपत्र ।

कैलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाठाण्याचीं पत्रे ।

कान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकपायका ।

केना ।

घनन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममलं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छ्रधामलशाकूठं तु
मन्दाग्निविष्मूत्रविघ्नघहन्त् ।

चामकुरा । अञ् महाप्रायाः ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

१. Bh. adds before कलायशाकं etc —

चणकाभ्रकमल्लम्लं दीपनं दन्तदर्पणम् ।

स्वणानुरस रुच्यं शब्दाजीर्णविघ्नघनुत् ॥

आष चणयाची ।

२. J1. transposes the portion कान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अम्र—section wh ch comes after the next section in (p 77)

Bh. कीना कफघ्नी ।

३. J1 विघ्नघहति ।

४. T 1 adds the explanation: दुर्नामकं, दुर्नामीति इत्, अर्धोन्व-
मिश्रणैः । इयमं इत्यम् ।

५. Bh has आन्तेषु चामकुरा इति ।

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तालदाहकुष्ठघ्नं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशांकुर ।

दीपनाः कफनातघ्नाश्चिरभिल्लाङ्गुरास्तराः ।
शुक्लवर्ण्यङ्गुरास्तिका वृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अप्राणि शसिद्धानि ।

अथ फलानि ।

शूत्राघातहरं श्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विष्णुत्रग्लपनं तृपातिशमनं जीर्णाहृष्टुष्टिप्रदम् ।
वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कृश्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥
पित्तनुत्तत्र कृश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्वं लघूष्णं संधारं दीपनं यस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कृश्माण्डम् ।

-
१. J1. करीरमाध्मानकरं ।
२. J1. reads: इत्यङ्गुराः ॥
३. J1 reads: अर्बु वेदाभादि. । आह वाग्मट — वेदाभुं बुद्धी पाषा इति
४. वेतोविकारिणाम् ।

दङ्करी शीतला रुन्ध्या दाहपित्तास्रदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौर्या जाड्यहा मूत्ररोपनुत् ॥

तथा—

बालं दङ्गरिकाफलं पुमधुरं शीतं च पित्तापह
तृष्णादाहनिवर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।
वीर्योन्मेषकरं लघु प्रबलद भ्रान्तिभ्रमिष्यसनं
पक्वं चेतकृते तदेव मधुरं तृदाहरकं गुरु ॥

देवडांगरे ।

बुध्पं दाहश्रमविशमनं मूत्रद्वि च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं पद्भुजं वीर्यकारि ।
निकं बाल्ये तदनु मधुर किञ्चिदम्लं च पाके
निष्पकं चेतदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

पद्भुजाकर्कटी, मालवे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्ता च कफपिचजित् ।
रक्तदोषकरा पृथ्या मूत्ररोधार्तिनाशिनी ॥

किञ्च—

मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
कृच्छ्राश्रमरीप्रमथनं विनिहन्ति पिचम् ।
ब्रान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुन्धं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

कौकडी ।

१. Bh. adds — काळा भोपळा इति भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तासुवे । किञ्चिदम्लं रक्तप
विशतम् ।

३. J1 पत्ता ।

४. Bh. मडुकर्कटी P1 P2 T1 T2 omit this word.

त्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।
अमपित्तविदाहार्तिवान्तिहृत् बहुसूत्रदम् ॥

तौसीकाकडी, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।

एवोरुकं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।
सन्तोषप्रूर्च्छापहरं च वृत्तिदं वातप्रकोषाय घनं सुसेवितम् ।
मलर्चिं वाङ्गक ।

वालुकी मधुरा शीताश्माना हृद्या श्रमापहा ।

धारदचिर्गिट ।

बाल्ये तिक्ता चिर्मटी किञ्चिदम्ला
गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।
शुबलातिक्ता श्लेष्मवातारुचिघ्नी
जाह्वघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेलेसेब ।

मृगाक्षी कडुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।
पित्तैकृत्पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।
मधुरा वृत्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वाङ्गक ।

दिण्डिमोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिंडसे ।

१. Tr. Bh. add the explanation शुद्धा अतिपका । अतिष्ठा निरशेषगततिक्तरवा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

२. P१ P२. विगृह्यत् ।

३. P1. दिंडये P2. दिण्डये, J1. दिण्डये ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिवलप्रदा ॥

गोरक्षतुंवी ।

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भशोपकृत् ।
घृष्या वातप्रदा चैव बलप्रीष्टिविवर्धिनी ॥

दूधमोपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गळं दन्तशोथं धनुर्वीतं च नाशयेत् ॥

भौंयतुंवी ।

फलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
घृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥

कलिङ्गडे ।

सर्वुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्मादुतरं शीतं घृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
तेषु चैचाम्लमधुरं सकारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तज्जु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥

सर्वून् ।

हस्तिशोशातकी स्निग्धा मधुगन्धानवासकृत् ।
घृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशानकी राजपदप्रपूर्णा मदात्यये पित्तगद्रे च युक्ता ।
धमे ह्रमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या ॥

पारसादोदका ।

१. T2 adds चत्रा भोदन । B1 पथा मोपळा सर्वुडीवा ।
२. Dh. adds कटु मोनल ।
३. J1. कृष्णस्तनजुम् ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।
मेहे हितौ सदा पथ्या पित्तच्छर्दिनिनाशिनी ॥

शिरादोषका ।

फणानि माषवद्विधात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

कुहिरीद्वय ।

पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।

बलपुष्टिकरा पथ्या द्वेष्या दीपनपाचनी ॥

पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥

चतुरङ्गपरिवरे ।

चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।

शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

पटबलेम् ।

असिशिम्बी तु मधुरा कपाया श्लेष्मपित्तजित् ।

व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥

खड्गशिम्बी ।

निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कपायमधुरौ रसे ।

कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ ॥

सङ्गाहि समवीर्यं स्यादीपच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।

दोन्दीषेवडे ।

१. All mss. other than J₁. read

२. T₂. चिचिण्डो.

३. P₁. P₂. T₁. J₁. खड्गशिम्बी.

४. T₂. रुचिदायकी.

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कफवातजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेगा ।

रूक्षातिपित्तकृद् गुर्वी वातला गौरवाकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या प्रहृष्यर्शोविकारिणाम् ॥
वाकुची, गोवारी ।

शीतं क्षिप्रफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वष्यं दुर्नाममेहजित् ॥
शिमूलं श्वेतम् ।

क्षिप्र रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्याक्रिमिशोफजित् ॥
रक्तक्षिप्रम् ।

वातादिदोषनुद्बल्यं मूलं तस्योष्णमैधिकृत् ।
क्षिप्रमूलम् ।

क्षिप्रपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिप्रणुत् ।
चक्षुष्यं शुक्लं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥

इति क्षिप्रः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफकिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्भणे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

१. T₂. वातहृद्.
२. J₁. omits this verse.
३. P₁. Bh भूमिभिः.
४. J₁. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।
 भेदःश्लेष्मकरं बल्यं वृद्धाहानिलपिचजित् ॥
 लवणादियुतं रुच्यं मध्यपकं तथा गुरु ।
 फणस उपक ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।
 श्रमदाहविशोपनाशनं रूविहृद्ग्राहि च दुर्जरं परम् ॥
 पकपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्वीजं वातलं गुरु ।
 तत्फलस्य विकारमं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपिषकफानहः ।
 पनसनीज ।

विशेषात्पनसं वज्र्यं गुलिमभिर्मन्दवह्निभिः ।

१ Bh. adds after फणसः —

मदनपालनिषष्टौ —

पनसं शीतलं पकं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।

बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तशतछमान् ॥

धामं तदेव विशम्भ वातलं तुषरं गुरु ।

पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ॥

गुरुणि बहुवर्चांसि सुष्टमूत्राणि तानि च ।

मधुरास्तस्य पित्तना- वृष्या- श्लेष्मानिलापहाः ॥

२ P1 शुविच्छलम्, T2 सुविपिच्छलम् -

३ P1; P2 क्वचिक्व ।

अथ पनसावर्तः ।

पनसस्यातिपक्वस्य मज्जा कटविभावितः ।
धर्मशुष्कमिमं प्राहुः पनसावर्तमित्यथ ॥

तद्गुणाः फलवत्किञ्चिच्छुता गुणयोगतः ॥

फनस पोळी ।

लकुचः क्षुद्रपनसो लकुजो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृत्या ॥

मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत् ।
शुक्राग्निनाशकं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपक्वं तच्च मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत् ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकं च तत् ॥

यडहर ।

तुण्डी तु मधुरा पित्तश्वासकासकफापहा ।
असृग्ज्वरहरा रम्या कासजिद् गृहविम्बिका ।

गौडतोण्डली ।

तिक्ता स्वादुहिमा निवी वातपित्तासशोफजिद् ।
छर्दिनी कामलापाण्डुश्वासशोपज्वरापहा ॥

कडुतोण्डली ।

कारवल्ली मुनीक्षोष्णा दीपनी कफवातजिद् ।
अरोचकहरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥

तथा —

कारवेष्टं सरदुकं दीपनं कफपित्तजिद् ।
तिक्तं रुच्यं ज्वरश्वासकासगुल्महरं लघु ॥

१. J₁ ०११०५ अथ पनसावर्तः ..... फनस पोळी ।

२. P₁. तुण्डी, मन्धुरा. P₂ तुण्डी तन्मधुरा ।

३. P₁ P₂ गौड तोण्डली ।

तथा —

महावल्ली बद्धविदका स्वाद्वी गुर्व्यसिपित्तजित् ।
श्वेतवल्ली विषहरा प्रसूतिकेशनाशिनी ॥

तथा —

तीक्ष्णोष्णं दीपजिह्वल्यं कारवेहं विषापहम् ।
प्रसेकश्वासकासारशःक्रिमिकुष्ठज्वराञ्जयेत् ॥

कारली ।

कैकोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशिनी ।
वातघ्ना पित्तहृच्चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥

करटोकी ।

कडहुञ्जी कटूष्णा च तिक्ता च रुचिकारिणी ।
दीपनी योनिदोषघ्नी गर्भस्त्रावविषापहा ॥

कडहुञ्जी ।

स्वादुपाकरसं शीतं पिच्छलं वातपित्तजित् ।
श्लेष्मलं सृष्टविष्मूत्रमनक्षयं गुरु बृंहणम् ॥

स्थौल्यं वृष्यं क्रिमिकरं महन्महतिकाफलम् ॥

थोरवगि ।

१. J₁. कारवल्ली ।

२. J₂. Reviser adds in the margin on this subject —

सर्वरोगहरं पथ्यममृतं बृंहणं लघु ।
कडौटकीफलं इक्ष्यं मधुरं तन्निदोषजित् ॥
मग्ना निमैष्य देवानाममृतं दत्तवान् पुरा ।
मख्योनामिह कडौटकीफलं शक्याऽभवात्सुधी ॥

पाठान्तरे —

दुर्घं रोचनमग्निदीपनकरं कडौटकीनां फलं
बभ्रुष्यं मणिनां दितं शयवतां शुन्माद्वुराणामग्नि ।
कासश्वासहरं प्रमेहदमनं दोषप्रयथ्वसनं
क्रिमिसिक्तरां ज्वरप्रसुरितं रोगेषु चार्थं दितम् ॥

फोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं घृहणं गुरु ।
पित्तघ्नं प्रीणनं जाट्यं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥
नीलवृन्ताक ।

त्रिदोषघ्नमर्नं पथ्यं सुखाद् कटु दीपनम् ।
सर्वज्याभिहरं हृद्यमुष्णं तार्तारिकाफलम् ॥
दोहरीवांगी ।

रुच्यं स्वयं श्वरश्यामकासार्यस्मररोगजित् ।
हृद्यं कटु रसे पाके सुदं वार्ताफिकाफलम् ॥
सूक्ष्मवांगी ।

चित्रफला फण्टगिनी महती कटुफला तथा ।
मिश्रवर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥
घाकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
वार्ताशी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
षष्ठपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वातेषु निन्दिता ॥
सर्ववांगी ।

पालं पथ्यं त्रिदोषां मप्यमं पित्तवर्षनम् ।
पलं श्लेष्मकरं विघातु ममन्तं पृहतीरुहसु ॥
दोहरी ।

विश्लेषा श्वेतवृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
श्लेष्मदोहरी ।

फण्टकारी कटुष्ण च दीपनी श्यामनामद्रुत् ।
प्रतिश्यापार्तिदोषनी कटु रक्तचरतिमुत् ॥
रिङ्गी ।

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
 दहनवदनपक्कं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
 हरति पवनसङ्घं श्लेष्महन्तु प्रसिद्धं
 जठरभरणयोग्यं चारुयोज्यं मरिश्रम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पिचलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
 कफभेदानिलासन्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ।
 तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
 मरीत ।
 अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
 तदर्थास्तु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥
 श्वेतवृन्ताक ।
 भेण्डां त्वम्बरसा सोप्या ग्राहिका रुचिकरिका ।
 भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
 पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
 पुष्पं तदप्यनुगुणं किमिहारि कन्दं
 पर्णं च श्लेष्मनं कदलीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापकफलं कषायमधुरं वल्यं च शीतं तथा
 पिशाङ्गप्रविमर्दनं शुफतरं पथ्यं न मन्दानले ।

1. T₁; J₁. कफमेदाहिना; Bh, कफमेदोभविना ।
2. J₁. पित्तं वाक्प्रविमर्दनम् ।

सद्यः शुक्रविष्टुद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्तामौ सुखदं कफामयहरं सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

महारम्भाफलं शीतं तुष्टिषुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदली ।

स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कडकेली ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च चर्याऽऽग्ने दीपनकारिणी च ।
तृपापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहसं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेली ।

गिरिकदली हिममधुरा बलवीर्यविष्टुद्धिदायिनी रुचिरा ।
तृप्तपित्तादाहशोपप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

बैलकदली ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
भेहं पित्तं तृपां हन्ति चंद्रणं वातलं लघु ॥

कौलकेलि ।

१. J₁. कफामयकरम् ।
२. All Mss. other than J₁ omit this name.
३. J₁. चर्या ।
४. All Mss. other than J₁. omit this name.
५. All Mss. other than J₁. omit this name.

सुगन्धा कृष्णरम्भा च शैलरम्भा यथोत्तरम् ।
निन्दिताः फलमासां तु कपायं मधुरं गुरु ॥
रम्भाफलत्वक्काडुका तिक्ता पिचहरा लघुः ।

इति फदलीगुणाः ।

करमर्दस्सतिक्ताग्लो बालो दीपनदाहकः ।
पक्वस्त्रिदोषशमनो रुचिघ्नो विपनाशनः ॥

करवंदे ।

कषायमधुरो रूक्षस्तिन्दुकश्लेष्मकारकः ।
संप्रांही दुर्जरो जिह्वाजाड्यकारी जडो गुरुः ॥

टेंमले ।

अश्वत्थवृक्षस्य फलानि पथ्या-
न्यतीव हृद्यानि सुशीतलानि ।
निवृन्ति पित्तं सह शोणितेन
दाहं तृषां छर्दिमरोचकं च ॥

विपरे ।

औदुम्बरं फलमतीव सुशीतलं च
सद्यो निवारयति शोणितपित्तमृग्रम् ।
पथ्यं विषे विषमपित्तशिरोविकारे
नासाप्रवृत्तधरे च विशेषतस्तु ॥

तथा —

औदुम्बरं कपायं स्यात् पक्वं तु मधुरं हिमम् ।
क्रिमिहृत् पित्तरक्तमं मूर्च्छादाहवृषोपेहम् ॥

उन्नरे ।

1 33) adds aft r this

रम्भाफलदानी अने कतिनिष्को

एदुम्बरो मृदुकरवृषोपायम् ।

मेहम् इति । एतदर्थं वाच्यपित्तं

रम्भाफलं विपरीतं इति करवीरवृषोपायः ।

' मृष्कफः कटुकोऽग्लथ रोचनः पाचनः परः ।
 ष्टीहगुल्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुख्यगुणान्वितः ॥

मौलै ।

श्लेष्मान्तकः कटुहिमो मधुरः कषायः
 स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिशूलहारी ।
 आमाल्मदोपमलरोधवहुव्रणार्ति-
 विस्फोटशान्तिफरणः कैफहारणश्च ॥

तथा —

केऽप्यस्सतिक्तो रूधोष्णो मधुरस्तुवरः कटुः ।
 विपवीसर्पविस्फोटव्रणपित्तकफप्रशुत् ॥
 फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
 कषायं कटुकं पाके अभिपित्तकफास्रजित् ॥
 तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ।
 विष्टम्भि वृंहणं रूधं वातपित्तकफास्रजित् ॥

भौकरं सेठवंटी ।

भूकर्षुदारो मधुरः क्रिमिदोपनिवारणः ।
 वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः स्वर्णमारकः ॥

गोषणी ।

अथ नारिकेलः ।

नारिकेलो गुरुस्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।
 अर्धपक्वस्तृपाशोपशमनो दुर्जरः परम् ॥

नारिक ।

१. P₁ P₂ T₂ add the ५th explanation द्विधा— पकोऽपकश्च ।
 २. J₁ कफहारणश्च ।
 ३. P₁, P₂. भूकर्षुतोऽतिमधुरो ।

मधुरं मधुनारिकेलमुक्त शिशिं दाहवृषार्तिपित्तहारि ।
यलपुष्टिकरं च कान्तिमय्यां कुरुते वीयविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्विकं नारिकेलीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारथ्रमशमनमथ भ्रमनं वह्निदीप्तः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं जग्धति कुक्षते चारु कान्तिं यलं च
स्वैर्यं देहस्य दत्ते धनभद्रनकजावर्धनं पित्तनाशि ॥
गोह फोहणे मसिद्धः ।

कर्पूरं नारिकेलस्य स्निग्धं गुरु च दुर्जरम् ।
दाहविष्टमदं रुच्यं च वीर्यविवर्धनम् ॥

खोन्नरं ।

[इति नारिकेलः ।]

पूर्णं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तहृत् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यारसनाशनम् ॥
आर्द्रं तद्गुर्वाभिष्मन्दि तद्विदष्टिहरं मृष्टम् ।
स्विन्नं दोषत्रयञ्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥

पूगफिल ।

मिन्दीक ककशातपित्तशमनं रक्तपित्तारापहं
पामाभ्रमगन्दरामशमनं तीव्राशरीभेदनम् ।
द्वेगेषु हिन तदा यलरुं कामाप्रिसन्दीपनं
कासक्षीणपिरेचने अरगदे श्मत् च मिन्दीफलम् ॥
सिन्दीटी ।

ईपत्कषायमपुरा वातापित्तनिघर्दिणी ।
यन्वा वृणा च ह्या च विशेषादुत्तरी गुरुः ॥

उत्तनी ।

खर्जूरौ रक्तपिचं शमयति मधुरः स्वादृपाकेऽतिशीत-
 स्तृष्णाशोषापहन्ता विषममदरुजाश्वासहिष्मापनोदी ।
 स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाग्निहन्ता
 रुच्यो हृद्यो नितान्तं भ्रमजनितरुजं हन्ति सन्तर्पणेन ॥
 खर्जूर ।

दाहहो मधुरोऽन्नपित्तशमनस्तृष्णातिशोषापहः
 स्निग्धः श्वासकफभ्रमोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
 बहेर्मान्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्ते बलं
 स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाल्यखर्जूरकः ॥
 पेंडखर्जूर ।

दाहिमं मधुरमम्लकपायं कासवातकफपित्तविनाशि ।
 प्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥
 दाहिमं द्विविधमीरितमार्यैरम्लमेरुमपरं मधुरं च ।
 तत्र वातकफकारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥
 दाहिम ।

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीतपित्तातिदाहजित् ।
 मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥
 दाहें ।

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
 बाहमूर्च्छाञ्जरश्चास्तृष्णाहृल्लासनाशिनी ॥
 गोस्तनी ।

१ J₁. has this verse as follows

दाहनी मधुरमन्नपित्तशमनी तृष्णातिशोषापहा
 शिष्माश्वासकफभ्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
 बहेर्मान्यकरी गुरुर्विषहारा हृद्या च दत्ते बलं
 स्निग्धा बौर्यविवर्धनी च कथिता पिण्डाल्यखर्जूरिका ॥

पिण्डखर्जूरी ।

१. J₁. शीतपित्तातिदाहजित् P₁ P₂ शीतपित्तातिदाहजित् ।

२. J₁. omits this verse

भक्षसा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृष्टासनाशिनी जनवल्लभा ॥

दीपद्राव्ये ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णाविपदं पिच्छास्त्रकोपप्रदं
मध्यं चाम्लरसं दृशान्तरगतं रुच्यं च वाह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाम्लसहितं तृण्यास्त्रापिभारहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

भपि च ।

शीता पिच्छास्त्रदोषं दैमयति मधुरा स्निग्धपाकाविह्वया
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविपशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाध्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा संक्षीणवीर्यातपि मदनकलाकैलियुक्तान् विषत्ते ॥
द्राक्षा, भव्यमिति नामान्तरम् ।

भ्रामं भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु ।
भ्रमप्ररोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिवर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहनु स्वादु रसमातपदोपशुत् ॥

धनानस ।

कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लरस्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरस ।

१. J. दृशान्तरगतम् ।
२. Bli. शमयति ।
३. J₁. शकीय ।
४. केनिशुष्कार ।

अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु श्रीन् हरेद्दोषान् ।
देशेषु गुदलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः ॥

अमृतफल ।

क्षय बदराणि ।

चदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लद्वयमेव ।
कफकृत् पवनातिसाररक्तशमशोपातिविनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजवदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यथ दीर्घवृद्धिं कुरुते शोपथंमानपहरति ॥

रायबोरें ।

भूवदरी मधुराम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥

भूवदरी ।

लघुवदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं च जन्तुकारकमीपत्पित्तातिदाहशोपहम् ॥

क्षुद्रवदरम् ।

पत्रं तु वादरं लेपे ज्वरदाहविनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रास्रपापहम् ॥

वदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पवनमम् ।
कण्ठशोधनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पचनं च ॥

किञ्च —

वालं पित्तमरुत्कफप्रदमलं मध्यं च तादृगिदधं
पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तन् पुष्पाति पुष्टिं वटम् ।

१. J1. क्षय बदरगुणाः ।
२. T2. भवान् हरति ।

शूलाजीर्णविबन्धमाकृतकफश्वासातिमन्दाग्निजित्
कासारोचकशोफश्चान्तिदमिदं स्यान्मातृलुङ्गं सदा ॥

त्वक् तिक्का दुर्जरा स्यात् क्रिमिकफपवनध्वंसिनी सिग्धगुण्या
मूलं पित्त(प्रकोप)प्रशमनमस्त्रिलारोचकं च गौरव्यम् ।
वातातिं कण्ठद्राहं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं
पीजं तिक्तं कफार्शःश्वयधुशमकरं पीजपूरस्य पथ्यम् ॥

माशोलङ्ग ।

अम्लः कटूष्णो वनवीजपुरो हृदिप्रदो वातविनाशनश्च ।
स्यादामदोषक्रिमिनाशकारी कफापहः श्वातनिपूदनश्च ॥

वनमादोलङ्ग ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिशिरा दाहनाशिनी ।
त्रिदोषशमनी रुच्या वृष्या च गुरुदुर्जरा ॥

मधुकाकटी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरुष्यं चैव रोचनम् ।

नारङ्ग ।

वौतामं क्रिमिशूलघ्नं रुच्यं श्महरं परम् ।

वाताम, उच्ये प्रसिद्धम् ।

निम्बफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं
गुल्मानवातहरसतिविशुद्धिकारि ।

शुष्यश्वेतदश्च फासकफार्तिकण्ठ-
विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥

निम्ब ।

जम्बीरस्य फलं रमेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तहृत्
पथ्यं पाचनरोचनं वलकरं वद्वेर्दिशुद्धिनदम् ।

१. J1. श्वासातिमन्दा ।

२. J2. श्वासातिमिदं ।

३. T1. (3) 103 note इत्येति शब्दः इति नो 103/100.

४. J1. वातामसिद्धिः ..... इत्यम् ॥ एति

किञ्च —

कपित्थमाममल्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वानलम् ।
दोषत्रयहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंबीठ ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवर्मीमेहशौषधं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्वं तुवरपीडुवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमस्त्रार्शःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रुक्षं स्वाद्म्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृपापहम् ॥
मियालमज्जा मधुरो घृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥

चारोऽग्न्या ।

क्षीरिकायाः फलं घृष्यं बस्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

सिरिणी ।

१. P1. P2. प्रमीमेह ।

२. P1. मल्लघ्नः ।

आभ्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठरुषणम् ।
पक्वं तु मधुराम्लाख्यं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥
आंबादे ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
वातघ्नी पिचदाहास्रकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्याद् भेदि विष्टम्भपातजित् ।
पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥
शोफपाककरो लेपे व्रणदोषविनाशनः ।
चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥
तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।
इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सद्ग्राहि स्निग्धं वैल्वं तु कोमलम् ।
तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥
कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
काञ्जिके संस्थितं त्रिल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥
हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥
विल्वफल ।

संलक्ष्मी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
कुष्ठास्रकफवाताशोऽव्रणदोषार्तिनाशिनी ॥
सालफल ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
कफपित्ताहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥
काकटे ।

१ J1: Bh रेगे ।

२ P1. १ कच्छनी. P2. मण्डली ।

३ J2. छदल ।

जम्बूः कपायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्तिदोषक्षमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जम्बू ।

विकण्ठकः कपायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिप्रदः ।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥
हंसीफल, वारतोढे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्याद्रिमरिचं वातहृत्कफकृद् गुरु ।
आद्रिमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छेद्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमिघ्नान् ॥

तस्य पुष्पं तु तुवरं यातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कपायोष्णं कटुकं रसपाकयोः ॥

विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।
नेपती ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं गुरु विष्टम्भि रुच्यं चार्पणं परं स्मृतम् ॥

फावेट ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।

दोची ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदराशोभं कटुकं दीपनं परम् ॥

एरण्डफल ।

सूदं गुरु सरं चाम्बमामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्कं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तूत ।

कर्कटं तुवरं साम्लं गुरुष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्महृत्पक्कं नास्त्रपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकरणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वद्विपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्कं तु मधुरं कपायं कफवातजित् ॥

तोरणं ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुनाभिर्विजया सुवृचा रोहिणी स्मृता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या चामृता मता ।
पश्चात्ता चामृता ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णमाक् ॥
त्र्यस्रां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलमवा स्याचेतकी पूतना
स्निग्धैः स्यादथ रोहिणी च विजया जाता प्रतिस्थानके १
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राद्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता समप्रभेदा बुधैः ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी धत्तेषु भेषेषु तु पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिकः स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयन्निभया वदान्त्र ।
इत्थं ययायोगभियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्प्रति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावान्नात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
मुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्-
कालयोगात्स्वयं पक्वा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि
निमज्जेद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्पता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।
जन्तुदिग्धां दावद्ग्धां जले पक्के स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिन्नां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।
स्वाद्वम्लमावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।
मण्डलत्वक्स्नायुमांसारिथस्थिताः पञ्चामयोद्भवाः ॥

स्वादुकृद्द्वम्लतिक्ताख्याः कषायाः क्रमशो रसाः ।
पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः ।
हरीतकीति सा प्रोक्ता त्वकतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु वृष्णायां हनुस्तम्भे गरुग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विष्यां नैव शस्यते ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः ।
घन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवे भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं केश्यं वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रूक्षं लघु क्रासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमारुतनाशनः ॥

व्याहडे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
दृढं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तलम् ।

षकरोटे ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वाताममज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लकफकृच्छेदो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं क्षिथिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥

सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।

बीजं स्वादु रसे पाके मृत्रलं वातपित्तजित् ॥
पक्वं तालफलं पित्तं श्लेष्मक्तनिवर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्त्राभिष्यन्दशुक्रलम् ।

तालमज्जा तु तरुगः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।

श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहमधुरस्तरः ॥

तालजं तरुणतोयमतीव प्राणिनां मदविकारकरं तु ।

अम्लभावमुपयाति यदा तत्पित्तकृत्पवनदोषहरं च ॥

तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।

सुपर्कं रुचिकृद्वाते हितं न कफकृत्परम् ॥

सीताफलम् ।

अथाम्रप्रकरणम् ।

आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोऽप्यकरश्च बालः ।

पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च ॥

बालाम्बा ।

आपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्त्रि तादृक्

पर्कं दोषत्रितयशमनं सुष्ठु पुष्टिप्रदं च ।

दत्ते धातुप्रचयमाधिकं तर्पणं कान्तिकारि

ख्यातं वृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाम्रमदाराम्ररसाम्बभेदात् ।

राजाम्राः क्षौमलास्सर्वे कटुमूलाः पित्तदाहकाः ।

सुपर्कास्स्वादुमाधुर्यपुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥

नराग्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रमोषयात् ।

गुणाधिस्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुचरोचरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनधामातिपित्तमदं

मध्यं तादृशमेव दोषमङ्गलं भूयः कषायाम्लकम् ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कपाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।
रुच्यं सद्ग्राहि शिशिरं पुष्यं तु रुचिदीपनम् ॥
अतिसारहरं पित्तप्रमेहकरुचुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोपितम् ।
अम्लं स्वादु कपायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥
पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥
कपायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रनिवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहर परम् ॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ॥
रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूपितं तत्परं रुच्यं बलवर्धकरं लघु ॥
शीतलं शीघ्रपाके स्याद् वातापित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरस्तरः ॥
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव घृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य सण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥
मधुरं घृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा —

वातपित्तहरं रुच्यं घृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥

मन्दानलत्वं विषमन्तरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्षस्य सहकारस्य कटाविस्तारितो रसः ।
धर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः ॥

आम्रावर्तस्वपाच्छर्दिवातपित्तहरस्स्मृतः ।
रुच्यस्त्रयांशुभिः पाकाद्बुध स हि कीर्तितः ॥

आम्रपोष्ठी ।

आम्रबीजं कपायं स्याल्लघ्वतीभारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्रमकरणम् ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-
पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।
पक्षं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं
कण्डूतियुक् च रुचिर्दीपनपुष्टिवलयम् ॥

कोशाम्र, आंबसोल ।

पिण्डारं शीतलं वलयं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।
पाके लघु विशेषेण विपशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारं ।

वौतकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।
तदेव पक्ष मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥

पोपया ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्षं यद् गुणयत्तद्बुदाहृतम् ।
विश्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

१. T2. रुच्य. शीतांशुभिः ।

२. T1., J1. omit this name, P1. P2. आम्रमोल ।

३. J1. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वं मञ्जानमपि निर्दिशेत् ।
 फलं हिमादिदुर्वातव्याळकीटादिदूषितम् ॥
 अकालजं कुभूजं च पाकातीतं न भक्षयेत् ॥
 इति फलवर्गः ॥

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिघ्नानिनुन् ।
 लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥
 काण्डवेलि ।

रुच्यं रुक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।
 ईपत्कपायं स्वाद्वस्त्रपित्तप्रदरमेहजित् ॥
 प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम् ।
 बालदण्ड ।

तीक्ष्णोष्णं सार्पपं नाळं वातश्लेष्मघ्नणापहम् ।
 कटु क्रिमिहरं कण्डुकुष्ठमं रुचिकारकम् ॥
 सर्पपनाळ ।

सर्वे संस्वेदजाइशीताः दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।
 गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥
 भृङ्गच्छेष्टो कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपनी ।
 मोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहन्याद्विल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां धमिम् ।
 विल्वपुष्पम् ।

१. P₂. वातघ्नं ।

२. P₁. पित्तला ।

श्रीपर्णीकुमुभं शीतं तिक्तं सङ्घाहि वातलम् ।
कपायं मधुरं पाके पिचासासृग्दरापहम् ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुभं हृद्यं कपायमधुरं हिमम् ।
हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पे ।

निर्गुण्डीपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिमिवातकफापहम् ।
गुल्मप्लीहासृचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पे ।

पुष्पमास्रुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधुकं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ॥

माधुकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्याशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कपायं शीतलं गुरु ।
कफपिचास्रजिद् ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलान्ध्रकम् ।

क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्यलीकाष्ठवंशगोब्रजसम्भवाः ।

नातिदोषकरास्ते स्पृः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलं इति चाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवक इति
यावत् ।

इति कवकानि ॥

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र —

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं घातजिद् गुरु ।
पित्तश्लेष्मकरं वैद्विमान्द्यकारि विकारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं वैभ्यं हरितं वातपित्तजिद् ।

तोण्डर्याचं ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यमिक्तु किमिश्लेष्मकुण्डजित्कारवेलकम् ॥

कारल्याचि ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कपायकटुतिक्तोष्णं रुक्षं गुर्भ्रिसादनम् ॥
वातघ्नं च .... ..

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्यपत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गेरं सलवणं म्त्तम्भशोफानिलानहम् ।
गिह्वाजाञ्जहरं घृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥
जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहरुण्ठरोगहरं परम् ॥
आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नपत्रिदम् ।
आर्द्रचिञ्चाफलैर्पुक्तं दीपनं कफघ्नोपनम् ॥

वालार्द्रकस्य ।

शैङ्गेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानाहारशतां पथ्यं घृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

श्रीदारद्रकस्य ।

राजकर्णाकन्दमवं तीक्ष्णोष्णं शीतिरूपइम् ।
कटुकं कफंभोजनं विषवीसर्पकुष्ठनुत् ।
शशस्यते पाण्डुशोफाक्रिम्यानाह्वयगार्शसाम् ॥

गजकर्णाभिवम् ।

कूश्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
वातपित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूश्माण्डजम् ।

असिशिम्वेथ फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
अग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशर्बीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पट्टयुग्वातदोपनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभवविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्शकलैरसुसूक्ष्मै-
श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुसंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् निकारान्
मान्द्यं कृशानोरातिमारुतं च ॥

माहणीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्कैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उपतीमाम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नीतं कटु ।
वृष्णाभिजननं सानितारश्लेष्माभिनाशनम् ॥

जन्दिपिण्डमम् ।

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वाशिकृत्सरम् ।

नारङ्गम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।

रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

वृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिश्वासक्रिमिप्रणुत् ।

वातश्लेष्मविवन्धनं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥

पुष्टिकृत्तर्षणो वृष्यः श्रमवृद्धाहदोपजित् ॥

मधुजम्बीरभवत् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बूकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।

वर्ण्यं रुच्यान्निकृत्पक्वं कण्ठरुक्च्छर्दिकासजित् ॥

बालं त्रिदोषास्रकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तित्का कडुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।

श्लेष्मघ्नी क्रिमिजित् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।

शीतलं श्लेष्मलं वातश्रमवृद्धाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिष्मामदात्ययान् ।

हन्ति शोफानिलश्लेष्मपिन्धच्छर्दरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शशूलानि मन्दान्नित्वं च नाशयेत् ।

महालङ्ग ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।

वातापित्तहरं रूक्षं पीनसारुचिदृद् गुरु ॥

बालाम् ।

क्षुद्राम्रं बालमल्लोष्णं कटु पाके समीरजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राम्रम् ।

लवणाम्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाम्रफलम् ।

माविकाम्बला कपायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्याग्निदीपनी वर्ष्या व्रणे कण्ठामये हिता ॥

आबडे ।

हृद्यं तिक्तं च्वरश्वासकासकण्ठित्कुष्ठजित् ।
कफपित्तारुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु विष्टाम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्केस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफकिर्मीन् ।
श्रीहगुल्मश्वासकासकण्ठदुर्नामपीनसान् ॥

द्विकाऽरुच्यान्त्रशूलार्शोमदोल्बणविषान् जयेत् ।

अलर्कः मूलसोंडेकाई । गोरखिरिगणीति महाराष्ट्रः ।

अक्षीयस्य फलं तिक्तं कपायं कफवातजित् ।
वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

ज्याहडे ।

कपायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।

पित्तास्त्रमेहतृशोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥

पक्वं तु कतकं तिक्तकपायं स्वादु पिच्छलम् ।

चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्तवृद्धिपमेहजित् ॥

चिलबीज ।

बालं बैल्वं लघु ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कपायकम् ।
वातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारगुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तैत् स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

विश्वकर्म ।

धात्री पथ्या समगुणा कपायाम्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तास्रपित्तदग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विबन्धाध्मानविष्टम्भवान्तिश्रमहरा सरा ॥

निहन्याद् वातमम्लत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रूक्षकपायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

अ वल्ले ।

कपायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृद्गुरुच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

सालकर्म ।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं दीपनं कफवातजित् ।
इन्ति गुल्मं किमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयत्रणान् ॥

फाफेटे ।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मलं कण्ठ्यं केश्यं वण्यं त्रिपापहम् ॥

महाश्लेष्मलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥

भौकरे ।

-
१. T₂ मत्स्यु विष्णुम्
२. P₁ प्रम
३. P₁: कफा T₁. वात्.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कृपायो रक्तदूषणः ।

रूक्षो रुच्यः श्लेष्मन्निमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशकिुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वादी रुच्या प्रासल्यवातकृत् ।

साकन्द्यक्ष्याग्निकृद् बलया रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तृदकफारुचिपित्तघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी लघुः ॥

भोंवरिसालि ।

इत्युपदेशः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिर्मिटस्य फण्डं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।

अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृच्छ्रु ॥

चिमट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।

दीपनं रोचनं तिक्तं कटुवम्लं पित्तलं विदुः ॥

कदोची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कायध्नं वैध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।

भृष्टं वाग्निकरं वातपित्तलं कफघातजित् ॥

चोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

१. P1. P2. कटूष्ण.

१. T1. वाग्निजित् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यासंग् ।

श्वेतारिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

हिंवराच्य,संगा ।

परिशुष्कं सर्वश्चार्कं कार्श्यविष्टम्भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्षपगुणाः शिम्बीधान्येपूक्ताः ।

एला तिक्ततोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।

श्वासाङ्गमर्दहृत्लासमूत्रकृच्छ्रविपप्रणुत् ॥

सूक्ष्मवैरस्यजिह्व वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।

दीपनी पाचनी मेघ्या वृणार्थःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्ततोष्णा घातश्लेष्मद्विजामघान् ।

हन्ति गूलमारुची शूलं दीपयत्याश्च चानलम् ॥

बोवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

सुगन्धि मेघ्यं श्लेष्मघ्नदुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥

गुल्मशूलोदराध्मानकिमिदन्तामयापहम् ।

जीरं ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपाकं सरं रुच्यं घ्रीहानाहान्त्रवृदिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका सिग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।

श्वरनेत्रत्रणघ्नी च वास्तिकर्मणि शस्यते ॥

योरसेउषा ।

पाके रसे कटुस्तिक्तः रूपायो रक्तदूषणः ।

रूक्षो रुच्यः श्लेष्मिणीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशांकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वादी रुच्या ग्राह्यल्पवातकृत् ।

माकण्ड्याग्निकृद् बल्या रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तृट्कफारुचिपिचघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी रुधुः ॥

भोंवरिषालि ।

इत्युपदंशाः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिमिंटस्य फले शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।

अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृच्छु ॥

चिमिंट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।

दीपनं रोचनं तिक्तं कैद्वम्लं पित्तलं विद्रुः ॥

कदोँची ।

कारवल्लीशुष्कफलं फायघ्नं वैध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

पृहतीद्वयसम्भृतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।

भृष्टं वाग्निफरं वातपित्तलं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्तिकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्तिकफलजा ।

१. P1. P2. कटूष्ण.

१. T1 वाग्नेवर्त्मजित् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यारोग्ये ।

श्वेतारिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

द्विवराच्य, सैगा ।

परिशुष्कं सर्वश्चाकं काश्यपिविष्टम्भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्षपगुणाः शिम्बीधान्येपूक्ताः ।

एला तिक्तोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।

श्वासाङ्गमर्दहृल्लासमूत्रकृच्छ्रविपश्रयुत् ॥

मूत्रवैरस्यजित् वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।

दीपनी पाचनी भेष्या व्रणार्थःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामघान् ।

हन्ति गूलमारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वीवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नगुण्यं छर्द्यतिसारजित् ॥

गुल्मशूलोदराग्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरे ।

द्विङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपाकं सरं रुच्यं ष्टीहानाहान्त्रवृदिजित् ॥

द्विङ्गु ।

शताह्वा कटुका दिनग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारजित् ।

श्वरनेत्रप्रणधनी च चास्तिरुर्माणि शस्यते ॥

शोरसेउषा ।

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
शूलबन्धोदरानाहश्वासश्लीषदहारिणी ॥

शुण्ठी ।

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
समीरकिमिहद्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् ।
विशेषतः प्रमेहाशौविकारेषु न शस्यते ॥
बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

भिरसेत्रा ।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा शुकीं स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिपली ।

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं बद्धिदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं द्रव्यदोषविकारनुत् ॥
सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं मितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं वृथ्नीजं मृदुदेशजम् ॥
गाढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भयम् ।
गाढोत्थं लवणं तूष्णमीषदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमशौघं कौष्ठशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्रसिद्धम् ।

गाढलवणं ।

सामुद्रं लघु हृद्यं च पलिताम्नाशुपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोणेयं लवणं पाके नात्युष्णयाविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीपच्च शूलभं चाम्लपिचलम् ॥

दोणीचै लवण ।

औखरं च कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् ।
निदाहि पित्तद्रुहाहि मूत्रसंशोषकारि च ॥

आट्टकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

वाफे सुकलै लवण ।

इति लवणानि ।

त्वचं तु कटुकं शीतकफकागविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धि करं लघु ॥

तत्र ।

पत्रकं लघु शीतोष्णं कफवातविपापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

पत्रज ।

नागफेस्रमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

नागफेसर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफानामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो म्रणत्रोपातिनाशनः ॥

अलिता ।

कुटुर्यं सुरभि तिक्तकटुष्णं कासनालकफकण्ठरुजापहम् ।
मूर्धशूलविपदोपदिमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुहकुमफेसर ।

१. P₁ पत्रे. P₂; वचे.

२. P₁; P₂. १. तीक्ष्णोष्णं F

तथा

स्तम्भमध्यस्थितद्वेषुः स्तम्भबाह्ये च मध्यमः ।

श्रेष्ठमीषद्धरिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुदृढं शुभ्ररुक्षं तु पुच्छकं चाद्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रपुति लघु विशदं तोलने तिक्तकं चेत्

स्वादे शैत्यं सुदृढं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।

निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं

कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छेतः कफापहः ।

कण्ठदोषहरो मेघ्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।

वक्त्रवैशद्यजननी जात्यदोषनिकृन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कपायोष्णं कटु कण्ठामयार्तीजित् ।

रक्तातिसारमेहघ्नं घृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

दृशूलं कटु तिक्तोष्ण वक्त्रजाड्यहर परम् ।

दीपनं पाचनं रुच्यं कफघातनिकृन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनम् ।

वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धेरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्ण सुरशायहम् ।

पाते हितं तु राक्षं च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तद्वक्षणं च

जवादि नीरसं स्निग्धपीपत्पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ इतयः ।

श्लिष्टमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।
दतं स्यात्कादलं पङ्कं फलमौदुम्बरत्वचा ॥
वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा ।
तालमूलस्य चूर्णेन तैत्फलं भवति दतम् ॥
इति इतयः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्यान्तर्गतं जलग्म् ।
सकल्कं क्षौदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥
समेन सर्पिषा युक्तं यदि पङ्कं घृतं भवेत् ।
चूर्णं बहुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।
पङ्के तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति धुमम् ॥
लशुनं बोहशार्शं तु पुत्रागफलसंयुतम् ।
शर्करां च पचेद्यस्तु तैलप्रसं घृतं भवेत् ॥
मुद्गाभिन्नस्य खण्डेन साष्टांशेन शुतं घृतम् ।
साष्टरम्भाफलं सर्पिः प्रस्थं प्रस्थद्वयं भवेत् ।
मृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।
तुल्याज्ये कार्णिकारस्य पुन्यैः पङ्कं घृतं भवेत् ।
तुल्यान्यतैलं बहुलबीजं पङ्कं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

अथ शर्करा ॥

धीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।

भवति सितेव सिता सा क्षीरगुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकामूलेनापि भवति । कोमलानि श्विजटाप्राणि रविकरसृष्टानि
चूर्णयेत् । तच्चूर्णं धीरे सिप्तं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोळिता श्वेतशर्करा ।

एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥

शर्करोदकमारूपातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ।

बल्यं रुच्यं लघुं स्वादुं घातपित्तास्रनाशनम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दिदृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममात्रं जलस्निग्धं मर्दितं दृढपाणिना ।

सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।

सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियनर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥

अम्लिकाफलसम्भूतपानकं घातनाशनम् ।

पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वैद्विबोधकम् ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं पद्भागं शर्करोदकम् ।

लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥

निम्बूफलमयं पानमत्यल्पं घातनाशनम् ।

वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निवृफलपानकम् ।

शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं बल्लगालितम् ।

शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दाधि

प्रायो माद्विषमंशुकेन विमले मृन्नाजने चालयेत् ।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां

पिष्ट्वा तत्र विभिभयेद्भवति तत्तत्रं न कस्य प्रियम् ? ॥

तत्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् ।

उदरे ये गदास्तेषां नाशनं वृत्तिकारकम् ॥

तकपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुञ्जे हि मानवः ।

तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

भ्रमल्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।

सापादिपटकर्यञ्च क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविवन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् ॥

काष्ठी ।

न भवेत्काञ्चिकं यत्र तत्र क्षालिः प्रदीयते ।

सा च —

आममात्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं क्षालिरुच्यते ॥

क्षालिर्हरति जिह्वायाः कण्ठत्वं कण्ठशोभिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

क्षाली ।

तुपोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सन्पशं स्यात्तुपोदकम् ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकिमिगटापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्दस्तिशूलनुत् ॥

तुपोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्षैर्वा निस्तुपैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदृचिरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यशःकफघ्नं मेदि दीपनम् ।
उदावर्तान्नमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुपीकृतैः ।
पक्षैर्वा संहितैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

१ P₁ P₂ च्छदि

२. T₁ gives a variant reading also — बन्धानां नाश

३ P₁ P₂ क्षान्ति

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिद्रुतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनिन्त्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्व्वास्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूळकदळद्रवैः ।
सर्पपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वा पित्तश्रेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूळफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेष्वभिष्टूयन्ते तस्मूक्तमभिधीयते ॥

सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुकिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तहृत् ॥

आसुतम् ।

इति काकीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्लकरं क्षीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रमायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
प्रहृष्यां पाण्डुरोगे च दाहे वृषि हृदामये ॥
शूलोदावर्तगुल्मेषु घस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे भ्रमे कृमे ॥

गर्भस्त्राये च सततं हितं मुनिवरैस्समृतम् ।
वालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुब्धनायकृशाश्च ये ॥

तेभ्यस्तदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥
इति पयस्तामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।
क्वान्तिं दग्नां बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्वादि पयस्तामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
क्षतक्षीणहितं मेघ्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥
शमभ्रममदाळक्ष्मीकासश्वासादितृद्भुषः ।
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण ।

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत् ॥
गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।
पयः कर्पूरवर्णानां प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

१ P₁ P₂ इव

२ T₂ omits 'वात.....कर्पूरवर्णानाम्'.

३ T₁ P₁ P₂ कर्पूरवर्णानाम् ।

अथ वयोविशेषेण ।

गृष्टिक्षीरं तु वातघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।
 वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥
 प्रसृतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विप्रथिनं भवेत् ।
 तत्पीयूषमिति रूपातं सर्वदोषकरं गुरु ॥
 विभेदि मूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यहृत् ।

खरोस ।

पयः प्रसृतेस्तप्ताहादूर्ध्वमर्वाक् च मासनः ।
 तत्प्रमोरटकं विद्याद् दृष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

प्रमोरटः ।

नष्टदुग्धमयं नीरं मोरटं जैर्जटोऽन्नवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दध्ना तत्रेण वा नष्टं दुग्धं चद्धं सुवासना ।

द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डस्त उच्यते ॥

तक्रपिण्डः ।

इममेवामिधेति याज्ञिकाः । एतञ्जीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटकश्च क्षीरशाकं तथैव च ।

तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृदाणा नलवर्धनाः ॥

गुरवश्श्लेष्मन्ना हृद्या वानपिषदिनाशनाः ।

दीप्तामीनां विनिद्राणां व्यवाये शान्तिपूजिताः ॥

इति पीयूषादिगुणः ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वांमं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्दूरीयोऽतिशृतं धारोष्णमशृतं पयः ॥

युक्त्या शृतमिति ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तस्य ।
सर्वामयमं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अन्ये तु —

क्षीरे समांशं पानीयं प्रक्षिप्य विपचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्णव्यः क्षीरपात्रे त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

वृष्यं घृहणमभिवर्धनकरं पूर्वाद्धपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदकम् ।
बाल्ये बद्धिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्तर्जदा ॥

तथा —

गर्भ्यं पूर्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिपम् ।
क्षीरं मशुकरं पथ्यं यावत्सात्स्यं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोपितं यदतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
वध्मादिदोषं कुरुते तदृष्यं त्रिपोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादशृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विपवद्दन्ति मानसम् ॥

पित्तमं शृतश्रीतलं कफकरं पक्वं तदुष्णं भवे-

च्छीतं तच्च न पाचितं तदग्निलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्यितकरं न तु चयादि-
कारकम् । 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमिति वचनात् । 'कफे क्षीणे अमृतोपम-
मि'त्युक्तत्वाच्च । एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं
भवति । पक्कमिति । तद् दुग्धं पक्कं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि
पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं

वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेतोऽलवणेन सार्धम् ।

पिष्टेन सन्धानकषायहृद्गुकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।

रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तमयं कुरुते ॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।

लवणं मधुरं क्षीरं त्रिदाहजननं चिम्प्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।

मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।

तदा हि लवणे क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोषाय सर्वं गुर्वापि स्यात् प्रायशो दोषदायि ।

तच्चेत् क्वाथ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वामभेवामयघ्नम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।

दोहानुशीतं महिषीपयश्च गन्धं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णं पित्तनाशनम् ।

रौप्ये बलेभ्यपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।

कान्तसारमये भेषं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिपिगुल्मान्त्रशूलनुत् ।
 मृत्पात्रे तु मृतं धीरं पूर्वोक्तैरन्वितं गुणैः ॥
 स्यान्नर्जलं मृतं यद्द्वित्रिपट्टांशशेषितम् ।
 यथा मृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥
 अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
 पट्टभागं पिष्टतामेति शंकरा स्यादथाष्टमै ॥
 तदेवातिमृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
 दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥
 स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

साम ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपाततः ।
 धीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥
 रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छादिकापहारि व ।
 स्वण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥
 सितासितोपलायुक्तं शुक्ल त्रिमलापहम् ।
 सगुहं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

धीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
 तद्धारोष्यं गन्धमायुष्यमुष्णम् ।
 प्रातस्सार्धं ग्राम्यधर्मावसाने
 भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्धामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P₂ मृततमं ।२. P₂ मुष्णम् ।

तदेव चाशृतं विद्याद् गुरु तर्पणबृंहणम् ॥
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमायमेव हि तद्धितम् ।
 धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥
 अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ।
 वर्ज्यं सलबणं क्षीरं यच्च विग्राथितं भवेत् ॥
 रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयाद् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
 यदि स्वपेत् क्षयेदापुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥
 धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
 शृतशीतं त्रिदोषघ्नं शीतोष्णं कफवातजित् ॥
 अप्पाविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
 धारासुशीतं महिषीपयश्च धारोष्णमेव हितमेव गव्यम् ॥
 पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
 वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥
 प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥
 दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिरुत्सेवनात् ।
 वातपित्तहरं चैव चक्षुष्यं चापराद्धिकम् ॥
 सुहृत् पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियार्थम् ।
 तदेव द्विगुणे काले विषवद्भन्ति मानवम् ॥
 येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
 तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं पिप्पलीयुतम् ॥
 आवर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेभवेत् ।
 स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाड्यात् त्रिकाळं न पिबेत् पयः ॥

१. T2. adds पचनात्प्राक्पूर्वं सुहृत् रिपत् ।

२. T2. adds द्विगुणं पित्तद्वयम् ।

३. P1. नागरं P2. नरगम् ।

समाग्निरपि क्रिश्चान्यो मन्दाग्निर्निपमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिपम् ॥

तस्य धातून् पचेदग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तदितरस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिपस्य—

माहिपं बलवर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।

तीक्ष्णाग्निश्चमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥

व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।

निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥

बलिनस्तरुणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिपक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।

नात्यभ्युपानाद्ब्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा—

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्चासहृत् कफहरं परमं तत् ।

रक्तपिचहरमाश्रुतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिक गुणेषु संतक्षिण्णदेहेषु च पथ्यमुक्तम् ।

सैथूलाजदुग्धं कथितं पयोसैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह किञ्चिद्नम् ॥

इत्याजस्य ॥

१. T₂. omits बलिन— — — यकम् ।

२. P₁ P₂ सुक्ष्णम् ।

३. P₁, P₂. दूलाजदुग्धम् ।

४. P₁. विशिदुग्धम् ।

अथौष्टस्य—

उष्टीक्षीरं मुत्तिशोफापहारि पिचश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।
जानाह्रं चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै चस्यते सर्वकालम् ॥
इत्यौष्टस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं वर्यं श्वासवातापहं पयः ।
मधुराम्लरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥
इति खराक्षीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायाजुरसं हिमम् ।
नस्याभोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥
इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायाजुरसं गुरु ।
स्निग्धं धैर्यकरं घृतं बहुष्यं बलवर्धनम् ॥
इति हस्तिन्याः ॥

अथैकव्याः—

आविकं तु पयः स्निग्धं कफापित्तकरं गुरु ।
पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥
इत्यैकव्याः ॥

अथ मेघ्याः—

मेघीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।
वातामयकरं श्पौर्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥
इति मेघ्याः ॥

अथादिभेदानाह राजनिघण्टौ—

अजो बुक्कस्तु मेघ्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुम सः ।
अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेघ्या गच्छेस्तनी ॥

1. P₁, P₂, read, "अजो . . . विः स्यात् ॥" after "इत्येकव्याः"
and T₁, omits this portion.

बेषो भेदी हुडो भेष्टू ऊर्णापुरुषणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गन्धमयाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु बृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

नोदुग्धप्रमथं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
बद्धिवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
निषर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कृष्णादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमित्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् ॥
नवनीतं शृङ्गेरं पिप्पली भरिचानि च ॥
सिता शृथुकसिन्धूत्थपटोला नागरामया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मथुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकैश्चार्द्रकं भवेत् ।
कफामेषु यवाधैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥
अम्लेष्वामलकमित्यनुभवविराभात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तरामिप्रायं वा ।
इति क्षीरमित्राणि ॥

अथामित्राणि —

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कृष्टमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवमुरादिसैवितं भात्यत्यनुघमाच्च सर्षपत् ॥

तथा —

नैकघ्नं पयसाशनीयात् सर्वं क्षोण्यं द्रवाद्रवम् ॥
मूत्रकाया हरितकाः वैलपिभ्याकसर्पयाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलुङ्गम् ।
वांशं करीरं ब्रदरं कदली चाम्लदाडिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्द्वि त्वक्फलान्यपि ॥
क्षीरे निरुद्धान्यैकघ्नं सह वै भुज्यते यदि ।

वाधिर्यमान्घ्नं वैवर्ण्यं मूकत्वं वाय मारणम् ॥

इति क्षीरामित्राणि ॥

इति दुग्धप्रकरणम् ॥

अथ दाधि । तत्रानस्थामेदेन पञ्चविधम् ।

आर्द्रा मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
अम्लं चतुर्थपत्यम्लं पञ्चमं दाधि पञ्चषा ॥

अथ क्रमेण तल्लक्षणानि तद्गुणाम् —

मन्दं दुग्धबदव्यक्तसं किञ्चिद्धनं भवेत् ।
मन्दं स्यात् सृष्टविभूतं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यग् घनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विशैसदाहृतम् ॥
स्वादु स्यादत्यमिष्यन्दि वृष्य मेदाकफापहम् ।
बातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा द्वेयाः सामान्यदधिवजनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वे तद्वम्लकम् ।
अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठा(द्वि ? दि)दाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

दृश्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्ति यत् प्रोक्तं मन्दं तच्च त्रिदोषकम् ॥
विदाहि सुष्टविष्मूत्रमपथ्यं मेहकृष्टकृत् ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्लं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।
तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु शूक्रलम् ।

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिशीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रूक्षं दधि गव्यं मनोहरम् ॥
अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रदहस्तं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरदृग्नीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकम् ।
हेमन्ते शिशिरे तत्र वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ माहिषस्य—

विपाके मधुरं दृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥
स्निग्धं मधुरशीतं च बलवर्णकरं परम् ।
दृष्यं भेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं बद्धिमान्द्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य कटुकैरवचूर्णं माहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणाः ॥

अथाजस्य —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्य ।

अथ मेघ्याः —

मेघीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं मुकुमारणां नराणां न हि तद्वितम् ॥
आविकं दधि मुस्तिग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफत्रणापहम् ॥

इत्येदस्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिघ्नञ्छामयहारि रूक्षम् ।
वाताल्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥
इत्याश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथोष्टस्य—

ओष्टमर्शासि कुष्ठानि किमिश्रुलोदराणि च ।
निहन्ति कैटुकं स्वादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्युष्ट्याः ।

१. T2. omits मेघी... . तद्वितम्.

२. P1. कुष्ठं. P2. कुकुं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकपायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च ।
दीप्तिदं लघु बलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हस्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके मधुरं चलयमम्भं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गव्यं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं वृंहणं च विपक्तिहृत् ॥
कुर्वाद्भक्ताभिलाषं च दधि मस्तूपरिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रवातनुत् ॥
सगुडं वातनुद् वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुवृष्यो, विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विधमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

१. P₁. P₂. विपाकि.

२. P₁. P₂. कुर्वाद्भक्ताभिलाषम्.

अथ निस्तारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विद्भेदि वातलम् ।

दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च त्रिपमज्जरे ।

अरोचके च मन्दाग्रौ शस्यते दधि सर्वदा ॥

लवणमरिचसर्पिःशर्करामुद्गघात्री-

कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।

न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ

न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्घात्रीगुडैः सर्पिषा

पथ्यं स्याद्हरमुद्गसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।

नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्वृष्ये वसन्ते हितं

पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥

दधि त्रिकटुविमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं

कफहरमनिलभं वह्निसन्धुक्षणं च ।

तुहिनशिशिरकाले सेवनीयं च पथ्यं

भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्ववांश्च ॥

सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण संम्यग्

युवतिकरविलासैर्गाञ्जितं धूपितं च ।

शिशिरकिरणविश्वाजाजिचूर्णेन मिश्रं

त्वधिकतरविद्यासैः सेवनीयं हितं च ॥

मधुरं मध्वयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।

मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्ल रोगकारणम् ॥

१. T₂ तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T₁ शुष्कीज्वर and adds शिशिरकिरण कर्तुः before the next verse.

जय शिखरिण्यः —

अर्घाढकं सुचिरपर्युषितस्य दघ्नः
 खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
 सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
 शुण्ठ्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
 कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
 एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
 ह्यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माहिपमम्लमम्बुरहितं दघ्याढकं शर्करां
 शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत्
 दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्याल्यां दृढं स्रावये-
 देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥

एषा यैर्न वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यश-
 स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोपिताङ्गा
 ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
 ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
 स्तेषामिधं अपुपि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दघ्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
 मन्वाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥
 पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
 कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तिबलवर्धिनी ।

सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥

आयुःप्रवर्धनी चैव सर्वरोगप्रमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य वस्त्रं वदुष्मा सुपीडितम् ।

नानापुष्पफलारम्भं शर्करादिनिमनोहरम् ॥

कपित्थमातुःत्रैलासारिवाद्रिकवीजकैः ।

शर्कराशुण्ठिसामुद्रमरीचैरेकसंयुतैः ॥

पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।

लवणेन समायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥

रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिबहिणी ।

दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ॥

रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिशपायं विनाशयेत् ।

इति रसाल शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्यात्पलमधुक्युतं मातुलुङ्गस्य तोयं

द्राक्षातोयं समांशं गुडदधिसहितं शर्करारजिमिश्रम् ।

शुभ्रे पट्टे च घृष्ट्वा परिचरसाहेन सैन्धवं चाप्य तद-

क्षिप्पीड्यं सर्वमेतत् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या ॥

इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलुङ्गसिताज्जीवरीचार्द्रकनागरैः ।

कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्तमा ॥

रसयोगेषु सर्वेषु बद्धरस्य समस्य च ।

नागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

1. T. Gives a different reading viz. "मोहरीनाभिनिधम्" ।

2. T. adds राजी मोहरी । अनावीति वा पाठः तदा जीरकं पटे बद्धे चाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

अच्छे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिवर्हिणी ।
चन्द्रामृतस्राविणीयं नाम्नः शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतस्राविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाम्लातिचिडीकाम्लदाडिमैः ।
शर्कराराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥
नागरामरिचाजाजिचंतुर्जातऋभूस्वृणैः ।
सुयुक्तार्द्रकसंयुक्ता रसाला सामृतोपमा ॥
सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिवर्हिणी ।
रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववातानुलोमनी ॥
एषा शिखरिणी रम्या सुषेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिणुडैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।
सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैपाऽमृतोपमा ॥
सर्वकृच्छ्रप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।
सुषेणदेवेन कृता रसालैपामृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निघण्टौ —

द्वात्रिंशत्पलसाम्मितं दधि पलान्यष्टौ च स्रण्डं पल-
स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्रयम् ।
मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्विम्बामिता शिखरिणी श्रीकण्ठमोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः खेहसमान्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥

सरः स्वादुरुरुर्वृष्यो वातवाह्निप्रणाशनः ।
सोऽम्लो वस्तिप्रथमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वाह्निं
कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।
उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरभिरसं शूलविष्टम्भहारि
श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुपेणः —

घोलं मथितमुदस्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।
पादोदकमुदस्वित् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सखाभिर्जलं मथितं घोलं असरवन्निर्जलं मथितं तन्मथितसंज्ञ-
कमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्
पित्तश्लेष्मविनाश्युदस्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।
मन्दाग्नावरुचौ तपैर नितरामन्येषु रोगेष्वपि
श्रेष्ठं तक्रमिदं पदन्ति मुनयस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं
तथा नराणां भुरि तक्रमाहुः ।
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं
कफं कषायेण निहन्ति सद्यः ॥

गष्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शन्निदोषजित् ।
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहाशोत्रहणीगदान् ।

मुस्लिग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्मार्शोत्रणीशोफपाण्ड्वामयविनाशनम् ।

तक्रं त्वजाविग्रभमं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्यपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामपेयतया ग्रन्थगौरवभयाच्च नेह गुणा निरूपिता अन्यतो
ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।

अम्लं तक्रं पवनजिन् पित्तश्लेष्मकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।

तक्रं लवणहीनं यद् ग्रहण्यशोविकारकृत् ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सञ्जरम् ।

कफे पित्ते तथा तक्रं व्योपक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हस्तेऽनिलमेतदेव

यन्नोष्णतामुपगतं तु फदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थे ।

सहनवनीतं घोलं मथितं फथयन्ति बहुगुणं मुधियः ।

चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिरं नरस्य दोषाणाम् ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।

न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं करुं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।

पीनसश्वासकात्तादौ पकमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरियः किं नीलकण्ठो भवे-

द्दृष्टे यदि कुष्मतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणाः

कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च िं विन्दति ॥

शशिकुन्दसमप्रभश्चहनिभं युवतीकरनिर्मठनिर्मयितम् ।

परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिव भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विपूचिकायां वातज्वरे पाण्डुपु कामि शशात् ।

प्रमेहगुन्धोदरवातशूले नित्यं पिवेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च ,

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च ।

मार्गोपरोधे कुप्टादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले

नो दीर्घल्पे नो तृपामूर्च्छिते च ।

नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे

नो दद्यात्तत् क्षतिकायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह --

करैर्मथितमथितोदश्चित्करुण्डाहतगौडिकानि ।

कालक्षेपकखाड्यकमिलितानिभिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु --

सक्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलद्रुमयं तत् ।

पादाम्बुदश्चित् स्यात् तक्रं त्वर्षांशसलिलं स्यात् ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।

गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालक्षेपकखाड्यकमिलितातिमिलितानि ।

१. P₁; P₂; T₁. मथितममलिलम् ।

२. P₁; P₂; T₁. तु मार्दवमिदं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु दृघं बल्यं घृष्यं क्रमानिलघ्नं च ।
 मेध्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छिन् प्रमेहकृच्छ्रहरम् ॥
 हिमकुन्दशशिप्रगङ्गनिभं परिपक्वकपित्थसुगन्धिवरम् ।
 तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरनिर्मथितं मथितम् ॥
 बदधिदभिघातघ्नं गुल्मपाण्डवनिलापहम् ।
 प्रहणीयक्ष्मद्वेगप्रमेहार्शोहरं लघु ॥ ३ ॥
 तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
 शोफोदरार्शोप्रहणीदोषमूत्रप्रहारुचीः ॥
 किलासकृष्टद्वेगशोफोरुन्मात्मकामिष्ठाः ।

इत्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
 गौडिकं वृषभमोजस्यं विपन्नं दीपनं पम् ।
 आमदोषहरं मेहप्रदोदरकफापहम् ॥
 कालमेघं प्रतिश्यायगग्जोषमदापहम् ।
 ग्रहपक्षोविशगघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
 ग्राह्य कफगुल्मार्शोहरं च व्रणदृष्टम् ॥
 मिलितं रुचिदृग्नादि पक्वानीमारनाशनम् ।
 पशुप्यं शोषदुर्नामिदृष्टनाडीव्रजापहम् ॥
 सर्वदोषहर पथ्यं मिश्रितं न्वतिशूरेकम् ।
 भगन्दोदरान्धिनुन्माशोमृग्यरोगजित् ॥

सुषेणः —

गन्धपोषि यक्षोपमृगार्शोदिनि चर्चितम् ।
 दधन्परि यक्षोपं कन्धन्तु परिचर्चितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते —

वरयाः किलाटपीयूषकूचिकामोर(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोपलाः ।

पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोर(णं ? ट)मलिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्व(?)तक्रेण तक्रकूचिका

पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्तजानदधि मन्दम् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः खद्वरो दधिस्नेहः । इति ।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकपडग्रहः । घनवस्त्रविधन्नेन स्वयं सुतो
द्रवभागः तक्रपिण्डकः । दोपलाः आमनश्चयकारिणः । न तु
वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात् । तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम् ।

अथ नवनीतस्य

शीत वर्णवलावहं सुमधुरं वृष्य च पित्तापहं

वातघ्नं कफकारकं रुचिम् सर्वज्ञशूलापहम् ।

कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनरं गोस्सर्पदोषापहम् ॥

उद्धृतनव नवोद्धृतमित्यर्थः ।

धीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताधिरोगनुत्तम् ॥

इति गन्धस्य ।

माद्विषं नवनीतं तु रूपापमधुरं रसे ।

शीतं वृष्यं च बन्धुं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माद्विषस्य ।

लघ्वजाजं तु मधुरं कपायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं चलयं नवनीतं हितं सदा ॥

कूहीचै ।

नवनीतं नकोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
चलयं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेलीचै ।

आविकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दुर्नामसु हितं सदा ॥

पडकीचै ।

भेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं मुशीतलम् ।
मेघाहृद् गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मेध्यं च दीपनम् ॥

मेढीचै ।

हस्तिनीनवनीतं तु कपायं शीतलं लघु ।
तिलं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफकिमीन् ॥

हस्तिणीचै ।

अश्यास्तु नवनीतं स्यात् कपायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीपद्रातापहारकम् ॥

घोरीचै ।

गर्दभीनवनीतं तु कपायं कफवातनुत् ।
चलयं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचै ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचै

गव्यं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्भवम् ।
शस्यते बालवृद्धानां चलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु गधस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कपायाम्लमीपचक्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाम्लत्वाद् छर्द्यर्षःकृष्टकारकम् ।
 श्लेष्मलं गुरु मेदस्पं नवनीतं चिरन्तनम् ॥
 एकाहाभ्युपितं प्रोक्तगुत्तरोत्तरमाधिलम् ।
 अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्गुः घृतं तथा ॥
 दधिजं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीःशान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्
 वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृन् ।
 वेदेषुदिकरं रिपाकमधुरं घृत्यं वपुःस्थैर्यदं
 गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तिनम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
 वातश्लेष्मन्निवर्हणं बलहरं वर्णप्रदानशमम् ।
 दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोदीपनं
 चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्यैते गुणाः ।

आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
 कामशासककातङ्कराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
 तैतः क्तिञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥

सेर्षावे ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
 योनिदोषे कफे वाने शोफे कम्पे च तद्विनम् ॥

एदरीवे ।

भेदकं घृतमतीर गौरवाढ्यमेव सुहृत्मादेहिनाम् ॥
 बुद्धिपाटनकरं बलापहं द्विष्टमन्धि कुरुते नृणां वपुः ॥

भेदने ।

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविपक्रिमीन् ।
कपायं लघु विष्टम्भि तित्तं चाम्निकरं परम् ॥

हस्तिनीचें ।

अश्वीसर्पिस्तु कडुकं मधुरं च कपायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

षोड्डीचें ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोपनुत् ।
पाके लघूष्णं धीर्षे च कपायं कफनाशनम् ॥

सरीचें ।

औष्ट्रीघृत वीर्यकटु श्लेष्मक्रिमिपिपापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं वृष्टगुल्मोदरापहम् ॥

वृष्टीचें ।

चक्षुष्यमग्निदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्बुद्धिं वधुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकृतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निर्गादितं साक्षादिहायुर्नुषां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिमतिमत् प्रोक्तं धियः मिद्वये
तत्पूर्वाजितपुण्यमश्चयवता लभ्य घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्य पुराणं तत् त्रिदोपनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसञ्जरकामनुत् ॥
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगान्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थित घृतम् ॥
लाक्षारसानिभं शीतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ।

निरामयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमग्निः ।
दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥
गव्ये धीरघृते शस्ते निन्दिते चाषितंभवे ।

अथ दुग्धोद्घृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धभक्तं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगनुत् ॥
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ हस्तनदधिजघृतगुणाः—

हविर्ह्यस्तनदुग्धीर्यं तत्स्पर्शद्वैयङ्गरीनकम् ।
हैयङ्गरीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ॥
षलकृद् वृंहणं वृष्यं विशेषात् कफनाशनम् ।
योअयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥
चन्द्रक्षये याण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।
राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥
रोगे सामे विपूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहुमन्यते ॥
इति घृतनकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तेलं स्वयोनिवत्तत्र मूल्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत्न च ॥
कृशानां वृंहणायलं रथूलानां कर्शनाय च ।
बहुविदकं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करीति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।
षलकृत् कफनातमन्तुखर्जुवणकण्ठहृतिहरं च फान्तिदायि ॥
इति तिलतैलगु

१. J1 अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh बहुविदक ।

३. T3. adds मुषकं तिलभक्तं (अग्निं) कृत्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैल कृमिहारि तेजोबलायहं यक्ष्ममलापहं च ।
त्रिदोषकुन् पुष्टिवलक्षयं च करोति कण्डं च करोति दृष्टे ॥

इति कौमुम्भतैलगुणाः ॥

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कपायं च कफकामापहारकम् ॥

यैसेलगुणाः ।

परण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोषं कुरुनेऽतिदीपनम् ॥
पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्वनि ॥

परण्डतैलगुणाः ।

करञ्जतैलं नैयनार्तिहारि वातामयघ्नंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
कुष्ठार्तिकण्डूतिविचर्चिकारहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

करंजतैल ।

सार्धपं कटु तिक्तोष्णं कफवातविहारनुत् ।
किमिडुष्टहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥

सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीनैलं लघु ग्राहि कफास्रजिन् ।

२ J₁. सेयेल ।

२ J₂ has रक्तेदिव । Bh has the additional verses—

भ्रामवानगजशृङ्गा शारीरघनधारणाम् ।
एक एवाप्रणीहन्ता परण्डमेनहकेमरी ॥
अधोभागे दमेरुमन्वेयां तिलवन् रमृतम् ।
सर्वधात्रयमाकारोविदलीपत् कनि च ॥
तिलवनेहृती तेष अतुंकादृविनापन. ।

b fore परण्डतैलगुणाः ।

१. J₁. नयनार्तिहारन

२. J₂. हरंजेन ।

बह्विकुट्टिपहत् कण्ठकुष्ठकोष्ठकिंभिप्रणुत् ।
भेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुरीचैतल ।

यावनालव्रीहियवगोधूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्ठकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेज्जुर्दातैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतल कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥

हिंगणेल ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बनैल ।

आर्क्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

व्याहडेल ।

शिमुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्ठतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवंगेल ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिकोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं भेधाप्रज्ञानुद्विविर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कपायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकतैलं ज्ञेयं वातादिदोषकृत् ।
शिंशिरं कटु कण्ठघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेक ।

१. J₁ अक्षं ।

२. J₁ सेवंगेल । Bb सेवंगेल ।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

आंघादेल ।

कर्पूरतैलं रददाढ्यकाणि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।

कापुरेल ।

त्रुप्तोर्वारुकचारुकःकूश्माण्डप्रभृतिबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशिं कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमृष्णवातहरं परम् ।

बेलेळ ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं घनवर्धनम् ।
केश्यं-पित्तानिहहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

खोबरेल ।

तैलं सर्जसोद्भूतं विस्फोटप्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

राळतैलम् ।

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

खसखसेल ।

सहकारिभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
मुखरोगहरं रूक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

आम्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हितमिच्छन्नि नात्यौण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेळ ।

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमासुत्रिपापहम् ।

कविठेल ।

कषायं स्वादु माधुकं तैलं पित्तकफमशुत् ।

मोहेल ।

तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितकलमाः ।

आसन्नतिमला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।
विपसाम्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।
ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति तैलप्रकरणम् ॥

अथेक्षुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेक्षुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।
दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काठ्याकंस ।

१ J1. omits राजनिघण्टौ

.. नैव किञ्चित् ।

२ J1. तैलगुणाः ।

३ J1. अथ इक्षुगुणाः । Bh. इक्षुवर्गं

omits the portion सितेक्षुः

to जात्यादिगुणभेदः सुषेणे द्रव्यम् ।

.. and simply reads to

सुपेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणबृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसश्रमघ्नः ।
 घृष्यश्च पिचास्रसमीरहारी क्षन्तर्विदाही कफकृत्सितेषु ॥
 तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेच्च गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च घृष्यः ।
 क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रमेन श्लोषापहर्ता घ्नणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेषुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसः ।
 त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी ॥

कार्त्ताञ्जस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः ।
 दाहश्रमहरो घृष्यो रमे सन्तर्पणः परः ॥

पुण्ड्राञ्जस ।

सुपेणस्तु —

पुण्डकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्मुक्कुमारकः ।
 कर्षुरो मिश्रवर्णश्च नेपाळश्चेति सप्तधा ॥

इति बाग्मटः । तत्र पीण्डकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।
 शतपर्वकनेपाळकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥

सक्षाराः सरुपायाश्च मोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेषु मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः ।
 पित्तदाहहरो घृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तापदाञ्जस ।

१. J1. adds सक्षाराः सरुपायाश्च मोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P1. P2. T2. एतच्च संदय द. देवायकानां रसमन्ना वीर्यदायी एतन्ना
 बहुवीर्यदायी समवीर्यानां वीर्यवृद्धिदानं ।

३. T1. T2. P2. Bb. मयुः ।

करङ्कशाळिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसादालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽन्तिमधुरास्तथा ।
इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।
भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-
स्निग्धो दृश्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कार्णिकं देहस्य दत्ते बलमतिहृस्ते वृंहणस्तृप्तिदायी
दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्याद्दन्तनिष्पीडितं
तद्दृश्येवृग्रहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वभिकृत् ।
किञ्चित्कालधृतं च वातजनन जाड्यप्रतिशयायदं
प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षुद्रवम् ॥

तेदपरं महायन्त्रजम् । अभिकृत् विदाहि । उक्तं च —

गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विष्ट्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

अथ तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पिच्छास्रदोषदोषाश्च ॥

ताविल रस ।

इक्षोरस्रभयं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुद्भवं कुर्यादतिसारं चलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिमदः ।
युष्यी घातकफघ्नश्च याव्रनालेशुजो रसः ॥

जोधन्याच्या उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः ।
वातापित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुपकरणम् ॥

१. T2. has a large addition in this context:— अयेक्षुप-
विकाराः । ते पञ्च । तत्र शतमटः—

एधो रसस्य समलभ्यंसाधार्मिन्नामनाः ।

विकाराः पाणितगुदमत्स्यन्धीसण्डसर्परा ॥

समलं पाणितं रास इति लोके ॥ १ ॥

अयेसमल. पादोनमल गुदः ॥ १ ॥

अधेमला मत्स्यन्धी रायपुरी ॥ २ ॥

पादमलः अण्डः गडेसाधर ॥ ४ ॥

अमला चर्करा । शिला शितोपलेलाइयस्तत्सर्पायाः । खानी अडे सागर ॥ ५ ॥
तत्र पाणितगुदानाह—

पाणितं शुक्लमिध्निदं चमून्मूत्ररोचनम् ।

अमृत्तं चूर्णं क्षारं वीर्योन्नं चर्चदोषहृत् ॥

चमून्मूत्रो चर्च दोषमहृत् । चर्चदोषहृत् त्रिदोषमहृत् ॥

गुडः समधुरः क्षारो गुरुष्णः कफघातनुत् ।
अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनार्तिजिद्रचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः
संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।
विष्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः
स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥
इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिष्यन्वतिमाधुर्यं फाणितं वृंहणं गुडः ।
शुक्रकृत् कफहृत्पित्तघ्नं च विशेषतः ॥
रूक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
रिंफमो मधुरः पाके विपाके वस्तिदप्रणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र वाग्भट धौतगुडगुणानामह —

नातिश्लेष्मकरो धौतः सूष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सूष्टमूत्रशकृत् मलातुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासृष्टमेदोमासकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्व हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्माभिसादकृत् । अमिषादोऽग्निमान्यम् । जन्वत्र गुडस्य भेदाः

गुणाधोच्यन्ते ।

१. T2. adds after this on this subject: —

केयदेव —

संपत्सरोपितगुडः पुराण इति कथ्यते ।
वयंप्रयोषित सोऽपि प्रपुराणः प्रकीर्तितः ॥
प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।
चतुर्बर्षात्परस्तस्मात् निर्वासो निष्कलो गुडः ॥
कायभागादिनात् सर्वात् जनयेत् स विशेषतः ।
इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
 क्षारः कपायमधुरः कफवातहारी ।
 पित्तप्रदः सततमेप निषेव्यमाणः
 कण्ठतिड्ढुजंननोऽस्रविदांहदायी ॥

जोषल्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
 शर्करा ज्वरपित्तासूक्ष्मूर्च्छाच्छर्दित्रिपापहा ॥
 आसाङ्गमर्दहृष्टासशैत्यशूलहरामिक्तं ।

तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
 चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुर्जा ।
 वृष्या वृष्विचलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
 लिग्धा शान्तिकरी रसाळजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥
 पञ्चेक्षुशर्करा ।

T₁ The revisor adds this section in the margin transposing the line 'प्रपुराणे ... तस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणात् प्रपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

१. T₂. Transposes the शर्करा portion of this section after मरस्यण्डिका and introduces the present verse with अन्यत्र च शर्करा-गुणा. —

२. T₁. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

३. T₂. adds इयं शर्करा सर्वसंगारण्येन ।

४. T₂. तत्र विद्यते: —

५. T₂. has here the explanation: चकार: पूर्वगुणात्रवृष्यैः ।

६. T₂. omits the name Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मच्छुद्धी शर्करादिगुणा. शुभेने द्रव्यन्याः । इति शर्करा ॥

मच्छण्डिकादिलक्षणमाह केच्यदेवः —

इक्षो रसस्य समंलत्र्यंशार्धोऽग्निमलामलाः ।

विकाराः फाणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कवाया वातजिद्वृक्का ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तरोः ॥

1. J1. omits मच्छण्डिकादि ... . न कफप्रदा ॥
इति । T1. has this portion after the first line of the verse
below : वृष्या क्षतक्षीणहिता etc. This transposition has been
effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs
in the *Ashtāṅgahārdaya* from which it forms a quotation.
T2. omits this introduction and the quotation following.

२. T2. अथ मत्स्यपिडिकादीनां वृष्यगुणाः ।

३. T2. introduces this verse with: अथ मत्स्यपिडिकादीनां वृष्यगुणा
गुणमाह वाग्भटः —. P1 P. omit this line.

४. J1. The revisor adds in the margin, the following
भगवन्तरिः —

शर्करोष्णं तु श्लिमाण्डो श्लेता मत्स्यपिडिका मता ।

५. T2. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति ।
क्रमेणेति मत्स्यपिडिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता ।
उर्ध्वं च सुधुतेन —

वया यथेवं भेदस्त्वं मधुरत्वं तथा तथा ।

निदगौरत्तदौल्यानि सरस्वं च तथा तथा ॥ इति ।

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

त्रिदोषघ्नी पित्तकासेक्षुदर्भच्छदगम्भवा ॥

तत्तुल्या मधुशर्करा । तत्तुल्या मधुसमानगुणैस्त्वयः ।

अभिष्यन्द्यतिमधुरं फाणितं बृंहणं गुरु ।

शुककृत् कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

फाणितं गुर्वाभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

अधृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

इति केषदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।

सिता च मधुधूलिस्तु स्रण्डस्तद्विकृतिः पुनः ॥

'मच्छण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।

रूक्षो मधूकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिद्रूपणः ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

हिमजा शर्करा गौल्या सोऽल्पा तिक्ता त्वपिच्छला ॥

१. T₂ introduces in this verse with:— यासशर्करागुणानाह वाग्भटः and has the following explanation at the close of the line. - तद्गुणा मत्स्याण्डकादिसामान्यनदशगुणाः । यासशर्करा दुरालभारवेने-धुरसन च क्रियते ।

२. T₂ omits this line.

३. T₂ मित्ता वापेक्षु । T₁ मित्तायेक्षु ।

४. T₂ has on मधुशर्करा:— मधुशर्करागुणमाह—

यद्गुणं यन्मधु शोणं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तपेक्षो बहो पुष्टया च धीर्देहिनाम् ॥

बहिराहात् का अवादात्रा शर्करात्पना गते मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुशर्करागुणा ।

The Ms continues:— यन्मान्दशर्करागुणमाह वाग्भटः—

हृत्पुष्टिर्देहिनाम् च धीर्देहिनाम् ।

शर्का लषाः मत्स्याण्डकादाः मधुशर्करा च । मत्स्याण्डकादी रजनिहृत्पुष्टिर्देहिनाम् ।

मात्स्याण्डम् ।

वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तासदापिनी ।

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।

कुष्ठव्रणकफश्वासहिकापित्तासद्रोपजित् ॥

वालखंड ।

बृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवचाराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्,

खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ १

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कपाया वातजिद् गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कपाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

१. J1. omits अय
... वाग्भटः and it reads
अय शर्करा ।

२. J1. adds: धन्वन्तरि. —
शर्करोक्ता तु मीन ग्नी धेता मत्स्यण्डिका विना ।
in the margin and reads the passage after रक्तेशुजा पित्तविद ।

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा ।
तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहवृद्धिर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ता मत्स्यण्डिकाद्याः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ
रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् । अन्यत्र च शर्करागुणाः —

शुद्धम्फाटिकसङ्काशा निर्मला मितशर्करा ।

शर्करा ज्वरपित्तासृग्मूर्च्छाच्छर्दिविपापहा ॥

श्वासाङ्गमर्दहृच्छ्वासश्वैत्यशूलहराग्निकृत् ।

इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन । तत्र विशेष —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके

चक्षुष्या बलवृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुजा ।

चकारः पूर्वगुणानुवच्यर्थः ।

वृष्या तृप्तिवलप्रदा श्रमहरा श्यमिषुजा शीतला

स्निग्धा शान्तिकरी रपालजनिना रक्तेक्षुजापित्तत्रिन् ॥

त्रिदोषघ्नी सिता काशेक्षुदभच्छदसंभवा ।

क्षतक्षयहरा दाहरक्तपित्तवृषापहा ।

स्निग्धा पथ्या हिमा स्वाद्वी सक्षारा गुडशर्करा ॥

गुडगुहा ।

सितरत्नदोऽतिमधुरश्चक्षुष्यच्छर्दिनाशनः ।

कुष्ठप्रणकफश्यासाहिष्कापित्तास्रदोषत्रिन् ॥

पालक्षेड ।

तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमवृषापहः ।

वृष्यो विदाहमूर्च्छार्तिभ्रान्तिशान्तिरुरः सरः ॥

तवराज

दाहं निवारयति तापमया-रोति
 तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
 श्वासं निवारयति शीयतीन्द्रियाणि
 गीतस्तदा सुमधुरः स्रुतु गिद्वखण्डः ॥

सण्डतवराजः ।

अथेक्षुविकाराणां तारतम्यमाह वाग्भट
 शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च शरावरे ।
 इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा सिताख्या चरा फाणितमवरं हतरे
 मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु-।

तत्र —

माक्षिकं आमरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।
 आर्घ्यमौदालकं दालामित्यष्टौ मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।
 याः स्थूलास्तामिरुत्पन्नं मधु माक्षिरुमुच्यते ॥
 ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भ्रमरैर्जनितं तैस्तु आमरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मक्षिकास्मूक्ष्णाः धुव्रा इति हि ताः स्मृताः ।
 तामिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥
 महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिताः ।
 नञ्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥
 चत्राकारं तु पटलं सरपाः पीतापिङ्गलाः ।
 यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छायकमीरितम् ॥

१. J1. तत्र ; B1 omits this

२. B1. कन्दो ।

मद्यं नयं सर्वविकारहेतुं सर्वं च वातादिकदोषदायि ।
जीर्णं तु सर्वं सकलामयघ्नं वृष्यं च सन्दीपनमुक्तमेतत् ॥

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिप्रुष्टिदम् ।
सुस्वादुं तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥
सकपायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकृद्भु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोनिशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहान् करोति (च) ॥
द्रौक्षेक्षवः सरज्ज्वराः शालिपिष्टं यवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षा तेषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराथ सर्वानुपयोगात् ग्रन्थगौरवमयाच्चेह
नोक्ताः । यत उक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥
इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

वस्त्रिविधं; भ्रूचरखेचराप्चरभेदात् । तेषां क्रमेण गुणाः —

मांसं खद्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृहणं गुरु ।
शवयस्यामिषं चर्यं रुच्यं वृष्यं च बृहणम् ॥

१. T₁, T₂. omit उक्तं च वैद्येन ।

२. T₁. has also the alternative reading शश्विष्टमधुयज्ज्वराः ।

ईपलघु स्यादपि वृंहणं च मांसं बलिष्ठं वनमाहिपस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पिच्छारि ग्राम्यस्य चामिषम् ।

माहिपस्येति सम्बन्धः ।

रुरोः कृच्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।

पट्टपुष्टिप्रदं गाजमायिषं बद्धिमान्चदम् ॥

अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।

पित्तदाहप्रदं नृपां तदेतस्मात्तसेपनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।

बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभं मांसं फिञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।

रुच्यं तु वनजं शूल्यमतिवीर्यवत्प्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं रघु शीतलं त्रिदोषघ्नं पट्टप्रदं च रुच्यम् ।

कुरङ्गमांसं मधुरं च उदरं कृत्वाहं पिच्छरं च मारुतम् ॥

मृगस्तान्मृगः । नाशं मरुतस्योपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

त्रिदोषहारि शैपां स्वाद्युष्टु पृष्यं सुशीतलम् ॥

कृष्णशुष्ठः ।

भग्यत्र —

सारङ्गं विशिष्टं शिथिलं मधुरं लघु पृष्यदम् ।

सारङ्गः कृष्णशुष्ठ एव ।

षितलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्तलस्य ।

वराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं बनोत्थम् ।
तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छाममांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुधिप्रदम् ।

निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥

छामपपोज्जभवं मांसं लघु क्रीतं अपेहवित् ।

ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥

भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् ।

बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातरुं परम् ॥

भारसिद्ध ।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।

बृंहणं कफकृद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥

गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासवातसहं च तत् ।

घोरकड ।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासशुत् ।

पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकृच्छ्रलेष्मपित्तकृद् ॥

शुंगुसं ।

आरण्यकुक्कुटद्रव्यं दृढं श्लेष्महरं लघु ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

हारीतं पललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित् ।

वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वेदेव कपोतजम् ॥

1. Bh. adds :—

कुक्कुटो बृंहणः शिम्भो वीर्योष्णाऽनिलजिद् गुरु ।

बलुष्यः शुक्लरक्तद्रव्यो हृद्यः कमान्तात् ॥

पानीयद्रव्यतः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

1. T2 adds the explanation हारीतः पश्चिमिरोपः । पाकेति
श्लेष्मः । कपोतः होल । bh. has the name होल only.

पारावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
 पिचासदाहनुद् वल्यं वीर्यवृद्धिपरं परम् ॥
 रुच्यं तिच्चिरिजं मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् ।
 कृपायमधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम् ॥
 तद्वद्य लावक मांसं पथ्यं प्रादि बलप्रदम् ।
 घटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् ॥
 तद्वद्यारण्यजटपक्रयं लघु प पथ्यकम् ।
 रुच्य कापिडाहं क्रय्य शीतलं वृंहणं गुरु ॥

चारूपस्त्वलमोषा च ज्ञेया, वर्णा-वशादयः ।

तत्र ।

कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो ।

यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।

कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं

वानं हन्ति स्निग्धमृध्नाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स शल्कः ।

स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।

ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुक्तः स्निग्धो वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चास्ये धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।

त्रिःसन्ध्यायां रात्रिशेषे त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्यः ॥

बालांबु ।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं बर्बरालयः ।

वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽन्नजाड्यं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यहारी ।

बाधीरु ।

श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निश्शल्ककं छागलकं वदन्ति ।

द्विकण्टकोऽसौ खलु पृष्ठबंधे कण्ठ्यस्तुपथ्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगलु ।

१. J1. वर्णावशादयः, Bh. वर्णा च शादयः T2. gives also the variant reading वर्णा वशाभिध ।

२. T2. वृत्तवक्त्रः.

३. Bh. has an omission वातकारी . . . to दुर्जरो, probably due to the scribe.

४. Bh पथ्य । पल्लु मत्स्ये ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
 नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
 शीतो रुच्यः पुष्टिष्ठु दीपनोऽसौ
 नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तांबड ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्की च ग्रन्थितः ।
 मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

बेंसाल ।

शुक्लाङ्गुलान्नपक्षो यः म्वल्पाङ्गश्च शिलाह्वयः ।
 स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आनिला ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालस्थाने शीरजाभां दधाति ।
 शल्कं स्थूलं चैव चारुपक्षोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥
 पाउस ।

भिनस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः स दीपनः ।
 अलमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

आलमास ।

विष्टुत्ताङ्गोऽल्पकृष्णाङ्गः शल्की वर्णवशाभिधः ।
 दीपनः पाचनः पशुयो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानयसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

वशा—

निश्चलना निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ॥

१. Bh मत्सुदना ।

२. T. 1-4-4 ।

३. Bh सत्यपुष्टा ।

बलपुष्टिकरा वीर्यचपुःस्वैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

धारांबुमस्त्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्मदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

द्रुदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

सुषेणः —

जडास्तटाकसम्भूताः स्निग्धाः स्यादुरसाः स्मृताः ॥

कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रादिष्टाः गुल्माष्ठीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवन्निर्झरजाश्च मेघ्याश्चक्षुस्त्रिरायुष्यचलप्रदाश्च ।

महाद्देषु बलिनः स्वाल्पाम्भस्यबला मताः ।

सामुद्रो गुरुष्णरूक्षमधुरः स्याच्छ्लेष्मलो वातहा
स्यात्लेहाभिविवर्धनो नरकरथाध्मानधिष्टम्भकृन् ।

पित्तोद्रेककफालयेषु विहितो मत्स्योऽनिह्यस्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्स्वैः ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता शीष्यकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्रावृषि सर्व एतः ॥ १ ॥ बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥

शरघृती निर्झरजाश्च कूपजाता हिमतीं शिशिरे च शस्ताः ॥

रसरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मैट्टं कटियकुन्मांसं वार्षणं चातिमाद्यतः ॥

१. T1. न प्राणा- ।

२. T2. has the explanation नादेया न प्राः । नादेया नद्युपजाः ।

३. T2. adds the explanation भ्रमन परिणत- ।

पैकं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
शृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषहृत् ॥

पूर्वाधं पुरुषस्य चेद् गुरुतरं पश्चार्धभागःस्त्रिधाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योपिच तुल्या लघुः ।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्फिजशिरःस्कन्धांसपृष्ठे क्रमा-
न्यांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वैव सर्वात्मनाम् ॥

इति मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः —

पानीयं मैथुरं सितं रुचिकरं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते भुक्तान्नपक्तिं नदा ।
निद्रालस्यनिवारणं विषहरं स्नीतस्सुमन्तर्षणं
पीतं धीबलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाशुशुष्टिप्रदम् ॥

१. Bh. adds before this ।

मांस्यगर्भः परं वृषः स्निग्ध. श्योक्त्यकरो गुरुः ।

बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिरोत् ॥

मकरसुधर इति भाषायाम् ।

कणपो गृहपात् कर्मः कमठो दहपृष्ठकः ।

दक्षपो बलदस्निग्धी वातजित् पुरुषकारकः ॥

कांसवाचे

महद्वेदे बृंहणो वृन्त्यश्रीतलोऽभ्यगदापदः ॥

वेदुहवि

सर्पाणां स्नेहने गर्भं वृद्धये बृंहणं गुः ।

पृथीविपक्तिमिहं मेधाविनबलवर्धनम् ॥

सर्पेमाद्य ॥

२. T₂, P₁, P₂. add तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम् ॥

३. J₁ मधुरं हितं च रुचिरं ॥ Bh. मधुरं हित रुचिकरम् ॥

अपि च —

पानीयं भ्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिनिनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
द्वयं गुप्तरसं क्षत्रीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

तत्र --

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौपारं च तथा हैमं नेपु धारं गुणाधिकम् ॥
भौममम्मो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तदपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिले काचनिर्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषमनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिहृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमहृमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्राटपि स्मृतम् ॥

धाराजमपि द्विविधम् । गाह्रं सामुद्रं च । तत्र गाह्रं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेधैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
आग्नाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

तत्परीक्षा च —

स्थापितं द्रैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।

शाल्यञ्च येन संसिक्तं भवेदङ्गेदवर्णवत् ॥

तद्भाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।

तत्तु सक्षारलक्षणं शुक्लदृष्टिबलापहम् ॥

विस्रं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गदितम् ।

सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥

यतोऽगस्त्यस्य दिव्यपेरुदयात्सकलं जलम् ।

निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषरुम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।

वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तिवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।

तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

शरत्पयोदनिर्मुक्तं महावैदूर्यसाभिभम् ।

सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥

प्रावृक्षजलदनिर्मुक्तमव्यक्तस्वाहुलक्षणम् ।

वारि स्फाटिकसद्भाशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । कैरकामत्रं यथा —

दिव्यं वार्यप्रिसंयोगात् संहताः खात्पतन्ति याः ।

पापाणस्सण्डवचापः ताः वारक्योऽमृतोपमाः ॥

१. J1. पात्रमपि ।

२. J1. शृण्वं च ।

३. J1. वरनाञ्चं यथा — दिव्यं कर्मणि ।

करकाजं जलं रुक्षं विशदं गुरु च सिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पिचहृत्कफवातहृत् ॥

तौषारं यथा —

भापि नद्याः समुद्रान्तर्वहिरापथ तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुपाराख्यास्तु साः स्मृताः ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः ।
तुपाराम्बु हिमं रुक्षं स्याद्वातलमपिचलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निपेदोगण्डादिरोगनुत् ।

हैमं यथा —

हिमंवाञ्छिरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पिचघ्नं गुरु वाताविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु —

और्वानलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां तद्विममिति कथ्यते घृतेभिः ॥ इति ।
हिमं तु शीतलं रुक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद् दूषयते वातं न च पिचं न वा कफम् ॥
इति दिव्यम् ।

अथ भौमम् । तत्र जाङ्गलं यथा —

अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पिचरक्तामयान्वितः ।
ह्यातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रुक्षं लवणं दधु तत्तनु ।
वह्निहृत्कफहृत्पथ्यं विकारान् कुरुते वहन् ॥

भानूपं यथा —

यद्भन्वुर्वहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति रुयात भानूपं तद्गर्भं जलम् ॥

भानूपं धार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
षष्टिदृक्कफकृमिन्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिश्राचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तच्च साधारणं स्मृतम् ॥
साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं वृष्णादाहदोषत्रयमशुत् ॥

अन्यत्र तु —

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिमदम् ।
पथ्यं चायुर्धलं वीर्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥
आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
तन्नोति पामाकण्डूतिकफवातज्वरामयान् ॥
साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
श्रमवृष्णापहं वातकफमेहमपुष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदरतदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जाञ्चकरं च दुर्जरतरं दोषाग्रहं धूमरान् ।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्सगमनं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं स्यादमुतं त्रिदोषघ्नं रोच्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति क्लीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्नरुच्यं पथ्यं पाक्यं पाचनं पापहारि ।
वृष्णामीदृजसने दीपनं च शङ्गां दत्ते वारि भागीरथीयम् ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं शीतं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रमतिपथ्यं च गाङ्गं वारि मनोहरम् ॥

यमुनाया यथा —

पित्तदाहशमनं श्रमापहं स्वादु वातजननं च पावनम् ।
बहिदीपनकरं च रोचनं यामुनं जङ्गमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदाया यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासघृथ्यम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

चन्द्रभागामधुमत्योर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाम्यदं जलं यद्य माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काशीरे प्रसिद्धे ।

शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुविपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पार्चनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमैघायुषां च ॥

१. J₁ omits तथा ... यमुनाया यथा । Bh. omits तथा...मनोहरम् ।

२. T₁, T₂ give a variant reading also रिचदाहवमिदं रुभा-

पदम् ।

३. J₁ omits the introduction to the verse, Bh. चन्द्रभाग-
मधुमती काशीरे एव । तद्गुणा and omits चन्द्रभागमधुमती च काशीरे प्रसिद्धे
occurring after the next verse.

४. J₁, T₁ omit the :

शोणमद्रस्य यथा —

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापघोषापहं
पथ्यं बह्विकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

तापीवेन्नवस्योपथा —

तापीवेन्नवतीजलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
दृष्यं दीपनपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ॥

पयोण्या यथा —

पयोण्यासलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौरुष्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।
प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाब्जहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ सरयवा यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिमदायकम् ।

गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु बल्यं पित्तकरं गुरु ।

गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । गोदावर्या यथा —

पित्तातिरक्तातिंसमीरहरि पथ्यं परं दीपनपापहारि ।
कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि तृपापहारि ॥

तैया —

कण्टकुकुष्ठप्रशमनं बह्विसन्दीपनं परम् ।

पाचनं वातरिचनं चारि गोदावरीमवम् ॥

१. J₁. नर्दत्राम्य गुण introducing this and the next verse
Bh. omits this and the verse following

२. १, ४, ५, ६ J₁. omits the introduction.

३. J₁; Bh. omit this and the verse

कृष्णाया यथा—

काष्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् ।

कृष्णवेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

मैलप्रहारामीमरथीघटप्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा काष्ण्येन सामान्यगुणाः प्रदिष्टाः ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु सुकान्तिदायि ॥

तुङ्गभद्राया यथा —

तुङ्गभद्राजलं क्षिग्धं निर्मलं स्वादुदं दुरु ।

कण्टपित्तास्रदं प्रायः सात्म्ये शैत्यकरं परम् ॥

कावेर्या यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु धमनं लघु दीपनम् ।

दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेघायुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामच्छमन्यासां देशदोषादिभेदतः ।

तच्चद्वगुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

यथा —

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।

पश्चिमाः पित्तलाः सर्वाः कफवातविनाशनाः ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

वाग्भटः —

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रबहा याधामलोदकाः ।

पथ्यास्तमस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३, ४; ५. J¹ omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this 10 नद्यः प्राचविनास्यु etc. in l. 7.

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
 प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि मधेन्द्रजाः ॥
 उदरश्लीपदातङ्कान् सद्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
 कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
 बलवैरुपकारिण्यः सागरान्भस्त्रिंदोषकृत् ॥

तथा—

नयः ग्राह्यपिनाम्तु पीनसकफश्वासातिक्कासप्रदाः
 पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
 सन्तापं शमयन्ति शं विदधते शैशर्यवासन्तजा-
 स्त्वृष्णादाहवभिभ्रमार्तिश्रमना ग्रीष्मे यथास्वं गुणाः ॥

अथौद्धिदं —

विदार्य भूमिं निम्नां यन्नहत्या धारया रावेत् ।
 तत् तु भौमौद्धिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
 औद्धिदं चारि पित्तघ्नमविदाद्यतिशीतलम् ।
 प्रीणनं मधुरं बल्यमीपद्मातकरं लघु ॥

अथ नैर्क्षरम् —

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्क्षरो क्षरः ।
 स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्क्षरं जलम् ॥
 नैर्क्षरं रुचिकृभीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

अथ सारसम् —

नद्याद्यैलवराधाम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
 यत्सरोजदलच्छन्नं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

१. J₁ स्त्रिंदोषजिद ।

२. Bh. Skips over the portion अथौद्धिदं . . . . . to हृत्कोदकम् (P. 186. l. 15) with the observation तत्रापजलादिशुणाः सुषेवे दृश्यन्ते ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रुक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥

अथ ताटाकम्—

प्रशस्तभूमिभागस्यो बहुसंवत्सरोपितः ।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताटाकमुदकं स्वादु कषायं कटुयाकि च ।
दातलं बद्धविष्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥

अथ वाप्यम्—

पापणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कृपाद् बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद् बापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं धारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत् ॥

अथ कौपम्—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदग््नः कौपमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम् ॥

अथ चौड्यम्—

शिलाकीर्णं स्वयं श्वश्रं नीलाञ्जनसपोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥
तत्रत्यमुदकं चौड्यं मुनिमिस्समुदाहृतम् ।
चौड्यं वाह्निकरं नीरं रुक्षं कफकरं लघु ॥
मधुरं पित्तनुव् रुच्यं पाचनं त्रिशदं स्मृतम् ।

अथ पाल्वलम्—

पाचवलं वार्याभिन्धन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृद् ।

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्राव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ हादम् —

हादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।
नादेयं नवमृष्णयेषु निहितं सन्तप्तमर्काशुभि-
र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् ।
एलाद्यैः परिवसितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौषं प्रस्रवणं वसन्तसमये ग्रन्थिमे तु चौड्यं भवेत्
काले प्राद्यपि नाभसं च सगुणं स्यादौद्भिदं वा पयः ।
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरग्निमपवनव्याधूतदोषं पयः ॥

षट्सुश्रुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्ऋतं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शसते कौषं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

१. T₁ J₁. Bh omitt this verse.

२. J₁; Bh, भाद्रे कौषं पयःशरत्तम् ।

भौमानामम्मसां त्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतलं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् शृणुः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु घृष्यं हिमं लघु-
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
श्रमघ्नं घृहेणं बल्यं सूतिकानां हितं परम् ।

इति सामान्यनारिकेलवारिगुणाः ॥

अथ पुराणस्य—

नारिकेलस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं किमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेलस्य कटु पाके हिमं जलम् ।

ईषत्कषायमधुरं पक्कस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्फुर्बालपकयोः ।

अन्यत्र —

नारिकेलसालिलं लघु घालये शीतलं च मधुरं दरपाके ।

पित्तघ्नानसतृषास्रविदाहश्रान्तिशोषश्रमनं सुखदायि ॥

पक्कमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।

दीपनं बलकरं गुरु घृष्यं बीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

१. T₂. P₁. P₂ हितं गतम्

२. J₁. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्य सेवनकालः ।

नारिकेराम्यु श्लुकेः प्राग् गुल्माग्निसदनादिहृत् ।
अतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं हितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-
व्यवायवातातपपीडितानाम् ।
व्यायामिनां वातरुफोचराणां
यैन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम् ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

शैतपत्राम्यु सहस्रा रक्तपित्तग्रहापहम् ।
मूर्च्छावित्रासशमनं दाहतृष्णानिवारणम् ॥

गुलामोदकम् ।

१. J₁. भुक्त्वा प्राक्

२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।

J₁ T₁, Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।

३. Bh. vtds : - अथ गुलामोदकप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं शतपर्णानां विवृतं तत्र निक्षिपेत् ।

अलं सप्तपर्लं पात्रे रौप्यं धर्मं सुसङ्घटेः ॥

तामत्रे वाय तस्थोर्ध्वं दोलायनं निवेशयेत् ।

रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पञ्चार्द्राभ्युत्तराययोः ॥

आच्छाद्य तन्मुखं दक्ष्णा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।

मृदमिना मुहूर्तं तु पश्चाद्दधुत्व तज्जलम् ॥

रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेव पुष्परसो बरः ।

सुशीतलस्रुगन्धश्च प्रथमे वर्षालये तथा ॥

रासा दाहप्रसाम्बर्ष्य सिद्येदम्भो भिषग्बः ।

रघुश्रावणान्त्वर्ष्यं प्रकाशपरमानिधः (?) ॥

अथ वर्ज्यजलानि —

अप्राह्यमुदकं सर्वमेभिर्दोषैस्समन्वितम् ।
 गोहस्त्यश्वादिविण्मूत्रश्ववमूषकदूषितम् ॥
 कीटसंपीडसंसृष्टं नष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
 विषवृक्षजटाश्लिष्ट चिरकालव्यवस्थितम् ॥
 आस्तीर्णं जीर्णपर्णाद्यैस्तृणकाष्ठैश्च वाहितम् ।
 तैलामं फेनिलं स्निग्धं पुराणोदकमिश्रितम् ॥
 सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ।
 तद् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥
 अशोभगन्दरप्रान्थिशोकपाण्डुहलीमकान् ।
 कौसाभिसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकान् गदान् ॥

जटामूलानि ।

इति वर्ज्यजलानि ॥

पुष्पवस्त्रुरमिशीतकषायगोल्बो
 दाहधमार्तिवमिमोहमुखाभयघ्नः ।
 तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरस्सरथ
 अन्तर्पणं चिरमरोचकहारकथ ॥

अत्र पानगुणा सुषेधे इत्यस्या ।

धवितुषदयकाले प्रसृतिविलिलस्य विवेदही ।
 रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्ब्रह्मरघातं साधम् ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालं रात्रेश्चतुर्थेप्रहरप्रवेशे । तथाच भोज —

‘विषति पशुपित्तं खलमन्वहं तिमिरिणीन्वरे प्रहरे यति ।’

इति । एतज्जलपानकालमर्वादा सूर्योदयातिघनिहितप्रकाशे । तथा तत्रास्तरे ।

before शतपत्राम्बु ... etc and it omits शतपत्राम्बु ...

पीतमन्ते निघांता 115 p 190

१. J₁. दुष्टं च ।

२. J₁. T₁. चिरकाल व्यवस्थितम् ।

३. J₁ T₁. कर्मभिषाद ।

अथ प्रतिप्रसवः ।

अदुष्टसालिलाभावे वाप्यं पत् स्यात् सुयुक्तितः ।
 अग्नौ प्रतपनं यद्वा सूर्यरश्मिप्रतापनम् ॥
 प्रशस्यतेऽतितप्तार्थःपिण्डनिर्वापणं तथा ।
 सुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य घनवस्त्रेण शोधनम् ॥
 पुष्पैरनिष्टगन्धस्य पाटलाद्यैश्च वासनम् ।
 लवङ्गोशीरकर्पूरकोष्ठकस्तूरिचन्दनैः ॥
 चूर्णितैर्वासितं वारि सुगन्धं सर्वदोषजित् ।

अथ चन्द्रकान्तवारि —

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पिच्छं विमलं लघु ।

अयोपःपानगुणाः —

फासश्वासातिसारज्वरविटपकटीकृष्टकोष्ठप्रमेहाः

मूत्रापातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशङ्खाक्षिरोगाः ।

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफमवा व्याधयः सन्ति केषित्

तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निश्वायाः ॥

वया—

अम्भसः प्रैष्टतान्पष्टौ स्वावनुदिते पिषेत् ।

वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥

अपि च—

विगतघननिश्चान्ते प्रातरुन्याय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्क्षुपा तौर्ह्येतुह्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगविमुक्तः ॥

१. J1. देयानभ्यास ।

२. J1. The revisor adds प्रमृतेदुग्धमात्रम् । प्रमृतिमानं पदद्वयं -
 तद्विदुग्ध प्रमृतेदुग्धम् । एवं मरः in the margin.

३. J1. तथा; Bh. omits क्वरि च ।

४. Bh. निर्दिष्टे ।

५. J1. दासंक्षयो ।

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यहारि तिमिरभम् ।
रजनीक्षयेऽम्बु पीतं रसायनं दृष्टिजननं च ॥

पिवेद्धटसदस्त्राणि यावन्नास्तमितो रविः ।
अस्तं गते दिवानाथे विन्दुरेको घटायते ॥

अजीर्णे चौपधं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ।
भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥

विष्मूत्रारुणनीलिकाविपहतं तप्तं घनं फेनिकं
दन्तप्राणमनुत्तमं सलघणैः शैवालकैः संवृतम् ।
जन्तुवातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णोरुपङ्काविलं
चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिवेन्नीरं जडं दोषलम् ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे ।
ह्रिकाध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

घातुक्षये रक्तविकारदोषे
वान्त्यां प्रमेहे विपविद्ग्रहेषु ।
जीर्णज्वरे शैथिलसन्निपाते
जलं प्रशस्तं शूनशीतलं तैत् ॥

१. Bh. adds निशीथोऽत्र निशान्भकारः ।

घातव्यं नाश्या नीरं प्रशुतिप्रथमानया ॥

before व्यङ्गबली and etc

२. Bh. adds स्नेहे पीते शुद्धावाध्माने स्तिमितोदरे ?

ह्रिकायां कफवातोत्पे श्वाधीं तद्धारि वारयेत् ॥

and omits पिवेत् .. इति जलप्रकरणम् on l 16 p. 195

३. J1. The revisor adds in the margin —

आम जलं जीर्यति याममानासदधमानाच्छृतशीतवारि ।

तदर्धमात्रादितरेतराम्बु त्रिधेति चोक्तो जलजीर्णकालः ॥

शीतन पाचनं कट्यं लघुप्यं धरितशोषनम् ।

• ह्रिक्काध्मानानिललेपसधरशुद्धी नवज्वरे ॥

तप्तं पायः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयम् ।
अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयम् ॥

तथा —

हेमन्ते पादहीनं च पादार्धेन च शारदे ।
प्राष्टृद्वसन्तश्चिशिरप्रीप्नेष्वर्धावशेषितम् ॥

तप्तं दिवा जाड्यम्पैति नक्तं नक्तं च तप्तं यदि वापि वारि ।
दिवा च नक्तं च नृभिस्तदात्वं युक्तं जलं तप्तमतो ग्रहीतुम् ॥
अपनयति पवनदोषं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् ।
पाचयति चान्नमनलं पुष्पाति निशीथपीतम्पुष्णाम्भः ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे इति शेषः ।

तथा —

अत्यम्बुपानात् विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वाह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेद्भूरि ॥

शीताम्बुपूरितमुखं प्रतिवासरं यः

कालत्रयेऽपि नयनद्वितयं जलेन ।

आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-

रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥

तप्तायःपिण्डसंपुक्तं लोष्ठनिर्वापितं जलम् ।

सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥

पानीयं, प्राणितं, प्राणा, विश्वेतेदि, नृत्पम् ।

अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वापते ॥

तृपितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् त्रिमुञ्चति ।

तस्मात् स्वल्पं च दातव्यं न क्वचिद्वारि वापते ॥

धुपा संशुष्कहृत्कण्ठः प्रथमं कवचान् बहून् ।

यो धृक्के प्रपिबेदम्बु शीतलं मात्रया युतम् ॥

तेन हृत्कण्ठशुद्धिः स्यात् सुखेनाद्यं पतत्यधः ।
 स्नेहयुक्तं च यद् युक्तं ततः सन्तर्पणं भवेत् ॥
 आदौ द्रवं समश्रीयात् तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
 मध्ये तु कठिनं युक्तं यथेष्टं रस्यते जलम् ॥
 प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽश्रीयात् मध्ये तु कठिनाशनः ।
 जन्ते पुनर्द्रवाशी च वजारोग्ये न मुञ्चति ॥
 तथैव भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।
 द्रव प्रयाति भ्रुकान्ते किन्तु तन्मात्रया पिबेत् ॥
 समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमान्मुपाः ।
 क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचित् क्वचिन्शीतलम् ॥
 क्वचिन्नेपजसंयुक्तं न क्वचिद् वारि वार्यते ।
 पूरयेद् यागयुगलं कुक्षेरघेन युस्मितः ॥
 जलेनैकं चतुर्थं च वायुसञ्चरणाय वै ।
 वासित नूतनैः पुष्पैः पाटलीचम्पकादिभिः ॥
 पथ्यं सुगन्धिं हृद्यं च शीतलाम्बु सदा पिबेत् ।
 प्रीप्से शरदि पातव्यं स्वेच्छया नलिलं नरः ॥
 अन्यदा कल्पभेदैस्तद् घातश्लेष्मभयात् पिबेत् ।

केल्पं स्वल्पम् ।

अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् सन्धारयेद्विरम् ।
 तोयाभावे पिपासार्तः सद्यः प्राणैर्दियुजाते ॥

अथ काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।

गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्त वारि प्रदूषितम् ।
 अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषानां च प्रसाधनम् ॥

गन्धर्वहस्तः हरण्डः ।

भङ्गावकस्य काष्ठैस्तु तां यत्र भुभोऽरुम् ।
 वातश्लेष्महरं पथ्यं तीर्यतेऽत्रोदिवर्धनम् ॥

१ J₁ T₁ omit वसु रस इत् ।
 २ J₁ T₁ omit गन्धर्वस एत् ।

पलाशोदुम्बरोद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च वारि यत् ।

व्रणकण्डूहरं चासृग्दलवीर्यविवर्धनम् ॥

जम्बूवटोन्नतैः काष्ठैस्तप्तं वारि तटागजम् ।

मेघाबलप्रदं वीर्यकारि दोषावनाशनम् ॥

वदरीसम्भवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसमुद्भवम् ।

कफहृद्य च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम् ॥

काष्ठैः खदिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।

आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥

कदम्बनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारि सरिद्धवम् ।

पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥

धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यजलम् ।

वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कूपोद्भवं जलम् ।

वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

कर्कन्धुदारुसम्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यजलम् ।

जठराग्नेः प्रसदनं सुश्रुतेन प्रभाषितम् ॥

सल्लकीशाकनिर्मासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।

तप्तं निर्धरजं वारि तद् रोगान् जनयेद्बहून् ॥

सल्लकी सालयी । शाकः साव । निर्मासः राज्ञाचें शाह् ॥

वटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।

बलयेधाप्रजननं मैत्रेयेण प्रभाषितम् ॥

१ J₁. omits this verse.

२. J₁ omits आप्यायन ... रक्तपित्तविनाशनम् ।

३. J₁. omits this verse

४. J₁. T₁. omit सल्लकी .... राज्ञाचें शाह् ।

५ J₁. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः ।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाके क्षीतलं लघु ।

त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेघाकरं शुभम् ॥

त्र्युपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे ।

वीर्यं कफकरं चाग्निशकृन्मारुतवधनम् ॥

त्रैषु कथित

षोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु ।

पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालादुरूपि च ॥

धौपं कांस्यम् ।

ताम्रपात्रस्थितं वारि मोष्णं स्वादु सकृत्कटु ।

पित्तानलप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम् ॥

संकृत् सद्यः ।

रीतिपात्रस्थितं तोयं कटु श्लेष्मविनाशनम् ।

पित्तलं सकृदुष्णं च मेह्रोगनिवर्धनम् ॥

रीति पित्तल ।

लोहपात्रस्थितं वारि पानमत्यन्तरूपितम् ।

रक्तपित्तहरं कण्डूत्रिदोषशमनं परम् ॥

भाजने मृन्मये तप्तं मलानां धाळने हितम् ।

घातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम् ॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः ।

इति अलप्रकरणम् ॥

१. J₁ T₁. क्षीतल मधु ।
२. J₂ T₁. omit त्र्यु कथित ।
३. J₁. T₁. omit धौप कांस्यम् ।
४. J₁. T₁. omit गहर कफ ।
५. J₁ T₁. om । रीति पित्तल ।

अथ सविपाजादिपरीक्षा ।

ओदनो विपवान्सान्द्रो यांत्यपिस्रावितामिव ।
 चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥
 मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
 हीयते गन्धवर्णाद्यैः श्लिघ्यते चन्द्रकाचितः ॥
 व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति स्यामकाथानि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता विहृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
 फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
 दिच्छिद्यविरस्ता रागाः खाडवाः शाकमापिषम् ॥
 नीला राजी रमे ताम्रा खीरे दग्धि च दृश्यते ।
 श्यामा पीता सिता तले वृते पानीयसन्निभा ॥
 मस्तुनि स्यात् कपोताभा राजी कृष्णा तुपोदके ।
 वसामश्लोश्च तद्वच कपिलाभा द्रवौपधे ॥
 कार्की मण्ड्याम्भसोः शूरे हरिसंलेऽरणोपमा ।
 पाकः फलानामाणानां परानां परिकोपनम् ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां श्लानिविवर्णते ।
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥
 माल्यानां स्फुटिताग्रव्यं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।
 घ्यातमण्डलता वरो शातनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
 स्निग्धस्पर्शप्रभालसनिः सप्तभस्वं च मृन्मये ॥ -

विपैदलक्षणम् ।

विषदः श्यामशुष्कास्यो दिल्ली वीक्षते दिशः ।
 स्वेदपेषधुमार्द्रस्तो भीतः सरलति जृम्भते ॥

१. J₁ T₁. कण्ठदिमभ्यनामिव, Bh. कण्ठविभ्रम्यतामिव ।
२. J₁ मयूरिन-पक्ष्मरोद्भव, Bh. म्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।
३. J₁. विपरीतदण्ड, Bh. omits विपरीतदण्डम् ।

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकार्बतः स्फुटत्वपि ।
 शिथिकण्ठाभध्मार्चिरनर्चिवोग्रगन्धवान् ॥
 म्रियन्ते गक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
 विक्त्रोऽन्ति च दृष्ट्वैव शुक्रदात्यूहशारिकाः ॥
 हंसः प्रस्त्रकति म्लानिर्जावञ्जीवस्य जायते ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥
 फपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्स्यधुन् ।
 उद्देगं याति भार्जारः शकुन्मुश्याति वानरः ॥
 दृष्णेन्ययूरस्तद्दृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यर्थं निषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥
 यथा तेन विषयोऽपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्मज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥
 नसरोमज्युतिः श्लोकः सेकाद्या विपनाशनाः ।
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्भरविषोपमम् ॥

इति सविषाद्यादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

गूपमामिषं मापक्षौद्रधीरविरुद्धकैः ।
 रुष्यते सद्य विसेर्मूलकेन गुडेन वा ॥
 शेपात् पयसा मत्स्या मत्स्येषु च विलीचिमः ।
 विरुद्धमम्लं पयसा सद्य सन्नं फलं तथा ॥
 चद्रच्छलत्पपररुक्नुनद्रमडुष्टकाः ।
 तनकोद्रवः ।
 भक्षयित्वा शरितकुं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥

1. J1. add. विद्य — before प्राप्यान्नं & etc.

2. विरुद्ध-7, B4 इति-विधिः ।

भक्षयित्वा हरितकामितिः मूळकादि- हरितकं भक्षयित्वा
स्त्यजेदित्यर्थः ।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतहृषकुटौ ।
आपमांसानि पिप्तेन भापसूपेन मूळकम् ॥
अविं कुसुम्भशाफेन विसैस्तह विरूढकम् ।
भापसूपगुडक्षीरदध्याज्यैः लाकुचं फलम् ॥
फैलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ।
कणोपणाभ्यां मधुना काकमाची गुदेन वा ॥
सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।
सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कांस्ये ताम्बुपितां निशि ॥
मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।
कांस्ये दशाहमुपितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः ॥
भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिष्ठस्तक्रसाधितः ।
ऐकध्यं पायससुराकसराः परिवर्जयेत् ॥
मधुमर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशतशः ।
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
भिन्नांशे अपि मध्वान्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।
मधु पुष्करवीञ्चं च मधुमैरेयशार्करम् ॥
मन्यानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलकान् ।

मन्यः द्रवानुलोद्धितसक्तवः । क्षैरेयः पायसः । हारिद्रः पीतवर्ण-
छत्राकः ॥

उपोदकातिसाराय तिलकृत्केन साधिता ॥

उपोदका वसला ।

१. J₁. T₁ -Bh. omit मन्य ... .. पीतवर्णछत्राकः ।

२. J₁. T₁. Bh. omit उपोदका वसला ।

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।
भृष्टा बराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसूत ॥

तद्वृत्तिरिपत्राद्यगोघालावक्रपिञ्जलाः ।
ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तचैलेन द्विमूर्च्छिताः ॥

पत्राढ्यो मयूरः । तद्वत् बलाका इत् , सद्यो भ्रन्ति ।

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोनपाक्षितम् ।
हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥

हारिद्रशूलकं हरिद्रावह्निनेत्यत्र च दारुहरिद्रा ।

भस्मपांसुपरिध्वस्त तदेव च समाश्लिकम् ।

तदेव हारीतमांसमेव । सद्यो हन्तीति शेषः ।

यत् किञ्चिद् दोषमुत्प्लेक्ष्य न हरेत्तन्मासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरनेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥
व्यायामिस्त्रिग्वदीप्ताग्निवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्प च भोजनम् ॥

इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ॥

अथ पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः —

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥
अपथ्यमपि हि त्वक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्ध्या ॥

इति । अपथ्यमर्थः, अभ्यस्तमभ्यासात् सात्म्यतां यातुं अपथ्यं पादेन चतुर्यासेन पादपादेन षोडशदिनेन वा त्यजेत् । हितं पथ्यं तद्वत्

१. J₁ T₁ B₁. omi पत्राढ्यो . सद्यो भ्रन्ति ।
२. J₁ T₁ Bh omitt हरिद्र . दारुहरिद्रा ।
३. J₁ T₁ Bh. omitt तदेव ...त्येव ।

अपथ्यत्यागवन्निषेवेत, यावता अंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भंजेदित्यर्थः । नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो न्यूनांशः तं पथ्येन पूरयेदिति उक्तं भवति । उभयमप्येकद्व्यन्तरीकृतं एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीयभोजनेन व्यवहितम् ।

एतदुक्तं भवति । यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये प्रथमवत्, इत्येकान्तरीकरणम् । चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य । पञ्चमपष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्धनवत्, इति द्व्यन्तरीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य । नवमदशैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतुर्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन पथ्याभ्यासे क्रमः । पादपादेन त्वभ्यासे एकाद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आहृतिः, तत एकान्तरीकरणम् । एवं त्रिपष्ट्यादिवसैः षोडशांशः पूर्यन्ते इति पादपादेन ।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ।

ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भाषास्तथा तथा ॥

द्विवाहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ।

मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भूतान् ॥

निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते ।

हीनातिमात्रमशनं मरुन्निषयकोपनम् ॥

भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी ।

धारोऽम्बरसंयोगे मधुरीमपति क्षणात् ॥

उच्छुङ्क्षयास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते ।

उष्णुण्डकी कारुतिक्ता ।'

कोद्रवो हन्त्यमृत्सर्पिचं तत्कुरोत्यग्निदाहिनिः ।

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति मल्लोऽप्येष्टम् ॥

शुडः कर्ताग्निसादस्य स दिनस्त्यमपादिभिः ।

जीवनीयमपि धीरं निषलेद्ये नु मृत्यये ।

१. J1. omits चतुर्थे ... .. द्वादशेऽप्यपथ्यस्य ।

२. J2. पथ्यत्यागे न क्रमः ।

तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
 सक्तवो वातला रुधाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥
 विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् ।
 आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्तारेण लघीयसी ॥
 लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः भक्तुपिण्डकाः ।
 शृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥
 शालिपिटो गरीयस्तं गोधूमादापि गच्छति ।
 लघुः पित्तहरो लाजो व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्मुद्रात्कुल्मापो भेदनो गुरुः ।
 आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्वलीकृतमन्यथा ॥
 गुढतोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
 गरीयो गुढदध्युक्त रसाला चातिशुकला ॥
 दण्डादिमन्थनाद्भो गुरुणधाविशोफदात् ।
 अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
 सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नयनतिवत् ।
 चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तंलपफस्तु दृष्टिहा ॥
 मूलकं दोषजनन सिद्धं तु तददोषलम् ।
 चण्यं विषीभवत्येव रिपन्नमपि माक्षिकम् ॥
 दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्बला दोषला च प्रजायते ।
 स्रग्णः पिष्टो धनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
 मेघ्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैः सलो हिमः ।
 तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य सलस्य वा ॥
 दध्नः शययुकारित्वं न तक्रनयनीतयोः ।
 धूरि सात्म्यं दाधिधीररूरीरं मरुगादिषु ॥
 शाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च मैन्धवेऽवन्धकेषु च ॥

१ Bb गतेयभारंगोर ए१ ।

२ J1, T, Bb लिनन्तं ।

तैलाम्लं कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
 पेया मन्य उदीच्ये तु गोधूमोऽगन्तिभूमिषु ॥
 बाह्यिका बल्लवाथीनारचुलुका यवनाः शलाः ।
 मांसगोधूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
 देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
 पेयास्यपो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥
 अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
 अन्नपानौपथं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥
 सात्म्यं चाशु बलं घृते नातिदोषं च बह्वपि ॥
 संसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥
 मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोचरो हि ना ।
 विपक्षेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विपम् ॥
 स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
 तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे फरोति च ॥
 वातहृत्प्रेऽपि माद्रीकखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।
 नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ॥
 दृष्टेः स्पष्टं हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूनितम् ।
 पयः स्यादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
 कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
 पयो दधि च वातघ्नमजातं वातल तु तत् ॥
 रुक्मं ग्राहि कपायाऽम्लमम्लमेव तु मेदनम् ।
 घातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
 शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
 उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गार्हितौ ॥
 समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
 ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥
 रसायनं काचमाची सद्यः पर्युपिता विपम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

मूलकं दोषजिद् बालं विपरीतं तु दोषलम् ॥
अपथ्यं पथ्यमप्यत्रं निश्वायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सखवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि ह्युपादियुतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव मद्यं मद्यस्य विपस्य तु विपान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः । । । ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिरुम् ॥
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
दिवास्वापाज्जरां याति सुक्तमन्येद्युरथ न
कोष्ठे रुद्धोऽग्निच्छ्रुद्वायुर्पेदसाशोभिरग्निहृत् ।
छर्दिष्ठा मक्षिकाविद् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥
सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यं दोषकृद् व्रणे ।
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
घर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितम् ।
दिज्ञानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।

॥ । । इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

। । । अथ पथ्यापथ्यशमनम् । ।

नारीकैरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
। जम्बीरोत्थरसो घृते संयुचितस्तर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
नारदो गुटभक्षणं च विहितं पिण्डालुकं कोद्रवं ॥

१. J1. द्दिगाददुत्, T1. Bli. ह्युपादियुतं

२. J1. Bli. omit निवारणमिति शेषः ; T1. निवारण इति शेषः ।

३. J1. Bli. omit इति निरूपणम् T1. इति घर्माभावेऽपि घर्मावैचित्र्यम्

निरूपणम् ।

४. J1; T1. अपथ्यशमनम् Bli. omits अथ पथ्यापथ्यशमनम् इति स्वभावात्

दिज्ञानि । on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।
इत्येतेऽन्ये । इति स्वभावात् दिज्ञानि वाच्यं स्वभावात् इत्येतेऽन्ये पथ्यापथ्ये ।

पिष्टाभे सलिलं त्रियालफलजे पथ्या हिता मापजे
 खण्डं क्षीरमवे च तक्रमुचितं कोष्णाग्नु कालाम्लजे ।
 मात्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वाम्बु पानात्पये
 तैले पुष्करजे कहु प्रशमनं श्रेयं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधायपि जम्भरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥
 नारिकेरफलतालबीजयोः पाचनं सपदि तण्डुलं विदुः ।
 ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥
 दाडिमापलकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
 बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पात्मेति वकुलं स्वबीजतः ॥
 मधुकमाल्दरनृपादनानां परूपखर्जूरकपित्थकानाम् ।
 पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥
 मृणालखर्जूरकहारहराकसेरुशृङ्गाटकशर्करायाम् ।
 यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥
 आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
 स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाग्रफलस्य पाकः ॥

सौवीरं फलमपि चोष्णवारि इत्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
 नागरं हरति बिल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।
 जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

१. Revis'or adds in the margin:

खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विस्वोषणं तत्र च भद्रमुस्तम् ।
 यदा योषिदुफलेषु क्षीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपातम् ॥
 मण्डुलेषु पचयेत् जलं क्षीतं दाडिमकं तु तिन्दुकेनायुतम् (१) ।
 पथिको पथिजलेन जीयेते कर्कटी च मुमनेषु जीयेते ॥

before सौवीरं etc.

२. Revis'or adds in margin:

खर्जूरं सपथपथं त्रियालक्षीरी एतत्फलं पथन्मरोचम् ।

before नागरं हरति etc.

पनसकामलकीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि वीजकम् ।
सकलमप्युदितानुदितं फलं प्रपचति प्रसृतं घटतिन्दुकम् ॥
आर्द्राश्रवीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै घनरात्रवीजम् ।
अपूपपक्त्यै सजला यवानी सा कैश्चिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥

घनरात्रस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवल्लीवार्ताकवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालावुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलान्यलावूनि फलानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वान्छति तावदेव ॥

वास्तूकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
प्रयाति सद्यः सादिरेण पाकम् ।

यथा गुडः सूरणनागरङ्गौ
तथाशुक्रं तण्डुलवारि हन्ति ॥

पेत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

१. J₁. T₁ कडु तिन्दुकम् ।

२. J₁. Revisor adds in the margin

शाकानि रक्षाण्यपि यान्ति पाकं

क्षारेण सद्यस्तिलनाम्बुकेन ।

स्निग्धेषु हर्षं च तदप्यनेन

स्निग्धं च रुक्षेण च पाकमेति ॥

(सरीचापि यच्छीर्षं ?) पाकं यात्वेव काजिकम् ।

श्रीरं जीर्यति तस्मै तद्रस्य कोष्णमण्डकात् ।

भाद्रियं मणिमन्धेन शतपूर्वेन तद्दधि ॥

रक्षन्वा जीर्यति श्योदात् क्षणं नागरभक्षणात् ।

सिता नागरसुरीतेन तपेशुधार्द्राक्षणात् ॥

(जिरामिर्दं ? अरामिरागे)रिक्कम्बुना-वामभवेति संज्ञ मुनिभिः प्र

रणेन शीत शिथिलेण चोष्ण जीर्ण भवेत् क्षारगणस्तथाच्यैः ॥

विपच्यते सूरणक गुदेन तथाशुक्रं तण्डुलवारोदकेन ।

पीकालकं जीर्यति क्षारद्वयात् कषेहपाकाः तिल नागरेण ॥

before पत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तूरिका सिल्हकनाभिमेव
जलं पद्यत्याशु समुद्रफेनः ॥

निम्बूफलेनाथ यवोपणेन
तक्रेण वा सर्पिरुपैति पाकम् ।

शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण तान्येव तिलोद्भवेन ॥

फाञ्जिकं हि लवणान्वितं शृतं
पिष्टपाचनरुमादिशान्ति हि ।

सर्पिरेव यवशूकसंयुतं
मांसपाचनमथोष्णारिणा ॥

श्यामाकनीवारतिलावनीनां
निष्पावकङ्कयवपिष्टिकानाम् ।

मन्थेन पाकोऽथ कुलत्थचिञ्चा-
पाकाय पेयं तिलतैलमेकम् ॥

गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्गौ
यवान् सतीनान् कित्तवो निहन्ति ।

यन्मातुलुङ्गीफलमेति पाकं
क्षणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥

सतीनो लङ्का । कित्तवो धुत्तूरः ।

कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-

काश्मीरजातीफलजाति शोशम् ।

१. J₁. Revisor adds in the margin:—

गोधूममाषहरिमन्थयवानुमुद्गा-

(पाको भवेदिति मातुलपुत्रेण ?)

शरटं च शरटयति मक्षमर्षत्यजीर्णं? (भक्षभव त्वजीर्णं)

सकं कुनि (यमपवा विदधाति जीर्णम् ॥

(कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलित्यं विरुद्धिदुम् ।?)

रप्ता प्रजेन जीर्णित वैदुलाः कर्पूरकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिजानि
अयान्ति पाकं किल काञ्चिकेन ॥

शृङ्गवेररस एव केवलः
सारतोपमधना पलाशजम् ।
पेक्षवं रसमुदस्यति क्षणा-
दग्निवेशशृनिनेद-गीरितम् ॥

माहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्चिकं च विदळामपक्तये
शीलयन्ति जठराग्निपक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यदुद्धृतं केवलवह्निपक्-
मांसिन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूलं परिपीय पिष्टं
जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

कोप्येन मण्डेन गवां पयस्तु
व्योषै रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन ह्यारिनारी-
पयोदधिध्वीरमुपैति पाकम् ॥

शुण्ठी सतीनस्य च नागरद्व-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

१. J1. Revisor adds in the margin:—

आममात्रं च मीने तद्बोभं पिशिते द्वितम् ।

दूर्ध्वमोषं यवजाराञ्जीरं, पादुपैति दि ॥ b3f0-: इति । २८.

जीरा(जर)मिरा चन्द्रनगैरिकाभ्यां
नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

वटा वेसवारैलमङ्गेन फेनी
शमं पपेटः शिशुबीजेन याति ।
फणामूलतो लड्डुकापूपसट्टा
विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोध ।

श्याविङ्गोधानण्डकाश्चित्रतैला-
घावक्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्राद्यूपात् पायसो याति पाक
सायुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
वारं वारं क्षिप्तमम्भस्यथैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कृश्माण्डकं च त्रपुसीफलं च
कर्कारुचीनातकयोः फलं च ।
निद्वन्ति सद्यो हि करज्जबीज-
रसैर्यथैना(रिण?)मूलमेकम् ॥

स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्दम् ।
शुण्ठीघान्यारुवारि हन्ति सद्य-
स्तांस्तानामविलासजान विकारान् ॥

1. J1. Kev.ior gives a variant reading also in the margin :

तायं क्षिप्त मम्भस्यथैतत् ।
पीत्वाजीर्णं तोयजानं निद्व-यात्
तत्र क्षीद्र मद्गुणं विशेषेण ॥

तत्र तोयाजीर्णे ।

मृगस्य मांसं धमजेऽनुकूलं
 व्यवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
 क्षीरोषणैः सैन्धवसाधितं तु
 छागाण्डमुक्तं तदिदं युक्तम् ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
 हन्यान्मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
 माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक-
 थिञ्चा मुख्त्यम्बतां चूर्णयोगात् ॥

कोष्णाभ्यु पिष्टान्नभवे हि देयं
 प्रियालमजाखिदमेव पेयम् ।
 मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
 गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥

सद्यः प्रियालं विनिहन्ति पथ्या
 मध्वम्बजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
 पिण्डालुकः फोद्रवपाककारी
 खण्डस्तु माषान्नविकारहारी ॥

मूत्रं दहते चूर्णकेन प्रमादा-
 यदा नागवल्लीदलस्येन पुंसः ।
 शितातैलसौवीरकैस्तन्निवृत्तौ
 पृथक् तस्य गण्डय एयोपदिष्टः ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
 म्बलेन च क्षारगुणो गुणाढ्यः ।
 स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
 सिता हिता स्यादिति काञ्जिराजः ॥

शीतोदकं चास्यजरोगहारि
 नारीपयम्बाञ्जनरुग्निदारि ।

एलोदकं धूमगदेषु शस्तं
धात्रीफलं चातिचिरेचनार्ते ॥

श्रवणपूरणजे तिलतैलजं
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कंबळमार्द्रयुतं द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मद्यं जातु चेत् पीतमद्यः
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाकुष्ठदावेलावलु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

मापामृताम्भोधरकटफलानां
चूर्णं यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्द्य वक्त्रे घृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुग्रगन्धम् ॥

कूटमाण्डकस्य स्वरसो गुणेन
पीतो मद्यं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्तत्वमपाकरोति ॥

घात्वा सकक्षां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिद्द्रवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसङ्गं पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकुटुधान्यजीरकै-
दोडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वैसवार उदितो मनीषिभिः ।

सूक्तमुक्तमपि तद्वद्भुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तद्भिपग्भिरपि पाचनमुक्तम् ॥

इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः पटिकेषु तु पटिका ।
शकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥

शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मद्गरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥

दाडिमामलक द्राक्षा खर्जूर च परूपकम् ।
राजादनं मातुलङ्गं फलमग्रे प्रशस्यते ॥

पत्रशाके तु वास्तूरुं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥

एणः कुरुजो हरिणो जहातेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गन्धमाज्येषु गोभवम् ।
तेलेषु तिलजं तैलमैक्षनेषु सिता हिता ॥

इति स्वभावहिताति ।

अथ स्वभावादाहितानि ।

शिम्बीषु मायान् ग्रीष्मतो लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लड्डुचं चाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

गोमांसं ग्राम्यमासेषु न हिता महिषीवसा ।
मेपीपयः कृसुम्भस्य तैर्कं चाज्यं च फाणितम् ॥

इति स्वभावादहितानि ।

अथ संयोगोविरुद्धानि ।

मत्स्यमानूपमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् ।
कपोतं सार्पपस्नेहभर्जितं परिवर्जयेत् ॥
मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् ।
सक्तून्मांसपययुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥
उष्णैर्नभोम्बुना क्षौद्रं पायसं कृसरान्वितम् ।
रम्भाफलं त्यजेत्तक्रदधिविलयफलान्वितम् ॥
दशाहमुपितं सर्पिः कांस्ये मधुधृते समे ।
कृताश्रं च कषायं च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् ॥
एकत्र बहुमांसानि विरुद्ध्यन्ते परस्परम् ।
एवं द्रव्यगुणान् ज्ञात्वा काले कुर्यात्तु भोजनम् ॥

जन्मनक्षत्रवृक्षाश्वाभक्ष्याः तै च —

अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमचोदितान् ।
पूजनात् पुण्यदांश्चैव वर्धनात् पालनादापि ॥

विषद्रुघात्रीतरुहेमदुग्धा-

जम्बूस्तथा खादिरकृष्णवंशाः ।

अश्वत्थनागौ च वटः पलाशः

प्लक्षस्तथाम्बष्टतरुः क्रमेण ॥

८. J₁. T₁. लाज्यं च ।

९. J¹. omits जन्मनक्षत्र.. .. स्टेदनमक्षणादिसंमहार्यः ।

विल्वार्जुनौ चैव विकङ्कतोऽथ
 सकेसराः शम्बरमर्जवञ्जुलाः ।
 सपानसार्काश्च शमीकदम्बाः
 तथाग्रनिम्बौ मधुकद्रुमश्च ॥

अमी नक्षत्रदैवत्या वृक्षाः स्युः सप्तविंशतिः ।
 अभिन्यादिक्रमादेपामेपा नक्षत्रपद्धतिः ॥

यस्त्रेतेपामात्मजन्मर्क्षभाजां
 मर्त्यः कुर्याद् भेषजादीन् मदान्धः ।
 तस्यायुष्यं श्रीः कलत्रं च पुत्रा
 नश्यन्त्येषां वर्धते वर्धनाद्यैः ॥

इत्युक्ताः । आदिशब्दः छेदनभक्षणादिसद्दुहार्यः ।

भोजनकालश्च —

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥

तच्चैकान्ते कर्तव्यम् ।

आहारं तु रहः कुर्यात् निर्हारमपि सर्वदा ।
 उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे ह्रियते भिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

१. Bh omits this line and insted of this reads टीका—

• चला १ । आंवली २ । उंबर ३ । वावूल ४ । पादराखैर ५ । काळा खैर ६ ।
 वेड ७ । अश्वत्थ ८ । पुत्राग ९ । वट १० । पळस ११ । नांदखैर १२ ।
 अगस्ता १३ । बेल १४ । अजुनयुद्ध १५ । वैकंठ १६ । अपवा कवित १७ ।
 शकुल १८ । कोखंडी १९ । राळ २० । चेतस २१ । फणस २२ । छई २३ ।
 शमी २४ । कळम्ब २५ । आंबा २६ । निम्ब २७ । मोहा

२. P₂. नीहारमपि ।

तथा —

आहारनिर्हारविहारयोगाः

सदैव सिद्धिर्विजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् ईष्टिकृत् पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफघातहृत् ॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं घातकृद्रक्षुष्यं कृमिकफप्रणुम् ॥

आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं फामलापहमुत्तमम् ॥

शैलजे गृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारुद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥

पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥

पवित्रं शीतलं पात्र घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत् तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽशनं हृद्यं रुच्यं बृष्यं चलाग्निदम् ।
विषश्रमानिलास्त्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥

पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफघातं पीनसप्तं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

१. J¹, हृदिद पत्र

२. bb, हृष्य ।

क्षारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशातनम् ।
शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिकर्ण्यां तु भोजनम् ॥

अर्कपत्रे भृशं रूक्षं कृमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
गुल्मशूलविपश्वासपाण्डुकुष्ठकफानिलान् ॥

हन्यात् परमचक्षुष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
एरण्डपत्रं वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥

पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां वृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
षोण्डस्रोथश्वाससोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥

सर्वग्रन्थिविनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥

यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं क्लमहरं परम् ।
नलिने कुम्भदे रक्तोत्पले बाधोत्पले दले ॥

भोजनं निन्दितं शीतं रूक्षं दौर्भाग्यमभिनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।

तदुक्तं —

अक्षं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति साञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

अञ्जनागर्मसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

अथ भोजनविधिः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अमिसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

घृतपूर्वं समश्रीयात् फठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रव्यंशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

तथा —

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समश्रीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचाफलं तद्वद् वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्पि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अग्नेन कृद्धेर्द्रावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आशयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुक्रं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥

अतिदृताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमन्नतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृताघृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

१. J1. T1. Bh. छप्कं ५ ।

२. P2. मक्षियुक्त्म् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु मुद्रादिर्मापादिः पच्यते गुरुः ॥

संस्कारगुरु पिष्टाशं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ।
आहारं पइविधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ।
चोष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं क्षीरादि, लेह्यं रसालादि, भोज्यं पोलि-
कादि, भक्ष्यं लड्डुकादि, चर्ष्यं चिपिटादि ।

गुरूणामर्घसौहित्यं लघूनां वृत्तिरिष्यते ।
माषपिष्टान्नादिभिरर्घसौहित्यं कर्तव्यम् । मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या
मात्रया वृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।
द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि
चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः ।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्यं न पाकं साधु गच्छति ।

पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि बद्धिन्यापदमावहेत् ।

पुनर्दानं पृथक्-पानं सामिधं पयसा निश्चिः ॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादेव लेहिका ॥

आलस्यगौरवाटोपशन्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।

हीनमात्रं तनोः कार्यं करोति च बलद्ययम् ॥

अप्राप्तकाले भुञ्जानो असमर्थतनुर्नरः ।

तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥

कासेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।
 कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
 रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।
 न तथास्वादमाप्नोति ततः द्रुद्धाम्बुमन्तरा ॥
 अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
 तस्मान्नरो बद्धिविबर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥
 भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
 मध्येऽग्निदीपनं शस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥
 तृपितस्तु न चाशनीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
 तृपितस्तु भवेच्च गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥
 कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचन ।
 इति भोजनविधिः ।

एवं भुक्त्वा समाचामेद् गण्डपग्रहपूर्वकम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनिर्दृतं तद्वि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
 दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
 न तत्र बहुशः कुर्यादन्ननिर्हरणं प्रति ॥
 आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
 भुक्त्वाचम्य स्परेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥
 विष्णुरक्षा यथैवाशं परिणामश्च ये यथा ।
 सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वशमिदं तथा ॥
 भंगस्तिरभिर्षडचानलश्च भुक्तं ममाशं जरयन्त्वशेषम् ।
 सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं मम चापि देहम् ॥

१. T₂ omits रसेना . . . न्तरा ।

२. Bb. omits एवं . . . . . अन्ननिर्हरणं प्रति ।

३. J₁. T₁. कुर्याच्चनं निर्हरणं प्रति ।

४. Bb. omits this verse.

अङ्गारकमगस्ति च पावक सूर्यमश्विनौ ।
यद्यैवान् संस्मरेभित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्यते ॥
इत्युषार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तपोदरम् ।
अनायासमदायीनि कुर्यात् रुर्माण्यतन्त्रितः ॥

जाग्रभिस्यर्थः । यतः —

भुक्तमात्रस्य तु स्वमात् हन्त्यग्नि कुपितः कफः ।
धूमेनापोष्य हृद्यर्वाक् कपायकटुतिक्तकौ ॥
पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकपायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदां गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥
भुक्त्वा शतपदां गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अन्नसङ्घातशैथिल्यप्रीताजातुकटीमुखम् ॥
रौते सुप्तोरिथे स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञा कुर्यात्तान्मूलवर्षणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कपायास्त्रितं
वातघ्न किमिनाशन कफहर कामाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणा माषणभूषणं रतिकरं शोकस्य पिच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रबोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यश्चो मूले लक्ष्मीर्मध्ये ष्यवस्थिता ।
तस्मादग्र तथा मूलं मध्यं पर्णस्य उर्जयेत् ॥

१ Bh omits एते कृतीमुत्रम् ।

२ Bh reads thus after सुपना भोजनविधि and

omits ताम्बूल अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 घूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥
 विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव भक्षयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ॥
 क्षतास्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्ष्यक्षिरोग्यपि ।
 विषमूर्च्छोपवासार्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥
 भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्गद्दी ।
 विना घूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
 दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हेरिं स्मरेत् ।
 ऋषुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याथ पलद्वयम् ॥
 गुञ्जाद्वयं घूर्णमानं ताम्बूलक्रम उत्तमः ।

तथा—

फलपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
 घूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये मृगन्धिता ।
 रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥
 जातीलवङ्गकपर्पूरतकोळकटुकैस्सह ।
 रुधिरैश्चघसौगन्धमिच्छन् वस्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलीमिति शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
 करोति चोष्णरोगारूपं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

१. J₁ हरिस्थितिः ।

२. J₁. omits पत्राधिक्ये ... रुधिरैश्चघसौगन्धः ।

३. J₁. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

धृक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चक्रममाणस्य घृत्युर्घावति धावतः ॥

श्वासानद्यौ सङ्घटानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥

वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत धृक्तस्य पाकार्थम् ॥

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला क्षी.क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि पद् ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि पद् ॥

बालार्कः कन्यास्वार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं-सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैश्वरसकृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायाग्ने हिता अमी ॥

अथ मर्दनप्रतीकारः ।

यो छेदि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलचूर्णम् ।
स श्रीडाकरवातप्रसरनिरोभात् सुखं स्वपिति ॥

विशेषं अवसरे प्रदर्शयिष्यामः ।
सुषेणाक्तः कथ्यतेऽथ भूपानां भोजने विधिः ।
यथासम्भ्रमन्त्येषामप्ययं सङ्गभविष्यति ॥

१. J₁, omits अथ मर्दनप्रकार ।

२. J₁, reads the colophon इयं विमप्य . ... इत्युष्ण-
गुणकथनम् ।

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः
 सन्वर्षितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
 आग्नेर्नृपो रहसि भोजनकृत्तथा स्यात्
 सामं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलापः ॥

नित्याचारपवित्रनिर्मलतनुर्घातप्रसन्नाम्बरो
 हृद्यो भोजनवेश्मनि स्थिरतेर मृद्धासने संविशन् ।
 पुत्रैस्सन्निधिभिस्ततः परिजनैराग्नेर्वृतः सदृशैः
 सद्दृश्यैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तन्त्रोपयुक्तैर्नृपः ॥

आजानु स्थापनीयं कनकमयमद्यो रौप्यमग्रे सुपात्रं
 स्फारं तस्योपरिष्ठात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डलिन्यः ।
 भक्तं सोष्णं सवाप्यं शशिकरधवलं कुन्दिकाकुहमल्लामं
 मध्ये स्थाप्यं सद्यप्यं सुरसुरभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
 रन्यौन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमांसैः ।
 दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुरभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
 लेहं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्ताद् ॥

तथा घृतं च सूप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
 घृतेन संप्लुतं क्षणं पाचनं मुखकारि च ॥

बीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाले
 मध्यन्दिने च धियणश्चरकः प्रभाते ।
 भुक्तिं जगाद् नृपतेर्मम चैष सर्ग-
 स्तस्याः स एव समयः धुधितो यदैव ॥

यः धुधालौह्यभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
 सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति ।
 सं भोक्ता वासरे यः स्याद् रात्रौरेताश्चकोरवद् ॥

देवार्चा भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्ररूपयेत् ।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नादिताने निकेतने ॥

भुक्ते स्वापे मलोत्सर्गे यत्सम्वाधासमाकुलः ।
निश्शङ्कत्वात्पयात् तस्य के के न स्युर्महापयाः ॥

विवर्णास्त्रिभविक्लिभविगन्धविरम स्थितम् ।
अतिजीर्णमसाम्यं च नाद्यादन्नं न चाविलम् ॥

कामकोपातपायासयानवाहनवह्वयः ।
सद्योभुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥

हितं परिमितं पकं नेत्रनासारस्तापियम् ।

रसा रसना ।

परीक्षितं च हृज्जीत न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

अत्यश्नं चाध्यश्नं ह्यनश्नमहिताशनं च सन्त्याज्यम् ।
कुर्याद्यथोक्तमश्नं बलजीवितपेशलं क्रमशः ॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मध्ये लवणमम्लहृत्पयोज्यम् ।
रूक्षं द्रव्यं पश्चान्न च भुक्त्वा भक्षयेत् किञ्चित् ॥

मेन्दुस्तीक्ष्णो विषमः समश्च बद्धिभतुर्विधः पुंसाम् ।
लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात् ॥

स्वाह्नः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिक्वात्मजश्च
चभ्रुदिशखण्डितनयश्च भवेत्पददृष्टः ।
क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः
छर्दि शुकः प्रतनुते निहृते कपिश्च ॥

१. T₁ Bh. भुञ्जी स्वापे ।

२. Bh omits विवर्णां .. .. न विलम्बितम् ।

३. J₁, T₁, Bhs अत्यश्नमध्यश्नमनश्नमश्नं च तत्र संत्याज्यम् ।

४. भोज्यं पश्चात् ।

५. Bh. omits this vsrsc.

विरज्येते चकोरस्य लोचने विषदर्शनात् ।
गतौ स्वलति हंसश्च लीयन्तेऽत्र न मक्षिकाः ॥

यथा लवणसम्पर्कात् सधः स्पन्दति पावकः ।
विषदूष्यान्नसम्पर्कात् तथा वैसुमती पदा ॥ इति १

पुनरुष्णीकृतं सर्वं सर्वं धान्यं विरूढकम् ।
दशरात्रोपितं नाद्यात् कास्येऽत्र निहितं घृतम् ॥

दाघितक्राम्यां कदलं क्षीरं लवणेन शङ्कुली कलिमा ।
गुडपिप्पलिमधुमरिचैः सार्धं सेव्या न काचमार्ची च ॥

धृञ्जीत माषसूपं मूलकसहितं न जातु हितकामः ।
दध्ना पर्युपितं नाद्यात् विशुष्कं पयसा न च ।

केशकीटकसंसृष्टं पुनराद्रं च वर्जयेत् ॥

भोजनादौ सदा वायुः प्रकुप्यस्यनिलो महान् ।
घृतप्लुतेन चाग्नेन तस्मात्तर्पयेद् घृतम् ॥

घृतादिपक्वं मधुरं च सर्वं
द्रवप्रधानं प्रथमं विदध्यात् ।
ततः परं भोजनमामनन्ति
कद्वम्लयुक्तं मधुरं च पथ्यम् ॥

तिक्तं कपायं फटुक तथान्ते
धृञ्जीत सर्वं सुबहु द्रवं च ।
एव हि कुर्वन् नृपतिः सदैव
दीर्घायुरारोग्यतनुश्च भूयात् ॥

१ Bh विषदुष्टाय ।

२. J₁, T₁, Bh वद्वमतीने । an l Bh om ts पृ १८१ ।
विशेषतोपि on l 2 p -26

३. J₁, T₁. तर्पयेद् इत्यम् ।

४. J₁ मादिशन्ति ।

कश्चिद्वायुं श्मयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
 कश्चिच्छेप्सं(?) श्मयति तत्रां कोपि पित्तप्रकोपी ।
 कश्चित्पित्तप्रचयश्मनः कोपि तत्कोपकारी
 नित्यं तस्मात्सकलरसभृग् भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नृता ये च रसा बलिष्ठाः
 सेव्यास्तु ते तत्र विज्ञेयतोऽपि ।
 अन्नं विज्ञेयान्न च सर्वदेव
 भोज्यं नृपेणैकरसं बुधेन ॥

पिवेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
 हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।

... ..
 ... .. ॥ ?

एकं व्यञ्जनमासाद्य ततः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
 करं च पुनरन्यच्च भुञ्जीत नृपतिः सुखम् ॥

एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
 पुष्टिं च मर्त्या कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि मुशीतलानि
 सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
 सुधृतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
 वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
 अकोरशिपिहंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥
 शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
 तेन हर्षो भवेत्तस्य ह्यज्ञानस्य महीपतेः ॥

ह्यज्ञानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च फिञ्चन ।
 जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयान्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेह्यभक्ष्यादिकं सर्वं शुकत्वान्नं तु यथासुखम् ।
शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥

ततो रूक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।
गण्डूपान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरुकल्पितान् ॥

गण्डुर्वैवहृभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-
र्धूपेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करौ धूपयेत् ।
मृद्वनीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ
पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नविलसत्कर्पूरगर्भं मुदा ॥

ततः प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।
सुकोमले कल्पितचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धाभिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः समाचरन् ।
निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्विहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।
तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूषकलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्तस्मै प्रेक्ष्य सह मात्रया तत् ॥

व्याधिं च कालं च विभाव्य वैद्यैर्दयानि भोजयानि च तानि तानि ।
सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदन्मः शुचिभाजनस्यम् ॥

लोकस्य जन्मममृतिं प्रसात्म्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।
संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेष्वन्यैश्च तैर्विस्तारितं संभस्तम् ॥

इति ।

विष्णुपुराणे —

क्षुर्ज्ञात इतसाराणि न कदाचिदशेषरः ।

इति ।

१. J₁. प्रहरणं ।

२. J₃. adds — यदा हृदयेन इतं दिनाप प्राणप्रवाहं जन्दनं शीघ्रम् ।

अथावसरप्राप्तो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूग-
जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।
सुंभाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं
कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥
ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ।
सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।
ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं
पूगीफलं हन्ति कफं सुवृद्धम् ॥
चूर्णं निहन्यात् कफवतमुच्चै-
हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।
इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति
दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥
भुक्त्यान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।
प्रतीक्ष्य घटिकामेकं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥
वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं बद्धेः प्रदीपनम् ।
मुखवैरस्यहरणं कङ्कोलं भुक्तपाचनम् ॥
रसे कटु श्रेष्ठ मजीर्णनाशनं
निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।
कङ्कोलजातीफलवह्वङ्गं
विशेषतश्छादिहरं विपन्नम् ॥
स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-
ऽप्यजीर्णवाधासु च पथ्यमेतत् ।
ग्लाद्वयं छर्दिषु भूत्रकृच्छ्रे
मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

१. J₁. T₁. शुद्धारमचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि . .... लक्ष्मीसौभाग्यार्थम् ;

स्नादुः सुशीतौ मधुरश्च पाके-
 ऽप्यरोचकं हन्ति च जातिकौशः ।
 ताम्बूलयोग्यं क्रमुकं च तज्जाः
 मासत्रयाद्घर्घामुदाहरन्ति ॥
 मासे व्यतीते तु भवन्ति चूर्णा-
 न्यतीर हृद्यानि मनोहराणि ।

...

...

.. (१)

तीक्ष्णोष्णः परिणामशीतलतः कण्डूप्रमेहापहो
 नानास्थानजलाधिकत्रिमिटरस्तृद्दट्टापार्कं जयेत् ।
 श्लेष्मघ्नश्च गलग्रहापहरणः संसुप्तनिह्वाग्रजित्
 कर्पूरः खलु दिव्यसौरभगुणः पोताश्रयः स्फाटिकः ॥
 गलग्रहे सुप्तजिह्वे लालास्रावे जलाधिके ।
 श्लेष्ममेहक्रिमीन् हन्ति कर्पूरश्चायुषः परः ॥
 कर्पूरः कफमम्भेदी तीक्ष्णोष्णः शीतलः परः ।
 प्रमेहतृद्विदाहघ्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥
 इति सुषेणोक्तस्ताम्बूलविधिः ।
 अथानुशेषनम् ।

नत्र चन्दनगुणाः—

चन्दन रक्तपित्तघ्न दाहमूर्च्छानिसारनुत् ।
 शीतलं श्लेष्मलं हृद्यं त्रिचिद्वातप्रकोपनम् ॥

कृष्णागरीः

शीतः पित्तत्रिनाशनः सुमधुर किञ्चित् सतिक्तमन्था
 कण्डूशोफविपापहः त्रिमिहरः सौभाग्यशान्तिप्रदः ।
 सौमन्ध्यं रुन्ते विमन्थिनः रात्रेषु पुष्टिप्रदः
 मन्तोषं त्रिदधाति चेतसि परं मन्त्रश्च कृष्णागरी ॥

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृगोजोबलविवर्धनम् ।
 कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृड्दाहनाशनम् ॥
 मास्त्रिष्टं दाहकृच्चोष्णं कफवोतानुलामनम् ।
 पट्टसूत्रमयं वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? मनं) विदुः ॥
 श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।
 ओजस्तेजोवीर्धकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाशोषविभेदनं धृत्तिकरं कान्तिप्रदं श्लेष्मलं
 क्षौमं शुक्लमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।
 मास्त्रिष्टं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-
 ध्वंसार्हं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाभ्रुराशिं
 लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
 निर्मायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
 तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

संसेविता न गुरवस्तरवक्ष दृष्टा
 यैर्न क्षितौ जन्पदेषु च तेषु तेषु ।
 भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
 तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।
 योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिष्यामनन्तदेवः परितोपमेतु ॥

इति श्रीमद्विद्वद्बृन्दवन्द्यभादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य
 रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले
 द्रव्यगुणागुणरुचर्नं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

भो षट्पदाः कृताधियः शृणुतामर्ला नो
वाचं विविच्य विभवाय चिरप्रसूताम् ।

संसेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-

मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु भेकाः ॥

यदि पूतिगन्धबहले वारिणि बद्धादरः पोत्री ।

स्पृहयति वारि न गाङ्गं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्वात् ॥

विषयांशुक्रमणी ।

	विषयः	पृष्ठम्
भोजनविधिः ।		
1.	धान्यप्रकरणम्	१—२५
	(i) धान्यविभागः	१
	(ii) शकृधान्यप्रकरणम्	२—१०
	(iii) शालिसामान्यगुणाः	३
	(iv) शालिविशेषगुणाः	५
	(v) गोधूमाः	७
	(vi) यवाः	८
	(vii) यावनालगुणाः	९
2.	शिम्लीधान्यप्रकरणम्	१०—१९
	(i) मुद्गगुणाः	१०
	(ii) माषगुणाः	११
	(iii) राजमाषगुणाः	११
	(iv) चणकगुणाः	१२
	(v) फलायगुणाः	१३
	(vi) लद्दागुणाः	१४
	(vii) सुवरीगुणाः	१५
	(viii) लुत्त्रिथगुणाः	१५
	(ix) निम्पायगुणाः	१६
	(x) मकुष्ठगुणाः	१६
	(xi) तिलगुणाः	१७
	(xii) भतसीगुणाः	१७
	(xiii) सर्षपगुणाः	१८
	(xiv) मसूरगुणाः	१९

	विषयः	पृष्ठम्
3.	तृणधान्यप्रकरणम्	१९—२०
	(i) कङ्कुगुणाः	१९
	(ii) श्यामाकगुणाः	”
	(iii) कौद्रवगुणाः	२०
	(iv) वरकगुणाः	”
	(v) ‘नाचणे’ गुणाः	”
4.	धान्यसागान्यगुणप्रकरणम्	२१—२५
	(i) भृष्टधान्यगुणाः	२२
	(ii) धानाः	२३
	(i.1) सक्तवः	”
	(ii.1) पृथुक्तादयः	२४
5.	सिद्धान्तप्रकरणम्	२६—५८
	(i) यवाग्नादिलक्षणानि गुणाश्च	२६
	(ii) ओदनप्रकरणम्	२७—२९
	(iii) क्षीरीप्रकरणम्	३०
	(iv) नारिवे रक्षीरी	”
	(v) सूपप्रकरणम्	३१—३२
	(vi) भक्ष्यप्रकरणम्	३३—५८
	(i) वटक, फेणी, लाडु, पोल्यादयः	३७—५०
	(ii) मासप्रकाराः	५१—५३
	(iii) भक्ष्यादिसाधारणविशेषगुणाः	५४—५७
6.	‘शाकप्रकरणम्	५८—१०७
	(i) शाकविभाग	५८
	(ii) शाकसामान्यगुणाः	”
	(iii) मूलगुणाः	५९
	(iv) कन्दगुणाः	६०—६५
	(v) पत्रशाक :	६६—७६

	विषयः	पुटम्
	(vi) करीराणि	... ७७
	(vii) फलानि	... ७७-८७
	(viii) फदल्यादि	... ८७-९०
	(ix) नारिकेलः	... ९१
	(x) पूगादिफलानि	... ९१-९४
	(xi) बदरादि	... ९४-१००
	(xii) हरीतकीप्रकरणम्	... १००-१०३
	(xiii) आम्रप्रकरणम्	... १०३-१०६
	(xiv) काण्डीरः	... १०६
	(xv) पुष्पाणि	... १०७
	(xvi) कवकानि	... "
7.	हारीतप्रकरणम्	... १०८-११०
8.	उपदंशाः	... ११०-११४
9.	कर्चर्यः	... ११४-११५
10.	सम्भाराः	... ११५-१२१
	(i) प्लादयः	... ११५-११६
	(ii) लवणानि	... ११६-११७
	(iii) त्वचादयः	... ११७
	(iv) कस्तुरी	... ११८
	(v) गोरोचना	... ११९
	(vi) कर्पूरः	... ११९-१२०
	(vii) जातीपत्र्यादयः	... १२०-१२१
11.	कृत्रिमघृतानि	... १२१
12.	शर्करा	... १२२
13.	पानानि	... "
14.	फास्जिकम्	... १२३-१२५

	चिपय.	पुटम्
15.	क्षीरप्रकरणम्	१२५— १३५
	(i) क्षीरसामान्यगुणाः	१२५
	(ii) क्षीरविशेषगुणाः	१२६
	(iii) वर्णविशेषेण गोक्षीरगुणाः	”
	(iv) बयोविशेषेण गोक्षीरगुणाः	१२७
	(v) पीयूषादिगुणाः	”
	(vi) क्षामादिगुणाः	१२८
	(vii) कालविशेषेण पयःपाने गुणाः	”
	(viii) उपितपयःपाने दोषः	”
	(ix) उष्णशीतादिक्षीरपाने ताम्रादि- बहुविधपात्रशृतक्षीरपाने च गुणदोषविचारः	१२८— १३१
	(x) माहिषक्षीरगुणाः	१३२
	(xi) आजस्य	”
	(xii) औष्टस्य	१३३
	(xiii) खराश्वीक्षीरयोः	”
	(xiv) मानुष्याः	”
	(xv) हस्तिन्याः	”
	(xvi) एहवयाः	”
	(xvii) मेप्याः	”
	(xviii) माथितक्षीरगुणाः	१३४
	(xix) क्षीरफेनगुणाः	”
	(xx) क्षीरमित्राणि	”
	(xxi) क्षीरमित्राणि	१३५
16.	दधिप्रकरणम्	१३५— १४३
	(i) अस्वभाभेदन वैविध्यं गुणाश्च	१३५
	(ii) गन्धस्य	१३६
	(iii) ऋतुविशेषेण सामान्यतो दधिगुणाः	”

	विषयः	पृष्ठम्
	(iv) माहिपत्स्य	१३६
	(v) आजस्य	१३७
	(vi) मेघ्याः	"
	(vii) अश्विन्याः	"
	(viii) गर्दभ्या	"
	(ix) उड्याः	"
	(x) हस्तिन्याः	१३८
	(xi) क्षियाः	"
	(xii) दधिमण्डगुणाः	"
	(xiii) निस्तारदधिगुणाः	१३९
	(xiv) दधिविषयाः	"
	(xv) शिखरिण्यः	१४०-१४२
	(xvi) सरस्य मस्तुनक्ष गुणाः	१४३
	(xvii) तक्रप्रकरणम्	१४३-१४७
17.	नवनीतप्रकरणम्	१४७-१४९
18.	घृतप्रकरणम्	१४९-१५१
19.	तैलप्रकरणम्	१५१-१५५
20.	इक्षुप्रकरणम्	१५५-१५८
21.	इक्षुरसविकारप्रकरणम्	१५९-१६५
22.	मधुप्रकरणम्	१६५-१६७
23.	मद्यप्रकरणम्	१६८-१६९
24.	मांसप्रकरणम्	१६९-१७६
	(1) भेदाः गुणाश्च	१६९
	(ii) मृगमांसम्	१६९-१७१
	(iii) पक्षिमांसम्	१७१
	(iv) मत्स्यमांसम्	१७२-१७६

25.	जरुप्रकरणम्	....	१७६—१९५
	(i) जलसामान्यगुणाः	...	१७६
	(ii) पानीयभेदाः गुणाश्च	....	१७७—१८०
	(iii) नदीविशेषगुणाः	...	१८०—१८३
	(iv) औद्धिदम्	...	१८४
	(v) नैर्ऋरम्	....	"
	(vi) सारसम्	...	"
	(vii) ताटकादिजलम्	...	१८५—१८७
	(viii) नारिकेलोदकगुणाः	....	१८७—१८८
	(ix) गुलाबोदकम्	...	१८८
	(x) वर्ज्यजलानि	...	१८९
	(xi) प्रतिप्रसवः	...	१९०
	(xii) उषःपानगुणाः	....	"
	(xiii) उष्णशीतादिजलगुणदोषाः	....	१९१—१९३
	(xiv) वाणविशेषेण तापितवारिगुणाः	....	१९३—१९४
	(xv) पात्रविशेषस्थितजलगुणाः	....	१९५
26.	सविपान्नादिपरीक्षा विपद्रलक्षणं च	...	१९६, १९७
27.	विरुद्धद्रव्यप्रहरणम्	...	१९७—१९९
28.	पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः	...	१९९—२०३
29.	पथ्यापथ्यसामनम्	...	२०३—२११
30.	स्वभावतो हितानि	...	२११
31.	स्वभावादहितानि	...	२११—२१२
32.	संयोगविरुद्धमि	...	२१२
	(1) अभक्ष्यजन्मगर्भत्रवृक्षाः	...	"
33.	भोजनकालः	...	२१३
34.	भोजनभाजनानि	...	२१४

	विषयः		पुटम्
35.	पत्राणि	...	२१५
36.	भोजनादौ ब्रह्मादिस्मरणम्	...	"
37.	भोजनविधिः	...	२१६-२१८
38.	भोजनानन्तरकृत्यम्	...	२१८-२१९
39.	ताम्बूलविधिः	....	२१९-२२०
40.	सुपेणोक्तो भूपानां भोजनविधिः	...	२२१-२२६
41.	राज्ञां ताम्बूलविधिः	...	२२७-२२८
42.	अनुलेपनम्	...	२२८
43.	उपभोगार्हवस्तुगुणाः	....	२२९
44.	प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	...	२२९-२३०

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
श्रेतेनापि	193	शम्भवेतफलं	96
शमेन मन्ना	215	शम्भवेतसं	"
शासं विशेषाद्	225	शमितिकाफल	122
शान्दया शोष	169	शमितिकायाः पत्रं	"
शान्दया दहरं	193	शमितिकावदकाः	38
शान्दोस्ततान्	23	शम्भेन कोषाद्	226
शान्ये यक	172	शम्भेन वाते	143
शान्यो राजपलाण्डुः	61	शम्भेप्यामलकं	184
शपन्ममेव यन्महं	127	शयं प्रकारः	42
शपद्य पद्यं	203	शरणमाया	11
शपद्यमापि हि	199	शरुचिकिमि	60
शपद्याः प्राणिना	179	शरुचौ वातरोमेषु	123
शपनयाति पवन	192	शरुच्यं मुकुमाराणां	137
शपरं श्वेत	87	शरोचकहरः	62
शपि नयाः	179	शरोचकहरा	53
शपूपपत्तयै	205	शरोचकहरा चैव	84
शप्याविकं	131	शरोचके च	139
शप्राप्तकाले	217	शरोचके पांसस	136
शभिव्यन्यति	162	शर्कपत्रे मृशं	215
शमुक्तं पित्त	157	शर्षपत्रवः	90
शमी नक्षत्र	213	शर्षपत्रवैः	24
शसृताफलं	94	शर्षस्विन्नाः	"
शम्बथा सकषाया	71	शर्षाढकं	140
शम्भुनवन्यु	39	शर्षाशोन	192
शभसाः प्रसृतानि	190	शर्षावाशिष्टं	130
शस्रः कषाया	103	शस्रोः श्वयु	72
शम्ल कटूष्णं	111	शरोभगन्दर	189
शम्ल चतुर्थं	135	शलको रक्त	117
शम्लं तक्रं	144	शलकमारक्त	193
शम्ल तु दोषनं	135	शलमोसाह्वयो	174
शम्लं पिष्टं	76	शलकोस्तण्ड	112
शम्लं स्वादु	104	शलसान्द्रफलं	82
(शम्ल) कटूष्णो	95	शलानुनाभिः	100
शम्लभाव	103	शलोकमच्छ	40

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
अलीकमञ्जाः	40	आण्डुर्गणी	70
अल्पमूत्रः कटुः	16	आगस्त्यं तरुणं	82
अल्पानिलकफा।	2	आग्नेयमेव	138
अश्वोदको	179	आचम्य जल	218
अवलेहन	40	आजमग्निबलकृत्	132
अग्नि कुसुम्भ	198	आजमाज्यं च	149
अग्निदाही	75	आजानु स्थापनीयं	222
अवृथं बृंहणं	162	आज्ये तां भर्जेयेत्	45
अवृथं रोचनं	74	आढको कफपित्त	14
अव्यक्ताम्बु	136	आढकी तु कषया	”
अव्यक्ताम्बरसं	135	आतपे बहुलामोदं	121
अशकमुण्डः	8	आतपे घोषिताः	36
अश्वीयात्तन्मना	216	आतपे स्थापयेत्	47
अश्वत्थनागौ	212	आदौ द्रवं	193
अश्वत्थरूक्षस्य	89	आदौ मन्दं	135
अश्वमांसं भवेत्	170	आदौ माद्विं	140
अश्विन्यादिक्रमात्	213	आदौ स्वादु	223
अश्वीदधि स्वादु	137	आयं विपोपमं	220
अश्वीसर्पिस्तु	150	आभ्यानकिमि	60
अश्व्यास्तु नवनीतं	148	आभ्यानगुरम	27
अक्षितवणक	32	आभ्यानाश्रीलिका	75
अक्षिशम्भ	109	आर्च्यं मध्वति	166
अक्षिशम्बी तु	82	आर्च्यमौदालकं	165
असृग्ज्वरहरा	84	आर्तं मधु	167
असृग्दुग्धिहरं	104	आर्तिते घृह्यु	40
अस्तं गते दिवानाभे	191	आर्तं तद्गुर्वभि	91
अद्विताः पित्तरको च	150	आर्तकं तरुणं	61
अद्विताः सक्तवः	203	आर्तकं सगुहं	103
अद्वितैरधि तेषां तु	202	आर्तकजीरक	39
अद्वयं सर्वैरोवाच्यं	149	आर्तकरामठ	”
अद्वयस्तर्पणो	104	आर्तकस्य रसः	65
आकाशगत	177	आदद्याज्जायते	201
आसं स्वादु	153	आर्तपिवाकलैः	108
आश्लोचकं चरं	102	आर्तशयो	12

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
इत्थं यथायोगं	101	यद्विभं यति	197
इत्थं विमथ्य	229	उपन्मविरोधित्वात्	167
इत्थ हि ताम्बूलं	227	उपनास्फाक्तना	183
इत्थदमुतं केवल	207	उपादकातिवारय	198
इत्थं विपवत्	197	उपादकात्वात्	205
इत्थुचार्यं	219	उपादकी कटुः	67
इत्थं तेऽन्ये च	203	उपादकी तृतीया	"
इत्थं कसरनाम	29	उपादकी परा	67
इन्दनीलदला	166	उपादकी लक्ष्म्युपेतः	213
इन्द्री दुर्भगता	144	उपादकी कफप्रहा	24
इत्थं दीपनं	150	उपादकी	133
इत्थं कपाय स्वाह्वल	106	उपादकी कटु च	75
इत्थं कपाय	68	उपादकी चाम्ब	143
इत्थं कपायमधुरं	83	उपादकी वक्रं च	100
"	187	उपादकी विधीमवत्येव	201
"	1	उपादकी केशकं	133
इत्थं क्लं च	102	उपादकी	102
इत्थं द्वारिद्रया	28	उपादकी त्वली	16
इत्थं द्रातकरा	14	उपादकी मासत	54
इत्थं क्लु वक्रं	171	उपादकी सन्तर्पणी	86
इत्थं क्लु स्वात्	170	उपादकी नेन घृतं	209
उक्ता चैव सर्वा	41	उपादकी सहेष्वा	167
उत्प्रगन्धि पुराणं	150	उपादकी नमोन्मुना	212
उत्ताना. पाक	54	उपादकी दनी घम	27
उत्तुण्डक्याः	206	उपादकी घण्टारिषा	35
उदकैश्चक्षितैः	124	उपादकी चाक्षिपता	101
उदमन्यादिवा	202	उपादकी दासस्य	155
उदरक्षिपदा	181	उपादकी वभी	175
उदरे ये गदाः	123	उपादकी प्वन्यो	202
उदक्षिदभिषातमं	146	उपादकी उवजन	225
उदाकर्णमदीस्थि	1-4	उपादकी मृ. तानि	212
उद्गार गुद्धि	213	उपादकी कर्णातानि	198
उद्ग. 1. कथिषा	166	उपादकी नेन	55
उद्ग. 2. ततो	186	उपादकी हापुपिन	169

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
एडकः श्रुतिगो	134	एय भक्ष्यः	46
एणः कुरजो	211	एया कुण्डलिनी	47
एतत्कटकं	41	एया यैर्न	140
एतदुक्तं	28	एया वृकोदर	"
एतदुगुणैव	48	एया शिखरिणी	141
एतद् गृहद्वयं	225	"	142
एता बस्या	54	एया सिद्धा	40
एते शुक्लाथ	15	एया सिद्धि	28
एते समगुणाः	"	एया हरीया	52
एरण्डतैलं	152	एयैव गोळाकृतिका	48
एरण्डमंत्रं	215	एकप्यं पायस	198
एरण्डफलं	99	ऐक्षवं तु	168
एर्षादकं	79	ऐक्षवं रसं	207
एलाजीरक	58	ऐरण्डेन	199
एना तिकोष्ण	115	ओजस्तेजो	229
एलादियुक्तान्	56	ओदनो विषवान्	196
एलायैः	186	औत्तरं च	117
एलाद्रैयं	227	ओदुम्बरं कषाई	89
एलाकवज	56	ओदुम्बरं फलं	89
"	42	ओदाल स्वर्णवदनां	166
"	122	ओदालिकं तु	"
"	48	ओद्विक्वं चारि	184
एलासैन्धव	139	ओर्वांनल	179
एलोदकं	210	ओर्ध्वं मांसं	170
एवं द्रव्यगुणान्	212	ओर्ध्वमघांशि	137
एवं प्रकारकाः	47	ओर्ध्वीघृतं	150
एवं भुक्त्वा	218	कडोळं कटु तिकोष्णं	120
एवं सरणपठकान्	39	कडोळजाती	227
एवं हि कुर्मन्	224	कडुकोदर	19
एवमभं हि	225	कहरतु भम -	"
एवमन्येऽपि	42	कषटं तिककं	69
एवमेव प्रकारेण	47	कटाहरथघृतरस	46
एवमेव चूडत्	70	कटुचं कफवातघ्नं	109
एवमेव विज्ञानीवात्	49	कटु किमिदरं	106

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कास्यं बुद्धिप्रदं	214	कालोमथ्याम्भसोः	196
कास्ये दशाहं	198	कालेऽतीते	218
काशमाची कटु	71	कालेन जायते	202
काशेने रश्मितं	214	कावेरीसमिलं	183
काञ्जिकं च	207	काषायमधुरो	7
काञ्जिकं भेदि	123	काष्ठघात्रीफलं	97
"	"	काष्ठैः खदिरवैः	194
काञ्जिकं हि	206	कासघ्नं श्रमनाशनं	147
काञ्जिकेषु	38	कासच्छाद	65
काञ्जिके संश्लिप्तं	78	कासपित्तो	22
काणोषणाभ्यां	198	कासमदं च	72
काण्डीरः कटु	106	कासराख्यफलं	114
कादम्बरी समधुरा	168	कासद्वेष	149
कादलं गुरु	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमये	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिहार	190
कान्ति देहस्व	157	कासामिषाया	189
कान्ति प्रज्ञा	126	कासाद्धरुष	62
कापित्थजस्यु	135	किमित्काळं	157
कामकोपातपायास	223	किञ्चित्कालघृतं	"
कामरते वा तक्षणे	118	किञ्चित् तिष्ठाः	3
कामला पाण्डुगुम्भार्घः	168	किञ्चित्तमगुणा	47
कामाळा पाण्डुत्पणाप्र	74	किञ्चिदुष्णो रक्त	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीकृते	50
कारवली प्रतीक्ष्णोष्णा	84	किञ्चिदुष्णो	48
कारवेले च कटुकं	"	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं तु फलं	98	किञ्चासकफ	118
कार्तिके मार्गशीर्षे च	186	किलासकृष्ट	146
कायैऽपि ते	25	कीटकादियुतं	167
कायैः काञ्जिकं	183	कीटसंघीक	189
कालखण्डादि	53	कीलखण्डत्व	14
कालयोगात्	101	कुक्कुटपर्परा	55
कालधेयं प्रति	146	कुक्कुटाम्बकलाभा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

श्लोक०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
फफोरस्तम्भ	179	कर्पुरो मिश्रवर्गंभ	156
फयलज्जु गदेष्वय	210	कर्पूरं नारिकेलस्य	91
करं च पुनरन्यथ	225	कर्नारकोऽम्ल	93
करकाजं जलं	179	कलम्यो स्तन्यदा	75
करडुदागलिर्मधुरः	157	कलायः कुहने	13
करजतैले	152	कलायदाकं	76
करमथितं शुद्ध	146	कर्कतो मधुरः	80
करमथितमथितो	145	कःश्वदायुं	225
करमदंस्सतिक्काम्लो	89	कश्चित् पित्त	"
करम्यो शतपर्वा	75	कपायं कटुकं	90
करोरं कटु तिकात्मं	77	कपायं मधुरं	107
करोरः कटुक	99	कपायं कषु	150
करारमाभ्मानकरं	77	कपायं स्वादु	155
करोति कृच्छ्रोपाति	110	"	"
करोति चोष्य	220	"	10
करोति दीपवर्यामि	109	कपायकटुतिकोष्णं	108
करोति पित्तं	51	कपायतिक्तं	112
"	54	"	113
कर्कटं दुवरं	100	कपायमधुरत्वात्	101
कर्करी मधुरा	78	कपायमधुर	172
कर्कण्डुदाह	194	कपायमधुरा	14
कर्कोटकी कटुभा	85	कपायमधुरो	11
कर्पूर कटु	65	"	89
कणत्र गार्ति	72	कपायानुरखं	104
कर्पूर. कफ	228	कपायानुरसः	11
कर्पूरकद्रोह	227	कपायानुरसाः	6
कर्पूरतलं	154	कपाया अल्प	3
कर्पूरपूगी	206	कपाया लघवो	2
कर्पूरवासिते	140	कपायाः स्वादु	15
कर्पूरदिशदिरः	119	कपायेषु यवाः	184
कर्पूरसखिले	141	कात्तरिकाधिरुद्ध	205
कर्पूरादिमुगन्धे	47	करतूरी धूम	119
कर्पूराद्येवर्षादिल्ला	49	कस्तूरीमुसुभिः	118
कर्पूरो नूनतः	119	कांसस्य मूत्रं	207

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कास्य बुद्धिप्रबंधं	214	कालीमप्याम्भसोः	196
कास्ये दशाहं	198	कालेऽतीति	218
काशमाचो कटु	71	कालेन चायते	202
काशेने रचितं	214	कावेरीसन्निभं	183
काञ्जिक च	207	कापायमधुरो	7
काञ्जिकं भेदि	123	काष्ठपात्रीफलं	97
"	"	काष्ठैः चदिरजैः	194
काञ्जिकं हि	206	कासघ्नं धूमनाशनं	147
काञ्जिकेषु	38	कासच्छाद	65
काञ्जिके संस्थितं	78	कासपित्तो	22
काणोपणाभ्यां	198	कासमदंश्च	72
काण्डीरः कटु	106	कासराख्यफलं	114
कादम्बरी सुमधुरा	168	कासश्वास	149
कादलं मुह	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमये	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिसार	190
कान्ति देहस्थ	157	कासामिसारा	189
कान्ति प्रहा	126	कासाद्वेष	62
कापित्थजम्बु	135	किञ्चित्कालं	157
कामकोपातपायास	223	किञ्चित्कालघृतं	"
कामरते वा तत्रजे	118	किञ्चित् तिप्ताः	3
कामला पाण्डुगुम्मार्षोः	168	किञ्चित्समगुण्या	47
कामान्ता पाण्डुगुण्या	74	किञ्चिदुष्णो रफ	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीष्ठते	50
कारवल्ली मूर्तीशोण्णा	84	किञ्चिल्लघुगुणा	48
कारवेले च कटुकं	"	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं सु फलं	98	किञ्जासकफ	118
कार्तिके मार्गशीर्षे च	186	किञ्जासकृष्ट	148
कार्यैश्चि ते	25	कीटकादियुतं	167
काप्यै आज्यकरं	183	कीटसंपीठ	189
कालखण्डादि	53	कीटखण्डत्व	14
कालयोगात्	101	कुकूलकपर्प	55
कालसेयं प्रति	146	कुक्कुटान्धकलाबा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

शब्दार्थः	पृष्ठम्	शब्दार्थः	पृष्ठम्
कुडिवाप्याविषा	43	कुड्गुत्तद्विषयदे	218
कुडिताविषिदा	24	कुड्गुत्तनरी	70
कुडुत्तरः	68	कुडुत्तानं च कपासं च	212
कुडुवाडेन्दाः	60	कुडुवाध मिम्व	39
कुडुशोत्पठ	61	कुडुवा विरम्पात्	37
कुडुभद्रुम्बी	80	कुडुमिकेम्पायंछा	74
कुडुत्तमांछ	170	कुडुवात्पूलहितं	169
कुडुरी गु वृन्धान्दं	20	कुडुवातां मूडुणाच	161
कुडुयां क्षीरान्दं	218	कुडुगं रम्मात्तलं	88
कुडुयांल मितदा	34	कुडुगः शन्दी	173
कुडुयांदिनिईतं	"	कुडुगमुद्रः	10
कुडुयांदसक्	27	कुडुगवेष्वा	183
कुडुयांद मजामिळाचं	138	कुडुगछालिः	3
कुडुयांदायाचं	223	कुडुगस्तिठः	16
कुडुन्माया इति	24	कुडुगस्तु वणकः	15
कुडुलिपयूयो	82	कुडुगस्तु रुक्षो	166
कुडुन्माया गुरवो	26	कुडुगरा शुक्ला	27
कुडुं सत्कार्य	210	कुडुदरं क्षेत्रं	186
कुडुपपाण्डु	194	कुडुडम्पाविकं	129
कुडुपामाकिमि	154	कुडुवल्गान्मिमिति	23
कुडुमेदकिमि	63	कुडुवाळीटक	224
कुडुमणक	163	कुडुवयं पिषानलहरं	164
"	164	कुडुवयस्सतिफो	90
कुडुथारिनामम	182	कुडुदरं वारि	186
कुडुथापई र्वाडु	152	कुडुदारा वात	2
कुडुधार्तिकणइति	"	कुडुलासे यादि	144
कुडुधायकक	98	कुडुदोवो मडुदुरः	20
कुडुमुग्गतैलं	152	कुडुदोवो हन्ति	200
कुडुन्माण्डकं च	203	कुडुमळं नीळवृन्ताकं	86
कुडुन्माण्डकपटी	38	कुडुलछन्दः कट्टः	63
कुडुन्माण्डकरय	210	कुडुछातकी रामपद	80
कुडुन्माण्डखण्ड	109	कुडुछात्रमम्भ	105
कुडुन्माण्डमज्जा	39	कुडुछात्रिकरा	40
कुडुन्माण्डक	38	कुडुछे इडोडमिकुडु	203

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
कोष्णं तीक्ष्णं च	60	गरीयो गुह	201
कोष्णं वस्यं	173	गर्दभप्रभवं	170
कोष्णाग्नु पिष्टान्न	209	गर्दभं दधि	137
कोष्णेन मण्डेन	207	गर्दभीनवनीतं	148
कौपं पयो यदि	185	गर्भेत्त्रिवि च	126
कौपं प्रश्वजनं	186	गवयस्यामिषं	169
कौपा वृष्याः	175	गवां विविधवर्णानां	126
कौमुदः कटुकः	68	गवा चितानां	"
कौमुदमाकं	"	गव्यं क्षीरं	"
कमुकं पत्रनिष्कं	220	गव्यं तु क्षीपनं	143
क्रिमिदुष्टहरं	152	गव्यं पूर्वाह्नकाले	128
क्रिमिच्छीपद्	184	गव्यं वा माह्वपं	148
क्रिमिदत् पित्त	89	गलप्रहे घृत	228
क्रीनः प्रमोदति	223	गात्रमाश्वसुजे	177
कृत्वासंस्कार	26	गात्रेककदलं	74
कृत्वासंस्कार	193	गाजरं मधुरं	60
कृत्वासंस्कार	193	गाढादिलवणं	116
कृत्वासंस्कार	26	गिरिककळी	88
कृत्वासंस्कार	40	गुशाद्रयं	220
कृत्वासंस्कार	161	गुहः कृताभि	200
कृत्वासंस्कार	163	गुहः समपुरः	159
कृत्वासंस्कार	130	गुहगोधूम	51
कृत्वासंस्कार	92	"	54
कृत्वासंस्कार	80	गुहोपाश्व	201
कृत्वासंस्कार	146	गुहोपिप्यति	224
कृत्वासंस्कार	109	गुहोदनं च	29
कृत्वासंस्कार	116	गुहोदने निस्सारं	129
कृत्वासंस्कार	"	गुहाधिक्यं तु	103
कृत्वासंस्कार	226	गुहानेषां मया	29
कृत्वासंस्कार	"	गुहे गुहैः	44
कृत्वासंस्कार	224	गुहकीर्णादित	36
कृत्वासंस्कार	6	गुरवरउयं	106
कृत्वासंस्कार	65	गुरवः पैरिया	55
कृत्वासंस्कार	193		

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
शुभ्रदशलेष्मका	127	गोधूमपाव	22
शुभ्रवस्त्रे	49	गोधूमस्त्रुमनोऽपि	8
शुभ्रः श्लेष्मप्रदो	7	गोधूमः तिरगध	7
शुभ्रः मन्त्राग्नि	88	गोधूना धवला	33
शुभ्रविंदादो विश्मयी	157	गोधूमेपु च	203
„	„	गोधूमैरपि	124
शुभ्र वातदरे	104	गोमतीसलिलं	182
शुभ्र प्रीतकपायत्वात्	167	गोमांसं धाम्य	212
शुभ्रस्सन्तर्पणी	80	गौरोचनातिशिशिरा	119
शुभ्रणां अघ्नसौहित्यं	217	गोभोमिका ऋदुः	31
शुभ्रणं वृंहण	102	गोस्तनी मधुरा	92
शुभ्रिं मुमधुरा	30	गोहस्त्यश्वादि	189
शुभ्र्योऽतिवृंहणाः	44	गोलकाः पान्चकाः	42
शुभ्रमर्षीहा	107	गौकादस्मात्	145
शुभ्रमवातकृमे	59	गौदिकं वृष्यं	146
शुभ्रमश्लकिमि	61	गौडा तौक्षणेण्य	168
शुभ्रमश्लक्षय	108	गौरवं तदुसाम्ना	33
शुभ्रमश्लविष	216	गौरौ बीलः	5
शुभ्रमश्लोदि	61	ग्रन्थविस्तारभातेन	54
शुभ्रमश्लोदरा	71	ग्रहणा यक्ष्म	146
शुभ्रमश्लोदराप्मान	115	ग्रहण्यर्षो	„
शुभ्रमानाहयकृषी	64	ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च	125
शुभ्रमाशोग्रहणी	144	ग्रहण्यां पौनखे	139
शुभ्रमिनः शौरदष्यादि	203	ग्राहक च मधुरं	69
शुभ्रमोदराशः	111	ग्राहिणी सन्धिऋत्	30
शुभ्रन ऋदुकोष्णं	59	ग्राहिणो लघवः	16
शुभ्रनस्य मधुर	61	ग्राहिणोऽल्पबला	10
शुभ्रष्टकार तु वातघ्न	127	ग्राही ऋपुर्बल	7
शुभ्रदुग्धतः स्यादधिकं	132	ग्राहा स्यान्मधुरः	17
शुभ्रदुग्धप्रभवं	134	ग्राह्ये तथा	140
शुभ्रधामास तु	171	ग्राह्ये दाग्दि	193
शुभ्रधूमचप	54	घर्मशुष्कमिमं	84
शुभ्रधूमचूर्णं	46	घर्मशुष्कोऽमुहुवंतः	105
शुभ्रधूमचूर्णपत्र	36	घारि चण्डारिका	51
शुभ्र	206		

श्लोका.	पृष्ठम्	श्लोका.	पृष्ठम्
शृतं गार्दभिकं	150	चक्रवाकभवं	172
शृतं दुग्धभवं	151	चक्षुष्यं कटुकं	148
शृतं सत्ववणं	53	चक्षुष्यं महदोषमं	138
शृतपूर्वं बलकरं	45	चक्षुष्यं दीपनं	112
शृतपूर्वं समधीयान्	216	"	148
शृतप्लूतेन चान्नेन	224	चक्षुष्यं भेदनं	102
शृतमर्धशाराभं च	47	चक्षुष्यमेतदथ	95
शृतमान्मूत्रदेशोरभं	203	चक्षुष्यं शुक्लं	82
शृतमुष्णोद्बहस्नानं	221	चक्षुष्यं शोष—	146
शृताक्षया समितया	47	चक्षुष्यं सर्बदोषमं	148
शृताक्षममिता	13	चक्षुष्यं स्तन्यकृन्	82
शृताशतां समिता	49	चक्षुष्यममिदं	150
शृताक्ते खल.	45	चक्षुष्या अति	39
शृतान्यया समितया	43	चक्षुष्यो ज्वरहृत्	46
शृतान्यसमिता	"	चक्षुष्योऽपि हि	201
शृतादिपकं मधुरं	224	चक्षुष्यो मूत्रलः	4
शृते तैलेऽथवा	50	चटकस्यास्रजित्	172
शृतेन तालिता	36	चणकस्यीतखो	12
शृतेन धाय	45	चणकस्य शुभ्रे.	37
शृते सुगन्धे तद्	53	चणकाम्लोपमं	96
शृते हरिद्रा	27	चणका यव	21
शौरवात	40	चणको मधुरो	12
शौरानाह	45	चणस्य यूपं	32
शोलं मथितं	148	चणो गौरस्तु	13
शोभं मास्त	"	चतुर्थभागं	128
शोला च घोळिका	69	चन्दनं रज्जु.	228
शोलाभजतं	27	चन्द्रकान्तोज्जवं	190
शोषपात्रे यदत्युष्णं	195	चन्द्रमण्डलसङ्घाशा	54
शान्ति शुक्रामरीं	15	चन्द्रामृतजाविणी	142
शान्ति सन्तर्पणाः	24	चम्पायाममृताभया	100
श्राव्सा सकृच्छा	210	चाङ्गेरीशाक	69
चकोरशिखि	225	चाङ्गेरीसदृशः	75
चकोरस्याखिवेराभं	197	चाणक्या रोटिका	36
चक्रमर्धः कटुः	72	चाण्डालकन्धो	64

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
शान्त्रभागसलिलं	181	छत्रंतीघार	23
वारः पित्तकफ	97	छर्षसूक् कफ	96
वारुदस्त्वरुमोपा च	173	छागरोतभवं	171
विचिण्णो वातपित्तगो	81	छागमांसं गुद	"
विद्यातौभे	38	छागलो रफ	172
विद्यात्यम्मा	98	छागादेरसिष	51
विद्यापत्रं तु	"	छागादेस्वकलस्य	52
वितलप्रभवं	171	छिच्छीकन्दः	64
वित्रफला कण्डकिनी	86	छिन्नाकूडा हिमा	3
विरामितं	144	जठरामेः मसदनं	194
विरस्यो बाह	119	जटास्तदाक	175
विरेण पश्यते	19	जन्तुदिग्धा	101
विर्मिटस्य फलं	114	जन्तुमात	191
विश्वेन्द्रिका चैव	73	जम्बीरस्य फलं	95
विषी मास्तुष्ठ	66	जम्बीराकतं	108
वीनकः कटु	120	जम्बूः कपाय	99
वीनककण्टिका	79	जम्बूवटाम्रजैः	194
वीनाकः कहुमेसो	19	जयेदशवि	111
जुक्तं स्यादम्ल	66	जयेदशद्वयं	109
ज्वरं निहन्त्यात्	227	जयेदार्द्रं	73
ज्वरं शकुलबीजस्य	121	जरगं दाडिमं	41
ज्वरं यच्छुष्क—	35	जलं निर्मलं	181
ज्वरंपर्णं हरेवायुः	220	जलपात्रं तु	214
ज्वरंयित्वाय	49	जलाशयस्तटाकः	185
ज्वरंभिक्ये तु	220	जले चतुर्दश	27
ज्वरितैर्विशितं	190	जलेन शीतलेनैव	122
ज्वरंकृतैः	39	जलेनैकं चतुर्षु च	193
ज्वरितं तद परं	104	जलेषु दिग्ध	211
जेतकी च धृता	101	जलीपोपरि	45
ज्यैष्ठ्यं वदिकरं	185	जवादि नीरघं	121
जैरं स्वादु	96	जात्रलं परमानुषं	177
छत्राकारं तु	165	जात्रलं गलिलं	179
छर्दिमा मक्षिकाभिद्	203	"	180
छर्दिनी कामला	84	जातं ताम्रघृदः	"

श्लोकां०	पुस्तक	श्लोका०	पुस्तक
आतीपत्री कटुः	120	त एव लवणो	25
आतीफलं	"	तर्कं प्राहि	202
आतीलवण	220	तर्कं तद्भवणो	144
आम्बीरं स्यात्	111	तर्कं त्वजाविप्रभव	"
अिहात्राव्यहरं	108	तर्कं देयं न ह्यते	145
(जीरा ? अरा) मिरा	208	तर्कं पिष्टमरीच	37
आरकं कटुकं	115	तर्कं लघु	146
आरकं पचति	204	तर्कं इचिकरं	123
आरकस्वर्जिका	36	तर्कं लवणहीनं	144
आर्णं तु सर्वं	169	तर्कपिण्ड	127
आर्णज्वरं मूत्र	126	तर्कमांसं तु	52
आर्णज्वरे कफे	128	तर्कमामं कफं	144
आर्णज्वरे मनो	125	" "	202
आर्णज्वरे शैथिल	191	तर्कस्योपरि	146
आवनं बृंहणं	125	तर्कपूर्णं घेसनं	42
आवनीयमपि	200	तर्कं क्वाभ्यावर्तितं	129
आवन्ती वेतकी	100	तर्कजातं मधु	165
आवन्तीफलं	99	तर्कजातं मधुरं	136
आवन्ती मधुरा	70	तर्कागजाः प्राच्ये	176
आणुपित्ता कया	225	तर्कागवाभिर्क्षरं	"
आरदाहकरः	16	तर्कलक्षिग्रुणं	28
आरनेत्र	115	तर्कलक्षिग्रुणे	28
आरतिहार	32	तर्कलक्ष्त्र त्रिमानैक	29
आरे न हहने	151	तर्कलाभापि	52
आतव्यो जात्रलो	179	"	27
आयः शक्ती	173	तर्कला दालि	"
आय न कफहृत्	63	तर्कलाघं सुदं	28
आरदिचरी	68	तर्कलाघं लवणानि	51
आरसी मूत्रदोष	"	तर्कलाघकदल	60
आरसी कफ	36	ततः किञ्चिन्न्यून	149
आम्बिर्हरति	124	ततः किञ्चिन्न्यु.	44
आरसी घीतका	78	ततः कमात्	6
आम्बिर्हणो शक्तिवत्	79	ततश्च्युरिकया वा	44
तं वृन्ताक	40	ततः परं भोजनं	224

श्लोका०	पृष्ठ	श्लोका०	पृष्ठ
ततः प्रयत्नेन्द्रिय	226	तयाम्बपोषे	226
ततस्ततो षडो	200	तथा यौज्यं	48
ततस्नाद्विगुणान्	221	तथा विरचिता	38
ततस्तां सुपचेत्	44	तथैव वैश्वदीतैः	163
ततस्तु प्रक्षिपेत्	47	तथैव भोजनस्य	193
ततस्तु वेत्तयेत्	44	तदत्यम्बं दन्तरोम	136
ततसंबुद्ध	"	तदर्धं गुडचूर्णं	28
ततो निष्कारस्य	40	तदर्धमाज्यं	29
ततो कष	226	तदर्शस्त्रुविशेषेण	87
तत् कुर्यात्स्नान	189	तदा हि लवणं	129
तत् क्षारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तद्गुद्भृतं यत्	166
तत् त्रिदोष	278	तद्गुपद्ब्रह्मान्तिकरं	204
तत्तु भौमोद्भिदं	184	तदेकं तु घृतम्	68
तत्तु शम्बाभिति	53	तदेव चाशृतं	131
तत्तु अक्षारलवणं	178	तदेव तरुणे पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पकं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं घर्षं	74	तदेव मद्यं मयस्य	203
तत्प्रमोरटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रयुज्य	137	तदेव कुशसंपकनं	104
तत्फलं तैल	74	तदेव हि गुह स्निग्धं	87
तत्फलस्य विकारघ्नं	83	तदेवातिशृतं	130
तत्र क्वाथिद्वयि	172	तद्ग्राहं सर्वदोषघ्नं	178
तत्र तापत्रिधा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्यमुदकं	185	तद्गुणा तिक्तमधुरा	162
तत्र वातकफकारि	92	"	163
तत्र दिहृद्दिह्री	51	तद्गुणास्तैःपि	42
तत्रापि चातिधीतं	136	तद्गुणानि तु	10
तत्राद्येषु त्रियु	103	तद्गुणं प्रसृतं	26
तथा धृतं च	222	तद्गुणो गाम्भिरा	104
तथा पचेत्	52	तद्गुणस्तत्यवरक	197
तथा मेघः	23	तद्गुणं कृष्णोऽपि	156

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
तद्वच धूसरो	11	तस्य पुत्रं तु	99
तद्वच मावकं	172	तस्य शुभकृत्वः	98
तद्वचान्ध	"	तस्मात्सूर्यं	43
तद्वचिनिरिपनाञ्ज्या	199	तस्याजुषं श्राः	213
तदिदाहप्रशान्त्यर्थ	193	तस्यास्तु गोकर्कं	42
तनोति पामाकण्डलि	180	तस्यास्तु वटक	"
तनीरे कृतसंस्कारे	38	तस्यैवं तदणं	187
तन्मयुरं शुभ	154	तस्यैव श्रेयश्चारिण्यं	201
तप्तं तप्तं हेन वा	208	तां खादेन्मण्डिका	34
तप्तं दिवा धाव्य	192	तां भस्मेदति	36
तप्तं निक्षरजं	194	तांश्च निगिज्य	28
तप्तं पायः	192	तां सुपक्वां	47
तक्तके स्वेदनेद्	35	तान्नाम् व्यापान्	217
तप्तवैलट्टते	54	तप्त्याकमुदकं	185
तप्त्या.सिग्ङ	192	तान् सुदग्दल	56
तर्पणं रोचनं	180	तासां वैत्रवती	183
तर्पणं लघु	53	तामिदत्तादिहं	165
तर्पणं मयुराः	23	ताम्वृत्तं कृत् तिरुं	219
तन्निवे बन्धेषा	55	ताम्वृत्तं ननिसेवेत	220
तालितास्तप्त	38	ताम्वृत्तपत्रसाहैतैः	219
तवरान्नोऽतिनपुरः	164	ताम्वृत्तपत्राणि	227
तस्मान्तु नानपार्थे	221	ताम्वृत्तमेतत्	"
तस्मात्स्वयं च	192	तम्वृत्तयोग्यं	228
तस्मादर्धं तपा	219	ताम्वृत्तपत्रस्यैव	195
तस्माद्गुह	171	तन्नि वातहरं	129
तस्माद्बुधः	59	तालक दस्मान्नेयं	103
तस्मादपि वाह	192	तात्मजा तु	"
"	218	तात्मूलस्य	121
तस्मिन्पूर्णे शिपेन्	43	ताम्वृत्तदिरघ	168
तस्मिन् धनीहृते	34	ताम्वृत्तंति	35
तस्मिन् देवे	180	ताम्वृत्तदिरघने	101
तस्मै नमः परानन्द	1	तामां माह्वनयाद्	129
तस्य अण्डं शुभ परं	104	तास्तु सन्निहिताः	44
तस्य कातूर	132	तित्तं कटुर्णं	68

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
ततः मखन्नेन्द्रिय	226	तयाम्बुयोगे	226
ततस्ततो षवो	200	तथा योज्यं	48
ततस्त्वद्विगुणान्	221	तथा विरचिता	38
ततस्तां गुपयेत्	44	तथैव चेद्ददीदैनं	153
ततस्तु प्रक्षिपेत्	47	तथैव भोजनस्य	193
ततस्तु वेत्तयेत्	44	तद्वयम्बं दन्तरोग	136
ततस्संबुद्ध	"	तदर्धं शुद्धचूर्णं	28
ततो निष्कास्य	40	तदर्धभाग्यं	29
ततो कृष्ट	226	तदर्शस्तुविशेषेण	87
तत् कुर्यात्स्नान	189	तदा हि लवणं	129
तत् क्षारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तदुद्भूतं यत्	166
तत् त्रिदोष	178	तदुपश्रवणान्तिकरं	204
तत्तु भौमौद्रिदं	184	तदेकं तु दृढत्	66
तत्तु शून्यामिति	53	तदेव चाशुतं	131
तत्तु अक्षारलवणं	178	तदेव तरुणे पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पक्वं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं धवं	74	तदेव मयं मयस्य	203
तत्प्रमोरोटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रगुज्य	137	तदेव बृहत्संपक्वं	104
तत्फलं तैल	74	तदेव हि शुद्धस्निग्धं	87
तत्फलस्य विकारघ्नं	83	तदेवातिशृतं	130
तत्र कश्चिदपि	172	तद्भावं सर्षदीपघ्नं	178
तत्र तावत्रिधा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्यमुदकं	185	तद्गुणा तिक्तमधुरा	162
तत्र वातकफकारि	92	"	163
तत्र दिहृदृष्टिं	51	तद्गुणास्त्रेऽपि	42
तत्रापि चातिघातं	136	तद्गुणानि तु	10
तत्राप्येव त्रिवु	103	तद्गुणं प्रसृतं	26
तथा घृतं च	222	तद्गुणो पाकितो	104
तथा पचेत्	52	तद्गुणलस्यवरक	197
तथा मेदः	23	तद्गुणं कृष्णोऽपि	156

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
तैल तु खड्ग	154	त्रिदोषघ्नमनी रुच्यः	95
तैल न सेवयेत्	155	त्रिदोषघ्नमनो	5
तैल सर्जरसोद्भूत	154	त्रिदोषहारि	170
तैल स्वयोनिवत्तन	151	त्रिदोषहारी	156
तैलप्रयोगादजरा	155	त्रिपर्णा मधुरा	64
तैलमृष्टा इचिकराः	39	त्रिपुरो मधुर	14
तैलाभि सर्वाणि	207	त्र्यम्ना तु चेतकीं	100
तैलाभं फेरिल	189	त्वक् तिका कटुका	111
तैलासक्त कन्दमूलादि	202	त्वक् तिका दुर्जरा	95
तैले तान् गोलकान्	42	त्वक् पुष्प कवच	58
तैलेऽथवापि	25	त्वग्दोषकृद्	151
तैले विपक्वा	48	त्वग्दोषघ्न	153
तैलेषु तलज	211	त्वग्दोषघ्नमनो	18
तोदनं लघु सद्वादि	100	त्वग्दोषभ्रमहा	63
तोयमागधिकोद्भूत	109	त्वक् तु कटुक	117
तोयभावे पिपासासर्ष.	193	त्वचा विस्फोट	91
तोषारं च तथा ईम	177	दग्धबीजा	25
त्यक्तास्तत्र मनो—	37	दग्धयां भुवि	21
अपुषात्रोदक	195	दण्डादिमन्थनाव	201
अपुसस्य फलं	79	दण्डाहतं निपादोद०	145
अपुषाज्जातहरित	110	दण्डाहतं प्रमेहघ्न	146
अपुषोर्षाक	154	दण्डेनिहल	167
त्रिदोषघ्नानि	140	दले धातुप्रचय	103
त्रि दन्ध्याया	173	दन्त छेदनमुष्ण च	217
त्रिदोषकृद्	152	दन्तान्ममनिर्हारि	218
त्रिदोषघ्न	153	दन्तान्ममगत	"
त्रिदोषघ्नी रिता	162	दन्तागळं दन्तशोक	80
" सित्ता	164	दद्यात्तत्रैव	222
त्रिदोषघ्नापभ्रम	66	दडडुष्टादि	183
त्रिदोषघ्नमनं श्रेष्ठ	52	दधिकृषिका च	147
" पप्य	96	दधितवाभ्या	224
" पूतं	110	दधि त्रिकटु	139
" बीरे	195	दधि त्वमा	"
त्रिदोषघ्नमनी पप्या	46	दध्यात्तत्रैव	14

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
विष्णु ऋषयः	113	वृषभस्य वीर्यं	124
विष्णु वृषभं	224	वृषभस्य विष्णु	179
विष्णु वृषभं	78	वृषभस्य वीर्यं	124
विष्णु वृषभं	84	वृषभस्य वीर्यं	139
विष्णु विष्णु	118	वृषभस्य वीर्यं	100
विष्णु ऋषयः	114	वृषभस्य वीर्यं	114
विष्णु मोक्षार्थं	82	वृषभस्य वीर्यं	88
विष्णुमन्त्रपुरं	154	वृषभस्य वीर्यं	57
विष्णु स्वादु दिना	81	वृषभस्य वीर्यं	19
विष्णु स्वादे विष्णु	118	वृषभस्य वीर्यं	24
विष्णो मधुरवचनः	20	वृषभस्य वीर्यं	220
विष्णो मधुरं	5	वृषभस्य वीर्यं	88
विलसितं वरं	165	वृषभस्य वीर्यं	218
विलसितं	161	वृषभस्य वीर्यं	"
विलसितं पितृ	67	वृषभस्य वीर्यं	192
वाक्शं तु राजिवातलं	153	वृषभस्य वीर्यं	177
वीर्यं विष्णु	113	वृषभस्य वीर्यं	109
वीर्यमिना तु	132	वृषभस्य वीर्यं	187
वाक्शमिनामनं	"	वृषभस्य वीर्यं	97
वीर्योष्णं वृषभस्य	152	वृषभस्य वीर्यं	180
वीर्योष्णं दीपजित्	85	वृषभस्य वीर्यं	119
वीर्योष्णं पाचनं	124	वृषभस्य वीर्यं	111
वीर्योष्णं सार्यं	106	वृषभस्य वीर्यं	229
वीर्योष्णः परिणाम	228	वृषभस्य वीर्यं	175
वृषभराजं	183	वृषभस्य वीर्यं	225
वृषभं तु मधुरा	81	वृषभस्य वीर्यं	193
वृषभं समधुरा	80	वृषभस्य वीर्यं	23
वृषभेन जलेन	123	वृषभस्य वीर्यं	47
वृषभस्य तस्य	51	वृषभस्य वीर्यं	126
वृषभस्य वीर्यं	121	वृषभस्य वीर्यं	204
वृषभस्ये कर्णिकारस्य	"	वृषभस्य वीर्यं	131
वृषभे अपि हतो	201	वृषभस्य वीर्यं	80
वृषभं स्वादु	186	वृषभस्य वीर्यं	172
वृषभो वाचनात्स्तु	9	वृषभस्य वीर्यं	30

श्लोकां०	पृष्ठम्	श्लोकां०	पृष्ठम्
तैलं तु क्वच	154	त्रिदोषसमनी दन्वः	95
तैलं न सेवयेद्	155	त्रिदोषघमनो	5
तैलं सर्जरत्नोद्भूतं	154	त्रिदोषहारी	170
तैलं स्वयोनिवसत्र	151	त्रिदोषहारी	156
तैलप्रयोगाद्जर	155	त्रिपणी मधुर	64
तैलदृष्टा बचिकराः	39	त्रिपुटो मधुर	14
तैलानि सर्षोणि	207	त्र्यघ्ना तु चेतकी	100
तैलमं फेनिल	189	त्वक् त्रिफा कटुक	111
तैलान्तं कन्दमूकानि	202	त्वक् त्रिफा दुर्जरा	95
तैले तान् गोलकान्	49	त्वक् पुष्पं क्वच	58
तैलेऽधवापि	25	त्वग्दोषकृद्	151
तैले विपक्वा	48	त्वग्दोषमथ	153
तैलेषु तन्मज	211	त्वग्दोषघमनो	18
तोदनं लघु सद्वादि	100	त्वग्दोषमहा	63
तोयमागधिकोद्भूतं	109	त्वचं तु कटुक	117
तोयमागे विपाद्यार्थः	198	त्वचा विस्फोट	94
तौपारं च तथा हेम	177	दग्धबीजा	25
त्वक्कादनत्र मनो—	37	दग्धाया भुवि	21
त्रपुषात्रोदकं	195	दण्डादिमन्यनाद्	201
त्रपुसस्त्व कलं	79	दण्डाद्वर्तं त्रिपादोद्क	145
त्रपुषाज्जातहरितं	110	दण्डाद्वर्तं प्रमेहप्रं	146
त्रपुषोर्षारक	154	दण्डेनिहल्य	167
त्रिशात्पलानि	110	दन्ते धातुप्रचयं	103
त्रि.घन्व्यायां	173	दन्तच्छेदनमुष्णं च	217
त्रिदोषकृद्	152	दन्तलघ्नमनिहारी	218
त्रिदोषघ्न	153	दन्तान्तरगतं	"
त्रिदोषघ्नी रिता	163	दन्तार्गलं दन्तघ्नकं	80
” पिता	164	दद्यात्प्रैय	222
त्रिदोषघ्नाप्रथम	66	दडकुशादि	183
त्रिदोषघ्नाभनं त्रेतं	52	दधिनूत्रिका च	147
” पथ्य	56	दधितक्तान्या	224
” पूर्तं	116	दधि त्रिकटु	139
” शीतं	195	दधि त्र्यघ्नां	"
त्रिदोषघ्नामनी पथ्या	66	दधितर्पणं	114

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
दधः श्वमधुकारित्वं	201	दाहशोषकरं	117
दधस्तूपरि यतोयं	146	दाहशोषप्रमेहघ्नो	6
” यो भागो	142	दाहधमहरो	156
दध्ना तकेण	127	दाहापमान	93
दध्ना पर्जुपितं	224	दाहापहं पित्त	161
दध्ना संघोज्य	51	दिवाऽऽरामित्ताना	131
दध्नी मण्डो	138	दिवा च नक्तं च	192
दध्यवर्षामसम्प्राप्य	136	दिवाऽऽस्वापाञ्जरा	203
दध्याज कफघ्नानघ्नं	137	दिन्यं चतुर्विधं	177
दधुत्तरो दधिसरो	117	दिव्य वार्यमि	178
दशजन्मदरिद्रस्तु	220	दिशानया शेषमपि	203
दशरात्रोपितं	224	दिसोऽनूप	179
दशाहमुपितं	212	दीपनं वफवातघ्नं कुष्ठ	150
दहनमरिचयोगात्	32	” चातपनमर्शो	116
दाडिमं द्विविधमीरेतं	92	” वातार्शः	69
दाडिमं मधुरमम्ल	92	दीपनं गुह	98
दाडिनामलकं	211	दीपनं पाचनं रुच्यं कफ	120
दाडिनामलक	204	” रुच्यं लज्जु	66
दारुण शीतलं	179	” हृद्यं	96
दारुद्रवे विशेषेण	214	दीपनं बलकरं	187
दालं ननु कपायाम्लं	166	दीपनं बलकृन्	3
दालयद्रचणकाना	42	दीपनं रोचन तिक्तं	114
दाली तु सलिले	31	” मयं	169
दाली संस्पाषिता	36	दीपनं चात	82
दाहं निवारयति	165	दीपनः वफ	155
दाहं या नैति	118	दीपनः कफहारी	99
दाहघ्नी मधुरो	92	दीपनः पाचनः	174
दाहज्वरहरं	123	दीपनः पाचनश्चैव	4
दाहगुद्वृत्ताद्	164	दीपन. पित्तकफहृत्	32
दाहपित्तप्रदा	18	दीपनपाचन	94
दाहपित्तवमी	97	दीपना. कफघ्नानघ्नाः	77
दाहगुद्वृत्ताञ्जक	92	दीपना. पाचनाः	37
दाहविष्टमम्वं	91	दीपनास्तर्पणाः	42
दाहशोफूरो	60	दीपना. कफहृत्	85

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अभ्युपानात्	132	निरम्बयाना	151
द्विष्य नवमृन्मयेषु	186	निर्गुण्डिषुष्य	107
नाद्रव्य	168	निदाय वात	171
नाद्रव्यात्मक	167	निर्मल निर्विष	178
नापुष्य	141	निर्माये भोजन	229
” रसा	165	नवयकरणे	28
नाधमारे न	223	निद्राहृत्वा ययात्	223
रत्न दाडिम	141	निद्राश्लका निद्रिता	174
रत्न मधुर	95	निद्राश्लको दाड	8
रिक्तेर तनुकृत्य	30	निषवत हेत	199
रिक्तेर सर्कपूर	43	निषेच्यमाण	200
रिक्तेरफल्	204	निष्कामस्यापि	132
रिक्तेरसलिल	187	निष्पावो वात	15
रिक्तेरस्य	”	निष्पावो द्वी	81
रिक्तेराम्बु	188	निस्तुपैर्गुद्र	38
रिक्तेरोदक	187	निस्तुपैथणैकै	23
रिक्तेरसुद्ध	154	निस्तुपा मृष्ट	31
रिक्तेरोद्गुवा	30	निस्तयो मुद्र	,
रिक्तेलो गुग्	90	निस्स्नेह दीर्घपत्र	120
रिक्तेरफलेऽप	203	निस्सारो वातमे	9
नित्याचारपवित्र	222	निहन्ति रुद्रुक	137
निन्दिता फल	89	निहन्ति पित्त	89
निद्रालस्यचरी	67	निहन्ति पित्त	151
निद्रालस्यनिवारण	176	निहन्ति सया रि	208
निद्रामात्मयोऽधवा	226	निहन्ति हस्तिनी	150
निपालेऽपि च	118	निहन्त्याज्ञान	113
निष्पुगे भर्षयेत्	47	निहन्त्याद्वित्त्वत्	106
निमज्जेया	101	नीला राजी	196
निमज्जेत तु	13	नीला पुनपुर	62
निम्बूफल	9	नीहरे सरसीतदाग	166
निम्बूफल	122	नूतन पत्रमप्य	47
निम्बूफल	206	नील पत्र	130
निम्बूफल	41	नील रविहृ	184

श्लोक०	पुटम्	श्लोक०	पुटम्
नैव तत्र	144	पटोल षडशक्तिषु	211
नैव भ्रान्ती	145	पटोल शकवर्गेषु	134
नैवोष्ण	139	पटोलपत्र	81
नादका तरितात	24	पनालवशाङ्कर	205
पक्त्वा जले	50	पटोली स्वादु	81
पक्व चेन्मधुर कफार्ति	96	पट्टशाकस्तु	74
, तथाम्ल	93	पट्टसूत्रमय	229
, त्रिदोष	104	पतञ्जास्तपनीयार्य	6
पक्वं तालपत्र	102	पठन्ति विन्द्व	46
पत्र तु बतक	112	पत्र तु चादर	94
पत्र तु पिताङ्ग	93	पत्र पुप पठ	49
पत्र तु मधुर	104	पत्र सूरणज	74
पत्र तु मधुराम्ल	98	पत्रक छपु	117
पत्र तु मधुराम्ला	98	पत्रशाके तु	211
पत्र दोषप्रयत्न	166	पत्रसद्यमूर्च्छति	61
पत्र भवमधुर	105	पत्राणि पुष्पाणि	605
पत्र मोघ	176	पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां	215
पत्र यदेतत्	29	पत्र्य तादुर्बल	180
पत्र तद्गुण्य	77	पत्र्य दोषहर	194
पत्र रक्तमकर	96	पत्र्य पत्रोद्हरित	110
पत्रनिवापत्र	98	पत्र्य बाल्ये	150
पत्रमत्तदपि	187	पत्र्य पट्टिबर	182
पत्ररतु - भुराम्ल	93	पत्र्य वातप्रशारेषु	188
पत्रहरिद्रदाहप्रशान्ता	89	पत्र्य विष	81
पत्ररस्य तृकारस्य	105	पत्र्य गुणधि	193
पत्रवामलकजला	91	पत्र्या हन्या	40
पत्र तैलावशाङ्ग तु	11	पत्र्या समरता	183
पत्रैरी छदितै	124	पत्र्या तदीमुर्ग	6
पत्रिणी तिर्त्तिरि	211	पत्र्या तद्गुण्य	7
पत्री चैर पुत्रयो	176	पत्र्या मत्र्या च	101
पत्रेदाग्नेन	43	पत्र्या मधुर	83
पत्रेद् पुत्रे	14	पत्र्या मन्त्र्या	90
पत्र नटाहरा	169	पत्र्या मन्त्र्या	83
पत्र च	10	पत्र्या मन्त्र्या	84

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पनसे कदलं	204	पाकयोरयं ज्वलं	51
पयः कर्पूरवर्णानां	126	पाकाय पेयं	201
पयः प्रसूतेः	127	पाकेऽपि मधुरो	34
पय स्वादुरसं	202	पाके रसे कटुः	114
पयो दधि च	"	पाके लघु विशेषेण	105
पयोऽभिष्यन्दि	128	पाके लघूष्णं	150
"	130	पाके लघ्वाविकं	149
पयोष्णसिलिलं	182	पाचनं मतिकृत्	177
परमान्नं हरिद्रान्नं	28	पाचनं लघु	75
परिपक्वकफिभ्य	145	पाचनं वात	182
परिभ्राम्य परि	47	पाचनोऽय	210
परिशुष्कं सर्वशाकं	115	पाचयति चात्रं	192
परीक्षितं च मुञ्जीत	223	पाटलाकुमुभं	107
पर्णमूले भवेत्	220	पाण्डुकिमिद्वरं	125
पर्पटाः छाज्य	43	पाण्डुत्वं तद्यु	22
पर्पटा लघवो	55	पाण्डुशोथश्वास	215
पर्पटास्ते	37	पाण्डुशोफा	33
पर्पटो हन्ति	" 75	पात्रं पत्रमयं	214
पल्लुपा स्थूल	15	पाशाम्बूदधित्	140
पल्लं मधुरं	17	पादेनापर्यं	199
पलाण्डुः कटुको	61	पानीयं न तु	192
पलाण्डुर्वृषपूर्वः	"	पानीयं प्रचुरं	52
पलान्पथौ च	140	पानीयं प्राणिनां	192
पलाशोऽुम्बरौऽमृतौ	194	पानीयं अम	177
पवनानीतगुदीर्या	179	पानीयं मधुरं	176
पवित्रं धीतलं	214	पानीयं मुनिभिः	177
पवित्रमसिपर्यं	181	पानं यतण्डुली	69
पथाशस्या शुषारः	119	पानीयसाम्नायि	225
पबिमाः पितलाः	183	पानीयाऽग्निदेवपानः	62
पथिमोदधिगा	"	पारावतपत्रं	172
पाकः फलानां	106	पारेवतफलैः	109
पाकपात्रं पूतं	51	पार्श्वधरे	191
"	55	पालक्यनीयम्	61
पाकपात्रे ह	52	पालकिका	20

श्लोक०	पुटम्	श्लोक०	पुटम्
नैव तमं	144	पटोलं फलनाकेषु	211
नैव भ्रान्ती	145	पटोलः शाकवर्गेषु	134
नैबोष्णं	139	पटोलपत्रं	81
नोदवान्तरितात्	24	पटोलवंशाङ्कुरं	205
पयत्वा जले	50	पटोली स्वादु	81
पक्वं चेन्मधुरं कफार्ति	96	पटुशाकस्तु	74
„ तथाम्ल	93	पटुसूत्रमयं	229
„ त्रिदोष	104	पतञ्जास्तपनयिारच	6
पक्वं तालफलं	102	पतन्ति विन्दवः	46
पक्वं तु क्तकं	112	पत्रं तु बादरं	94
पक्वं तु पित्तद्व	93	पत्रं पुष्पं फलं	49
पक्वं तु मधुरं	104	पत्रं सूरणजं	74
पक्वं तु मधुराम्लं	98	पत्रकं लघु	117
पक्वं तु मधुराम्ल	98	पत्रशाके तु	211
पक्वं दोषत्रयम्	166	पत्रसद्यमुशान्ति	61
पक्वं भवेन्मधुरं	105	पत्राणि पुष्पाणि	505
पक्वं मांसं	176	पत्रेषु क्षीरशुक्षणा	215
पक्वं यदेतत्	29	पथ्यं चायुर्बलं	180
पक्वं लघूष्णं	77	पथ्यं दोषहरं	194
पक्वं श्लेष्मकरं	86	पथ्यं पटोलहरितं	110
पक्वचिन्वाफल	98	पथ्यं बाल्ये	150
पक्वमेतदपि	187	पथ्यं वृद्धिकरं	182
पक्वस्तु मधुराम्ल.	93	पथ्यं वातप्रकोपेषु	133
पक्वस्त्रिदोषशान्ते	89	पथ्यं विषे	89
पक्वस्य सहकारस्य	105	पथ्यं सुगन्धि	193
पक्वामलकफला	39	पथ्याः दृच्याः	40
पक्वे तैलावशेषे तु	121	पथ्याः समस्ताः	183
पक्वैर्वीरं चिह्नैः	124	पथ्या नान्दीमुली	8
पक्षिणां तिलीरः	211	पथ्यास्सर्वगदे	7
पक्षी चेतु पुदयो	176	पथ्यो मज्जा च	101
पचेदाज्येन	43	पनस मधुरं	83
पचेद् घृते	44	पनसकामलकी	205
पथ मयाकराः	169	पनसस्य फलं	83
पसाप्या च	100	पनसस्यातिपक्वस्य	84

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पीनसभाष	144	पूर्वार्धं पुण्यस्य	176
”	8	पूर्वोक्तपायसे	29
पीयूषं च	127	पृथुका गुरवो	24
पीयूषो नवपुग्धं	147	पृथुपत्रः स्थूल	61
पीयूषोपामितं	157	पृष्ठे कुक्षौ	173
पुण्ड्रकस्तु	156	पृष्ठ पञ्चौ	”
पुण्ड्रोऽतिमधुरः	”	पेया सूपो रसो	202
पुत्रैरसन्निधिभिः	222	पेया मन्थ	”
पुनः पुनस्तत्	47	पेया लघुतरा	25
पुनः सर्पिणि	53	पैतलं वातहृत्	214
पुनरुष्णीकृतं	124	पैथी फड्वम्ल	168
पुनर्दानं पृषक्	217	पैथी पुनः	”
पुनस्तदाजये	63	पीतास्यो भीमसेनः	119
पुनस्ता	44	पीलिङ्गा पूर्ण	49
पुराणं तिमिर	150	पीण्डकः पुण्डरीकश्च	5
पुराणा विरसा	21	पीतिक मधु	166
पुष्कराय नु	194	पीपे वारि	186
पुष्कलः पुष्टिकृत्	67	प्रकारहीः प्रकारो	43
पुष्टिं च महती	225	प्रकाराः कथिता	54
पुष्टिं च वीर्यं	8	प्रकारा अनुना	42
पुष्टिं दत्ते	5	प्रक्षालितावहत	51
पुष्टिं चर्पणो	111	प्रक्षाल्य सण्डलान्	50
पुष्पं तदपि	87	प्रशास्यं च	59
पुष्पमाशुविषं	107	प्रज्ञापुष्टिप्रद	182
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य	100	प्रतिदवायार्ति	86
पुष्पं गुरु	91	प्रतीक्ष्य षटिका	227
पुष्करैर	219	प्रत्युहतिमिर	1
पूजनात् पुण्यदान	212	प्रदं नाचयदाद्य	107
पूतं दधिरसं	141	प्रशानकनिदं	122
पूरि मांसं	221	प्रभाते मैयुनं	221
पूरयेद् भाग्युपानं	193	प्रभूतवानं	32
पूरिका धुंहणाः	45	प्रभूताभ्यन्तर	31
पूर्वदेशोद्गवाः	163	प्रनेहकृत्तविक	130
पूर्वदेश इ	216	प्रनेहप्रमोदर	146

श्लोकाः

	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
पालाशपत्रे -	214	पित्तप्रदरसाह्वर्षं	88
पान्बलं वारि	185	पित्तमेहकुम्भिनं	166
पापाणखण्डवत्	178	पित्तलं शुभ	99
पापाणैरिष्टकाभिः	185	"	112
पिहला मक्षिकाः	1०5	पित्तलं सकृत्	195
पिच्छलं कटु	152	पित्तश्लेष्मकरं	108
पिच्छलं नाकुलं	171	"	122
पिण्डकास्तर्पणाः	56	पित्तश्लेष्मकरी	69
पिण्डमूलं कटूष्णं	३9	पित्तश्लेष्मप्रदं	195
पिण्डस्तयोः	147	पित्तसन्तारनं	153
पिण्डारं शीतलं	105	पित्तातिरिक्तार्ति	182
पिण्डालुकं:	209	पित्ततीक्षार	13
पिण्डालुर्मधुरः	62	पित्तानलप्रदं	195
पिण्डिताभ्यां	54	पित्तानिलहरो	42
पिण्डीकृतमसंक्षिप्तं	217	पित्तापहान्	51
पिण्याकः कटुको	17	पित्तासदाह	77
पित्तकृच्छलेष्मलं	113	"	172
पित्तकृत्पीनसहरा	79	पित्तासमेह	112
पित्तमं शीघ्रनं	86	पित्तोद्रेक	175
पित्तमं मादिर्यं	131	पिप्पली दाडिमं	52
पित्तमं श्रुतशीतलं	128	पिप्पली पिप्पली	41
पित्तमः पवनार्तिजित्	151	पिपेज्जलं	225
पित्तज्वरार्ति	31	पिपेद् घटसहस्राणि	161
पित्तदाहप्रदं	170	पिशाचैः सलिलं	204
पित्तदाहप्रदो	18	पिशाचूपा रुचिकरा	45
पित्तदाहप्रमनं	181	पिष्टिका तण्डुलानां	50
पित्तदाहहरो	156	पिष्टेन सन्धान	129
"	157	पिष्टैर्माष	88
पित्तदाहापहो	62	पिष्टूपा तण्डुल	50
पित्तद्रुत्तम	77	पीता चतुर्विधा	19
पित्तपीनस	187	पीत्वा रोगं	208
पित्तप्रकोप	64	पीनसश्चास	15
पित्तप्रकोपानिल	105	"	86
पित्तप्रदः	160	"	203

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
बलपौरुषकारिण्यः	184	बाल्ये षड्विकरं	128
बलमेधाप्रजननं	194	वित्तमत्राभवं	154
बलसंबन्धनं	136	विल्वार्जुनी	213
बलाका वारुणी	199	बीजं स्वादु रसे	102
बलिनस्तरुणस्य	132	बीजपूरफलं	94
बल्यं कासाम्	70	बीजेषु बाह्येनस्य	50
बल्यं दीनदं	148	बुद्धिं प्रज्ञां च	72
बल्यं नेत्रा	„	बुद्धिपादवकरं	119
बल्यं रुच्यं	122	बृंहण कफरुत्	171
बल्यं वृष्यकरं	171	बृंहणं मधुरं	111
बल्यं क्षिप्तं	74	बृंहणा मधुराः	54
बल्यः कदल्याः	62	बृंहणा रोचना	40
बल्यः पथ्यो	5	बृंहणा वात	55
बल्याः किलाट	147	बृंहणी तर्पणी	28
बलया वृष्या च	91	बृहतीरुच्य	114
बहुपुष्टिप्रदं	170	बृहन्मगीचं	116
बहुमूत्रपुरीष	6	ब्रह्मी तिक्ता	72
बहुवेदकं	151	ब्रह्मी तु सूक्ष्म	„
बहुबुबुवृष्यश्च	179	ब्राह्मी हिमा	„
बाकुलेन च	204	भक्तं लघु	26
बाणाक्षयमूलकं	59	भक्तं वृद्धिकरं	„
बाधिर्भयमान्यं	130	भक्तं शोणं	222
बालं दन्तरिकाफलं	78	भक्षयित्वा हरितकं	197
बालं त्रिदोषाद्य	111	भक्ष्यः सुधापरो	59
बालं पथ्यं	86	भक्ष्याः धीरवृत्ता	55
बालं पित्तमरुत्	94	भक्ष्याणाभेक	„
बालं पित्तानिल	103	भगन्दूरोदरम न्य	146
बाल फलं	87	भजेते विपश्य च	200
बालं बैल्यं	113	भर्जयेद्दान्य	48
बास राक्षफलं	108	भर्जितान् तण्डुल न्	50
बासवृत्	126	भक्ष्यतकस्य	193
बास्ये नारिकेरस्य	187	भवति क्षितेव	132
बासे जरति च	118	भवन्ति ते क्षयरसाः	50
बास्ये तिक्ता	79	भवेत्ताग्रहरी	28

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
प्रमेहघ्नी घृते	14	फलं तु मधुरं	90
प्रमेहवृद्ध	228	फलं त्रिशोष	81
प्रमेहमूत्र	66	फलं हिमादि	106
प्रशस्तभूमि	185	फलतुल्यगुणं	"
प्रशस्ता घर्मे	23	फलपत्रे	220
प्रशस्यते	190	फलमीहग्विषं	135
"	109	फलानि माषवत्	81
प्रसारिणी	72	फलान्यादौ	216
प्रसारितां	50	फलेषु परिपक्वं	105
प्रसूतिदायात्	127	फलेषु लक्षुचं	211
प्रमेहश्वास	85	फलैः कटुकपायैः	219
प्रसर्थाधं	47	फलोष्णदंष्ट्र	110
प्राग्दवं पुरुषो	193	पाण्डस्य फलं	99
प्रार्थनामलकं	97	पाणितं गुर्वभिव्यम्दि	162
प्राच्यावन्मुप	184	पाण्डुने वृष	186
प्रतरसायै	130	पूतकारविष	178
प्राप्यान्नं	197	पेनोर्ध्वराजी	196
प्रायः पयो	126	पौडाहः श्लेष्म	62
प्रायः प्राभातिकं	131	पदरं मधुरं	94
प्रायः छाकानि	59	पदरीधम्भवेः	194
प्रायशो यद्यमभ्ये	66	पद्ममूलानीष	96
प्राग्द्वजलद	178	पद्मविद्वकाः	3
प्रायुद्वयगन्त	192	पद्मोऽवदन्	186
प्रियास्ततैलं	151	पल्लवफल	151
प्रियालमजडा	97	पल्लवफलानी	168
प्रागनं मधुरं	181	पल्लवफलं हंसं	161
प्रागनो वात	53	पल्लवफले पाण्डुरोगे	"
प्रेक्षं रश्मा	106	पल्लवुद्विकरं च	91
पौलिष्ठा	33	पल्लवुद्विकरा यथा	175
पौलिष्ठा	112	पल्लवुद्विकरा बोधे	81
पौलिष्ठा	90	पल्लवुद्विकरी रज्या	67
पलं कटुकना	199	पल्लवुद्विकरी हृद्या	86
पलं तत्रत्य	102	पल्लवुद्विकरम्	170
पलं तिष्ठं	89	पल्लवुद्विकराफलम्	21

श्लोका-	पुटम्	श्लोका-	पुटम्
भ्रमरुमहरं	125	मधुरं कडु	184
भ्रमपित्तविदाह	79	मधुरं च तषाम्लं	84
भ्रमरैर्जनितं	165	मधुरं त्रिशोपशमन	129
भ्रमरं पित्तञ्जं	166	मधुरं त्वतसीतैलं	152
मकुटुकः कषायः	16	मधुरं दधि	139
मक्षिकास्तोक्षण	166	मधुरं पित्तजुद्	185
मच्छषिडका	161	मधुरं बृंहणं	104
मच्छण्डी प्राहिणी	"	मधुरं भक्षयेत्	139
मच्छाधी शिशिरा	73	मधुरं मधुनारिकेलं	91
मज्जबक्	101	मधुरं मधुराम्लं च	49
मज्जयित्वा	42	मधुरः घास्मनी	64
मज्जयेत्	43	मधुरः श्वेत	15
मज्जा पनसञ्जो	83	मधुरा प्राहिणी	23
मज्जरी त्वर्भपक्ता	24	मधुरा तृप्तिदा	70
मण्डकेन समो	43	मधुरानुरसा	113
मण्डको बृंहणो	34	मधुराम्लरसं	104
मण्डपेमाबिलेपी	57	"	133
मण्डवत्समिता	43	"	137
मण्डवस्तु बृंहणो	42	मधुराम्लेन	28
मत्स्यण्डिका	163	मधुरा विरसा	68
मत्स्यण्डी	"	मधुराद्य कषामाह	64
मत्स्यनिरतलन	198	मधुरास्तेल	45
मत्स्यमांस	134	मधुरो धरणी	63
मत्स्यमानूपमासं च	212	मधुरो मधु	111
मत्स्यानिक्षोः	212	"	90
मत्स्यो माहिष	174	मधुरो लवणः	158
मदगन्धि कषायं	152	मधुसर्करा	16
मदनिर्वाण	168	मधु सर्पिः	198
मदयति न हि	210	मधूकमद्यर	204
मयं न वेयं	169	मधूली तु ततः	8
मयं मयं	"	मधुपर्बदलनाह	158
मयप्रदोगं	"	मधुसर्करा	121
मधुसर्करी तु	95	मध्येऽग्निरीजनं	218
मधु पुष्कर	198	मध्ये तु कठिनं	193

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
भवेत् फेनं	134	भूतुम्बी कटुकोष्णा	80
भवेद्दरीयो	128	भूतोदनो	29
भवेयो होलको	24	भूवदरी	94
भवेद्देवगिका	36	भूमौ खातो	185
भस्मपांशु	199	भूरि सात्म्यं	201
भागीकं निम्बुजं	122	भूर्फोटं	107
भाजने मृन्मये	195	मृत्तच्छदी	106
"	177	मृष्टं तैलादि	222
भादे च कूप	186	मृष्टं वामिकरं	114
भाद्रहृत्वापि	171	मृष्टं दिह्य च	123
भाषितं रिह्य	109	मृष्टं हिह्ययुते	124
भासो विकल्पते	198	मृष्टं: क्षुण्णोऽपि	201
भिन्नमूत्रमला	36	मृष्टमांसं	176
भिन्नादि अपि	198	मृष्टद्विस्त्रवादिकं	41
भिषक् तेषां	55	मृष्टानि स्फुटितानि	22
भुक्तमात्रस्य तु	219	मृष्टा वराह	199
भुक्तस्यादौ	218	मृष्टस्त्रिजैः	56
भुक्ति जगाद	222	भेदकं घृतमतीव	149
भुक्तिमये	157	भेदकं नवनीतं	148
भुक्ते स्वापे	223	भेष्टा तु	87
भुक्त्वा सार्धं	60	भेदनं कामला	73
भुक्तवाचम्य	218	भेदनं स्निग्ध	117
भुक्तवान्नं	227	भेषजयनम्प्रमथि	229
भुक्त्वा शतं	219	भोक्तव्यं सपृतं	1
भुक्त्वा वातघ्नो	"	भोजनं निन्दितं	215
भुक्तवोपविशतः	221	भोजनापे सदा	216
भुजनी न	225	भोजनादौ सदा	224
भुजित माष	244	भोजने चामृतं	191
भुजित हत	226	भोजने दन्तरुमानि	218
भुक्तुंदादौ	90	भोज्यं मक्ष्यं	217
भूतमहोपशमनी	119	भोज्यं शीतं	216
भूतविद्रावनी	70	भो पर्यदाः	230
भूतपक्षरणे	29	भौजनभ्यो	177
भूतपक्ष्मा	220	भौजनभ्यमद्या	187

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
माकाकम्बः	63	मुद्गविष्टी पथेत्	42
मास्त्वानां स्फुटितामत्सं	196	मुद्गविष्टीविरचितान्	41
मासिकाष्ठा	112	मुद्गमिषस्य	121
मासः सिग्धो	11	मुद्गसक्तान्	56
मासपिष्टिकाया	36	मुद्गाढकी	10
"	40	मुद्गाना भूम्यो	46
मासमुद्गाहि	45	मुद्गानां बटकाः	40
मासस्य	198	मुद्गानां वेद्य	49
मासाया दालवः	36	मुद्गार्द्रकवशाः	42
मासाया पिष्टिका	38	मुद्गास्तत्र वराः	10
मासायां पिष्टिकां	37	मुष्ककः कटुको	90
मासान्धयोः	209	मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं	131
मासादिवटकैः	123	मूत्ररोधहरा	92
मासासुताम्नोश्चर	210	मूत्रकं बृंहणं	64
मासोऽत्र सर्वेषु	21	मूत्रापातहरे	77
मासे ऋतीति	228	मूत्रावरोधसमनं	78
मासिषं दधि	137	मूर्च्छाकुड	150
मासिषं नवनौतं	147	मूर्च्छाच्छर्दि	122
मासिषं बलवर्धोऽजो	132	मूर्च्छावित्राघ	188
मासिषं श्लेष्मकं	148	मूर्च्छाशूल	117
मासिषे पथसि	207	मूत्रकं तीक्ष्णं	59
मिश्रितं दधिमुह	146	मूत्रकं शोष	201
मिश्रिषिहस्तु	180	मूत्रकं दोषविह	203
मिश्रवर्णफला	86	मूत्रकायाः हरितकाः	135
मिश्रेया मधुरा	68	मूत्रपनकरीरा	58
मुष्कं दयते	209	मूत्रपोतिरिज	67
मुष्कान्द्रुकरो	63	मूत्रादूर्ध्वं तु	157
मुष्करोगहरं	154	मूत्रस्य मासं	170
मुष्कैरस्यपिष्ट	115	"	209
मुष्कैरस्यहरण	227	मूत्राशी कटुका	79
मुष्कैरस्य	65	मूत्राश्वत्थरक	201
मुष्काः स्यात्	62	मूत्राश्वत्थ	216
मुष्कान्द्रुस्त्रिरोध	4	मूत्राने तु	130
मुष्कान्द्रु	40	मूत्रा नदिना	53

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मथेऽम्बलक्षणौ	216	महाबदरसम्भूर्त	110
मथाज्यं च	142	महारम्भाफलं	88
मथाज्यस्य	140	महाराष्ट्री कटुः	71
मनोहरं रचिन्तं	215	महावल्ली बद्धविट्का	85
मन्यानुपानः	198	महागण्डि. र्वाटुः	4
मन्थेन पाको	206	महाशेलुफलं	118
मन्दं दुग्धवत्	125	महाहृदेयु	175
मन्दं मन्दं	124	मातं ररह्य	169
मन्दं स्यात्	135	मातं शीतं	172
मन्दमाद्य	56	माखयोधूम	202
मन्वस्तीक्ष्णो	223	मातशृङ्गाटकं	53
मन्दाभावरुषी	143	माकन्दिकायाः	109
मन्दामिं च	56	माकन्दी कटुका	60
मन्दामिं वात	110	माकन्यक्षयामिहृत्	114
मन्दामिर्भवति	202	माक्षिकं तैल	166
मन्दानलत्वं	104	माक्षिकं भ्रामरं	165
मन्दाबभ्रौ नरो	2	माक्षिकं मधुरं	166
"	216	माक्षिष्ठं च	229
मयूरकण्ठतुष्योष्मा	196	माक्षिष्ठं दाहशत	"
मरीचं कटु	116	मातुलुङ्गकपित्थ	142
मरीचं क्षुपजं	"	मातुलुङ्गसित, जाजी	141
मरीचं दीपकं	41	माप्रया मेविनं	200
मरीचधाद	59	मायशुष तु	2
मरुहोमप्रशमनी	73	माप्रागुस्तु	217
मरुद्युफानिलकरी	35	माप्रायोगक्रियादेश	200
मरुतुछोमनी	57	मात्स्यं तु माकन्दफलं	209
मलापहापहृगयोः	183	मात्स्ये शूलफलं	204
मलापहा भीमरुधी च	"	मापूरुं मधुरं	107
मधुरो मधुरः	19	माखीकं न-रिडेष्ठीयकं	91
मस्तुनि स्यात्	196	माखी तु मधुरा	168
महायो मधिका.	165	मातुष्पा मधुरं	133
महोस्तरय	6	मारिपो मधुरः	67
महागोधूम	8	मारिपो रेषकः	"
महाचन्द्रुः	71	मार्गेनरोमे	145

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
यन्मातुलञ्जी	206	योजयेत्	151
यवः कपायो	8	योऽनन्तदेवः	229
यवका हायनाः	6	योनियोपे	149
यवजाः सक्तवः	23	योनियले	148
यवजा रोटिका	35	यो भुङ्क्ते	192
यवागूः घट्गुण	26	यो महास्तेपु	12
यवागुप्राहिणी	"	यो रक्ताग्नौ	174
यवानी कटु	115	यो लेडि शयन	221
यवानीशाकं	75	रक्तदोषकरा	78
यवास्तु निस्तुषाः	23	रक्तदोषप्रशमनः	63
यवामेयीपथ	57	रक्तपिण्डालकः	62
यवचितान् संस्मरेत्	219	रक्तपित्तकरं	80
यस्वेतेषां	213	रक्तपित्तवृषा	141
यस्मिन्वृत्तौ	225	रक्तपित्तहरं	66
यस्याङ्गपानं	226	"	132
याः स्थूलास्ताभिः	165	"	195
या गन्धं केतकीनां	118	"	88
या च न्यस्ता	119	रक्तपित्तानिष्ठ	130
यात्रार्थिनां	215	रक्तपित्ते	125
याप्सु न्यस्ता	118	रक्तप्रसादनं	31
यावदान्वकृतं	168	रक्तमापो शुभः	67
यावनाळ	153	रक्तगूत्रामयप्रवण	11
यावनाळादि	23	रक्तशालिवरः	4
यावनाळो महान्	9	रक्तशालिस्तु	3
युक्त मरीचचूर्णेन	28	रक्तागस्त्यदळं	74
युक्ताद्य सलिले	27	रक्तातिसार	120
युक्तेन मोदकान्	47	रक्ताक्षपित्त	113
यूषो बल्यस्ततः	26	रक्तं च वात	137
ये चेदित्	22	रक्तोद्रेक	142
ये चान्ये वात	190	रक्तो महान्	5
ये चापि मार्गपरिसर्पण	140	रचिता रोटिका	36
येषां न साम्यं	131	रचितार्ष पत्र	89
येषां स्युः	22	रजनीश्वये	191
ये स्निग्धाश्च	165	रते प्रक्षोभ्यते	219

श्लोका०

पुटम्

श्लोका०

पुटम्

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
मृदुपाकारन	49	य ध्रुपालौघ्यभावेन	222
मृदुना कठिनाना च	196	यः पीतवर्णोऽपि च	173
मृदुनीयात्तदनु	226	यः स्थूलाग्नौ	74
मेघैरन्तरिता	177	यद्वत्फोहोदराधोऽन्नं	9
मेधिका कडु	73	यतोऽगस्त्वस्य	178
मेघः घोफोदरा	74	यत् किञ्चिद्दोषं	199
मेदःश्लेष्मकरं	83	यत् कुर्वन्ति	165
मेदःश्लेष्मास	10	यत्तदेव हिमं	179
मेदोगुन्मोदर	82	यत्तिरोहित	135
मेदोदाहापहं	153	यत्त द्रवे	125
मेघारूढं गुरु	148	यत् सम्यक्	135
मेघावलप्रदं	194	यत्सरोजदल	184
मेघासविप्रदो	71	यत् सारस्वत	150
मेघं किञ्चित्	148	यथा गुटस्तरण	205
मेघरितः	201	यथा तेन	197
मेघीश्वरं	133	यथा निपीतः	210
मेघाघृतं	137	यथा पिण्डीभवेत्	50
मेघीपयः	212	यथापूर्वं शिवः	57
मेघो भेदो	134	यथा यथा भवेत्	55
मेहं पित्तं	88	यथा यथैवा	163
मेहकण्डू	65	यथा लवण	224
मेहासपित्त	10	यथा विपाकाय	204
मेहे हित्त	81	यथा शृतसमं	130
मेहं दृष्टियुक्तं	175	यथा सर्वाणि	52
मेदकाः पुष्टरा	56	यथासम्भवं	221
मेदकाः पुरवः	"	यथा सुराणा	143
मेहनं दीपनं	91	यदि पृथिगन्ध	230
मेहातीसार	172	यदि म्वनेत्	131
मेहसु पथ्यः	31	यद्गुणं यन्मधु	163
मेहापृथक्	268		167
मेहासु सद्युगा.	57	यत्तद्वृषकोट	166
मेहासु सद्युगा.	197	यत्तदाग्न	150
मेहासु सद्युगा.	222	यन्मया समुद्दि	211
मेहासु सद्युगा.	371		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कलापि बहु	59	कमुमन्त्रे	228
कलातिपितकृत्	82	कपुरपि इति	44
कक्षा केषमहरा	19	कषुमांही	46
कक्षो मधुक	162	कषु वषोवितं	22
कक्षो इत्यः	114	कषु घातहरं	124
कक्षोभ्या वातला	35	कषु वृष्यं	134
केचनं दीपनं	68	कषुष दीपनः	10
केने नामे	151	कषुषार्थं तु	148
केचनं पचरहरं	66	कषुषो बलकरा	35
केचनं सुवरं	185	कक्षा इत्यो	14
केचनं दीपनं	111	कक्षुकास्तार्य	48
केषतो बृंहणः	50	कक्षानितान	185
केटिका बलकृत्	35	कक्षिका बृंहणी	34
केपितारोपिता	3	कक्षं घृतलं	120
केपितास्तु नवा	"	कक्षमरिचोन्मिश्रं	122
केमकं तीक्ष्णं	117	कक्षद्विद्वि	53
केहितो गर्गरो	172	कक्षोशीर	190
केष्यं भवति	214	कक्षोषण	43
केष्ये क्षय्य	129	कक्षं तत्र	37
कम्भाकाण्डकृतं	108	कक्षं मधुरं	129
कम्भापक्वफलं	87	कक्षमरिच	87
कम्भापत्रेक्षणं	214	"	139
कम्भाफलं त्वजेत्	212	कक्षपादियुतं	83
कम्भाफल	89	कक्षपात्रफलं	112
ककुचः क्षुद्रपनक्षो	84	कक्षार्द्रक	28
कक्षमणा मधुरा	64	"	"
कक्षवः कृतास्तु	39	कक्षणेन क्षमाभुषा	141
कक्षवः पर्यदाः	37	कक्षलीफल	97
कक्षुः कषायो	12	कक्षुनं घोषदांशं	121
कक्षुः वितहरो	201	काक्षारसनिभं	150
कक्षु तत्केसरं	111	काक्षलो कोह	5
कक्षुता क्षुत्	213	काजाः स्युः	22
कक्षुवदं	94	"	"
कक्षुषोऽपि	201	काजारच यवभावारच	"

श्लोका०

पुटम्

श्लोका०

पुटम्

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
रघोनेपु	141	रनिहृद्दीपन०	3
रघरजादि	175	"	4
रघवीर्यविपाद्येपु	116	रनिरुद्रागह्वर	62
"	67	रनिपुष्टिप्रद	13
रसरतद्रुद्भव	158	रनिप्रद	32
रघस्याम्बरस	104	रघिदेराघ	220
रसायन क्षाप	292	रघ्य कापिञ्जल	172
रसायनकरी	64	रघ्य वणकवाक	76
रसाला धर्वरागर्णी	141	रघ्य च दीपन	59
रघे कटु	227	रघ्य चूतप्रथोद्भूत	108
रघेन बोधन	61	रघ्य तिष्ठिरिष	172
रघेनान्नस्य	218	रघ्य तु वनन	170
रघे पाठे च	102	रघ्य दीपनकृत	181
"	107	रघ्य वित	49
रघेपु मधुर	211	रघ्य कष	100
रघोदनो ऽनरहरो	97	रघ्य श्लेष्मानिक	108
रघोनोऽन्यः	60	रघ्य सप्रार्थि	104
रघोनोऽम्बरधन	,	रघ्य पुगर्ध	105
राजबद्ध	94	रघ्य धुपणि	73
राजमाधो पुट	11	रघ्य स्वय	86
राजमाधो नीलमाधो	,	रघ्यनिहृत्	105
राजदक्षमणि	151	रघ्यरघुतर्पणे	9
राजसाविनिष्ठा	67	रघ्यरघुना हृमिः	105
राजधर्मक	18	रघ्या वाचन	7
राजादन माद्रुह	211	रघ्याग्निदीपनी	115
राजान्न तु विहोषण	3	रघ्याग्नि तपि	51
राज मा शेषका	103	रघ्यान्पराद	60
राजिहृदिदुते	52	रघ्या बालरा	41
राजीवुर्धन	25	रघ्या विह्वला	42
राजी धीर	111	रघ्य प्रद	17
राजी च दर्शकद्रुह	221	रघ्य च तित	25
राजी श्लेष्मगुणवात	131	रघ्य प्रद	227
राजी श्लेष्म	125	रघ्य विष्मत्परेष	98
रविहृद्दीपन	15	रघ्य दीपन पुट	

श्लोका०	पृष्ठ	श्लोका०	पृष्ठ
कृष्णानि बहु	59	कधुमन्हे	228
कृष्णातिपितकृत्	82	कधुरपि क्वचि	44
कृष्णा शेषमहरा	19	कधुमूर्धा	46
कृष्णो मधुक	162	कधु वर्षोवितं	22
कृष्णो रुच्यः	114	कधु वातहरं	124
कृष्णोष्णा वातना	35	कधु वृष्यं	124
रौचनं दीपनं	68	कधुष्व दीपनः	10
रौच्ये शामे	151	कधुमात्रं तु	148
रौचनं उषरहरं	66	कधुष्यो बलकरा	35
रौचनं सुवरं	185	कधु रुच्यो	14
रौचनं दीपनं	111	कधुकास्तास्य	48
रौचनो वृंहणः	50	कृतावितान	185
रौटिका बलकृत्	85	कृप्सिका वृंहणी	84
रौपितारोपिता	3	कृत्तं घीतलं	120
रौपितास्तु नवा	"	कृत्तमरिचोन्मिश्रं	122
रौमकं तीक्ष्णं	117	कृत्तहिहु	53
रौहितो गर्गरो	172	कृत्तोसीर	190
रौष्यं भवति	214	कृत्तोपण	43
रौष्ये श्लथ्य	129	कृत्तं तत्र	37
रम्भाकाण्डकृतं	108	कृत्तं मधुरं	129
रम्भापक्वफलं	87	कृत्तमरिच	87
रम्भापत्रेऽशनं	214	"	189
रम्भाफलं त्यजेत्	212	कृत्तादिभुतं	83
रम्भाफल	89	कृत्ताप्रफल	112
कडुच धुप्रपनधी	84	कृत्ताईक	28
कृष्मणा मधुरा	64	"	"
कृष्णः कृतास्तु	39	कृत्तं समानुषा	141
कृष्णः पर्वटाः	37	कृत्तलीफल	97
कृष्णः कवापो	12	कृत्तं धोद्वयांथ	121
कृष्णः वित्तहरो	201	कृत्तारसनिभ	150
कृष्णः तत्केसर	111	कृत्तलो लोह	5
कृष्णता श्लु	213	कृत्ताः स्युः	22
कृष्णवदं	94	"	"
कृष्णोऽपि	201	कृत्ताश्च यवभावाश्च	

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
वातपित्तकफज्वं	120	वातामं कृमि	95
वातपित्तकफान्	190	वाताम उष्णं	102
वातपित्तशमन	158	वाताममज्जा	"
वातपित्तहरं	194	वातामयकरं	133
"	58	वातामयकरः	19
"	131	वातामयबला	71
"	"	वातामयहरा	87
"	104	वाता मास्रसा	221
"	111	वाताति कण्ठदाहं	95
"	126	वातान्पदं	137
"	194	वातालपदाः	25
वातपित्तहरा	54	वातेऽम्बं	144
वातपित्तामयात्	109	वाते हितं	120
वातपिशोथ	68	वाते वरी	145
वातप्रकोपन.	90	वान्तिऋदाद्य	71
वातप्रकोपनाः	10	वान्तिध्नं	78
वातलं बद्ध	185	वान्तिविद्वच्छर्दि	63
वातलं वातकोपे	203	वापिता मधुरा	3
वातलं कफदो	16	वाप्ये वारि	185
वातलः श्लेष्म	31	वामदिशाया	221
वातलो रफकामनः	62	वाराहं श्वाविभा	198
वातश्लेष्मकरो	67	वारादी तिक्त	63
वातश्लेष्मज्वर	113	वारिजो गिल्ल	20
वातश्लेष्मप्रशमनं	227	वारिणा कोमली	33
वातश्लेष्मविघ्न	111	वारि रफादिक	178
वातश्लेष्महरं	193	वातांकी कटुका	86
"	169	वापितं नूतनैः	193
वातश्लेष्महरा	41	वास्तुके वृ मधुर	66
वातहृत् कफहृत्	154	वास्तुऋदितयं	"
वातश्लेष्मवि	202	वास्तुकसिदार्य	205
वातहृत् दीपनी	170	वालुकी मधुरा	79
वातादोषं	173	विशुद्ध कथायः	99
वातादिदोष	82	विफारा. प्राणित	161
वातानुलोमी	32		

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
विचारि मधुरं	99	विपाके मधुरं	138
विकिरं शीतलं	186	विबन्धभेदिनः	37
विकोशन्ति	197	विबन्धहृत्	"
विगतघन	190	विबन्धाभमान	113
विचिह्नन्नविरथाः	196	विभेदि मूत्रलं	127
विषया रोहिणी	100	विमद्यं वक्त्रे	216
विज्ञेया श्वेत	86	विरज्येते	224
विद्भेदि हृद्यं	64	विरुद्धं शुद्धिः	199
विष्णुनामय	159	विरुद्धमपि	197
विष्णुनारण	191	विरुद्धमम्लं	"
वितस्तासन्निकं	182	विरुध्यते बह	"
वितस्तिमानः	174	विरेकवान्ति	125
विदग्धाभिरुद्ध	226	विरेचने स्यात्	100
विदलति मुञ्च	44	विरोध्यपि न	199
विद्यारी मधुषा	63	विलेपी मादिणी	57
विदार्यं भूमि	184	विलेपी च पना	26
विदाहि कटुकं	69	विलेपी तर्पणी	"
विदाहि कफ	116	विवर्णं विरुद्धं	134
विदाहिनः पुष्टि	55	विवर्णास्विन्न	223
विदाहिनस्तैल	54	विशतात्रोऽप्य	174
विदाहि पिच्छकृत	117	विशदं रोचनं	97
विदाहि घृष्ट	136	"	96
विदाहीन्यन्नपानानि	123	विशिष्टो भग्न	53
विद्याकामोऽनिष्टं	220	विशिष्टो मुद्र	31
विद्यायूषे रघे	33	विशुष्का बटका	37
विधाय बटकाकारं	35	विशुष्कमम्लं	217
विना चूर्णं	290	विशेषना प्रमेह	116
विनापि श्लेषयोगेन	20*	विशेषात्तर्पणी	163
विना मोचाफलं	212	"	167
विना शुद्धान्नं	29	विशेषात् पक्वं	83
विन्ध्यादौ विजडा	100	विशेषात् पयसा	197
विपनेत् कावदेत्	27	विशेषात्विषा	38
विपरीतो गुरुः	57	विशेषादावर्षा	31
विपाके मधुरं	138		

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
विषम्वेवापि	202	वृष्यं दीपन	182
विषदः श्याम	196	वृष्यं नृंहणं	128
विषहृस्वान्न	224	वृष्यं भेदः करं	136
विषहृषात्री	212	वृष्यं वर्षाकरं	104
विषमूलादि	64	वृष्यं स्वादुतरं	77
विषमूलापवाच	220	वृष्यः पित्तानिलं	96
विषबीजसर्प	90	वृष्यः शीतो	7
विषहृक्षजडा	189	वृष्यः श्रमहरो	11
विषत्रणश्वाघ	4	वृष्यः सन्तर्पणो	80
विषध्रमाजिल	214	वृष्यः स्थौल्यकरो	8
विषधामदगुणत्वान्	155	वृष्ययोगै.	167
विषस्य कैकरव	"	वृष्यश्च पित्तस्य	156
विहृम्भिनी न	36	वृष्यश्च मेधाहृर	61
विहृम्भिनी हरेत्	30	वृष्यश्च रोचनः	91
विहृम्भिनी चर	47	वृष्यश्च वीर्यवृद्धि	50
विहृम्भि नृंहणं	90	वृष्याः परं पित्त	80
"	102	वृष्या किमिहारा	163
विहृम्भ्यस्त्वयं	82	वृष्या क्षतक्षीण	161
विष्णुचन्द्रस्तु	63	"	160
विष्णुरता यथैव	218	वृष्या सुतिथलप्रदा	164
विहं च होषलं	178	"	45
वीरायणो निशि	222	वृष्या रोचन	80
वीर्यं कफकरं	195	वृष्या वातप्रदा	5
वीर्यपत्रण	112	वृष्याश्च रोचवा	70
वृद्धावृद्धयं	70	वृष्या सन्तर्पणी	157
वृद्धायाः कफहृत्	127	वृष्यो रफास	9
वृद्धिं करोति	150	वृष्यो रुचिप्रदी	75
वृष्टाकं खण्डितं	109	वृष्यो रुच्यो	164
वृष्टाकं पित्तकं	87	वृष्यो विदाह	41
वृष्यं नकोरज	172	वैलयेद्वैलनेव	186
वृष्यं दाहधम	78	वैशाखि वैश्वरं	191
		व्यग्रवलीपलितभं	

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
व्यजनान्याद्यु	196	शर्करामरिचोन्मिश्रं	122
व्यजनालशुद्धिः	73	शर्करामरिचोपेतं	145
व्याधि च कालं	226	शर्कराराशि	142
व्यायामभान्त	133	शर्करा शुण्ठि	141
व्यायामक्षिप	199	शर्करेधुविकाराणा	165
व्यायामिनां वात	188	"	162
व्रणवृद्ध्यति	72	शर्करोदकं	122
व्रणकण्डूहरं	194	शर्करोदकसंपुक्तं	123
व्रणकोटादि	71	शक्यं स्थूलं	174
व्रणदोषा	81	शशमांसं	171
व्रणसोधनसन्धान	167	शशकुन्द	145
व्रणाक्षिरांग	57	शशुली मधुरा	46
व्रीहिगोक्षे	5	शरयते बाल	148
वीणादिकं	2	शरयते स्वर	54
शुशुनाहतशालेः	6	शाकं चतुर्विधं	58
शाफिमहं	58	शाकं मिनति	59
शाहूशाला इति	43	शाकं पक्षिषु	"
शाहूशस्य चूर्णेन	207	शाकजाम्बव	134
शाणस्त्वम्ल	71	शाकप्रेक्षा	86
शाण्डाक्षी राक्षिश्च	125	शाकानि सर्वाणि	206
शतद्विंशति च	181	शाके स्थितौ	69
शतपत्राम्बु	188	शाकेषु सर्वेषु	59
शतपुष्पादलं	68	शाको जलान्विते	75
शतानुर्गुण्डुकाः	77	शातपर्वकनेपाल	156
शताद्या कटुका	115	शादो याव	9
शामति षड्	56	शाकरं कप्यते	168
शानीफलं तु	115	शालपरसमुषा	24
शरद्वीथ्य	136	शालयो दग्ध	2
शरत्पत्रोद	178	शालयो मधुरा	"
शरद्वनो निर्दोषः	175	शालिचूर्णे प्रुतं	44
शरीरं च पनेत्	121	शालिनिष्ठस्यपि	40
शरीरं चकवति	160	शान्तिविद्यो गरीश.	201
	164	शान्तिना लोहित	211
	169	शान्तिनीतुष	107

श्लोका	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
शास्त्र्यन्नं येन	178	शीघ्रः कृपायो	8
शिबिकश्याम	197	शीतः पितृविनाशनः	228
शिमुतैलं कद्रु	153	शीतकाले	145
शिमुपत्रमवं	66	शीतत्वं निर्मलत्वं च	187
शिमुपुष्पं गु	82	शीतपित्तान्न	97
शिमुमूलस्य	121	शीतल कान्तिदं	153
शिमु रक्तं	82	शीतलं शीघ्रपाकि	104
शिततैलं	209	शीतलं श्लेष्मलं	111
शिम्बीधाम्ये	211	"	228
शिम्बीनिगूढा	2	शीता तिक्ता कटुः	114
शिम्बीभवं गु	" "	शीता पिच्छान्न	93
शिम्बीषु माष	211	शीताम्बु पीत्वा	210
शिरःस्वम्भाम	119	शीताम्बुपुरित	193
शिराकोशात्त	81	शीतिकाज्वरहृत्	215
शिरोमध्यतला	119	शीतिवारदिशातिवरः	75
शिरोमध्ये त्व	"	शीते न तु तदाद्यन्ते	202
शिलाकार्ष्णिं रु	185	शीतोष्णं च	209
शिलायां वा	177	शीतोदनं	27
शिलायां चापु	36	शीतो रुच्यः	174
"	123	शीतोष्णतोदास्य	226
शिशिरं कटु	153	शीतोष्णा शुक्रदा	52
शिशिरः पित	64	शुक्रकृत् कफकृत्	162
शिशिरकिरण	139	शुक्रनिर्द्रा	147
शिशिरा वात	70	शुक्रलस्तक	37
शिशिरा वाक्	16	शुक्रामिनाशकं	84
शिशिरा श्वाघ	93	शुक्रनुदिकराः	46
शिशिरो मञ्जरं	9	शुक्रस्तिलः	16
शिशिला युजां वा	4	शुक्राणः	174
शीघ्रजन्म तथा	22	शुक्रा तिक्ता	79
शीत वर्ण	147	शुक्रिः कद्रुणा	116
शीतं कृष्यं च	"	शुष्कीधान्याक	208
शीत शिमुफळं	82	शुष्की घनीवस्य च	207
शीतं स्वादु	180	शुष्कगोधून	35
शीतं हारीतकीतैकं	153	शुद्धमाषं तनु	53

श्लोकाः

पुटम्

श्लोकाः

पुटम्

श्लेषपत्र	228	पट्टिवाचरथः	5
श्लेषमन्त्री कृमिजित्	111	संक्षेप एषो	226
श्लेषमन्त्रं सप्त	85	संभावसादृशी	43
श्लेषमेह	228	संयुक्ता सूप	31
श्लेषमलं गुह	149	संश्लानाह	96
श्लेषमलः कटुक.	67	संसेवयन्तु	230
श्लेषमकारशात्प	3	संसेविता न	229
श्लेषमला स्वादु	116	सस्कारगुह	2
श्लेषमन्त्रो वात	103	"	217
श्लेषमातरुफलं	113	संस्कृतं मषितं	28
श्लेषमागतकः	90	संस्याप्य शीतले	49
श्लेषमपिञ्जी	66	संहितं धान्य	123
श्लेषमिद्रोषा	208	सकलमभ्युदितानुदितं	205
श्लेषं निवारयति	165	सकलामयदर्शनं	181
श्लेषकासकफान्	61	सकल्कं क्षौदितं	121
श्लेषाक्षमर्द	164	सकपाय स्वरारोग्य	169
श्लेषाक्षमर्दह्लास	160	सकषो लघवः	24
"	115	सकषो वातला	201
श्लेषातिसार	99	सकृतवः चर्करा	23
श्लेषानष्टी	221	सकृवः शालि	22
श्लेषोर्ध्वकासा	32	सकृत्नामानु	217
श्लेषं दुकूलं	229	सकृत् न माघ	212
"	229	सक्षारं कटुकाम्लत्वात्	149
श्लेषं सुकायं	173	सक्षाराः सकपायारथ	156
श्लेषतस्त्ररणको	61	सक्षीरा बृंहणा	24
श्लेषाचिञ्जी	66	स गर्गरो गर्गरनाद	173
श्लेषवन्नी	85	सगुहं पित्त	57
श्लेषारिमेद	115	सगुहं मूत्रकृच्छ्रज्ज	130
श्लेषतो रक्तः	12	सगुह वातनुद	138
श्लेषतो वातकरा	13	सगुहदधि	139
श्लेषमागं पिष्टत.	130	सगुहार्द्रं मठं	64
श्लेषाकीवटकं	55	संप्रीहिणो लघो.	201
श्लेषको मीहिउ	6	संप्रीहि समवीयं	81

श्लोका०	पुटम् ।	श्लोका०	पुटम्
संप्राही दुर्भरो	89	समिताया	44
सङ्ग्राही वात	9	समितायामर्ष	48
संप्राही शीतलः	75	समितायास्तृतीयाया	,,
सचतुर्जात	142	समिता नर्तिका.	30
स चान्नारेण	12	समिता बेसने	45
सङ्गृह्यै निक्षिपेत्	37	समिता चर्करा	42
सठी सतिष्काम्	65	समीरक्रिमि	116
स तु प्रसन्नवर्णायापि	184	समेन सर्पिषा	121
सख्येन तेन	218	सम्पक् पाके	48
सदा पथ्या	141	सरं कोशाग्रजं	154
सद्यो भुक्त्वता	223	सरं प्लीहास्र	66
सद्योमांसं नवं	21	सर वातहरं	100
सद्यो रुचिकरं	122	सरस्स्वादुः	143
सद्यः प्रियालं	209	सरयूचठिलं	182
सद्यः शुकविशुद्धिदं	88	सरस्वतीबलं	181
सद्यः शुककरं	125	स रथ्यो मधुरो	174
सन्तापं शमयन्ति	184	सरो विदाही	15
सन्तोषमूर्च्छां	79	सर्पिः परलं	140
सम्भानकारी	7	सर्पिः स्निग्धतर	201
सपानसार्कादत्र	213	सर्पिर्मोहिष	149
सप्तानामपि	101	सर्पिरेव यव	206
स भवति गतिपूर्णेः	190	सर्पिषि मधुरे	43
सभाया विदुषा	219	सर्वहृच्छप्रशमनी	142
स भोक्ता वाचरे य-	222	सर्वप्रान्थिविनाशाय	216
समभाषा स्रिता	48	सर्वथा शोषजित्	203
समया स्रितया	50	सर्वदा गुणकृत्	101
समबीगेऽपि	202	सर्वदोषहरं	77
समवायिनि हेतो	25	,,	102
समस्थूलकृशा	193	,,	178
समाग्निरपि	132	सर्वप्रयोगे	100
समिता मर्दयेत्	42	सर्वरोगप्रशमनी	142
समितो सर्पिषा	54	सर्वव्याधिहरं	153
समितामोदका	48	,,	86
समितायां	,,	सर्वानुषानानुरस	226
समिवाषा	45	सर्षपमयां	120

श्लोका०	पुटम्	श्लोका-	पुटम्
सर्गमयहरं	182	सार्धप,पन	69
सर्वे संस्वेदजाः	106	सा शुद्धा	118
सलिलं लघु	181	सा शुद्धा	116
स लोके सर	142	सा रय १२१	14
सत्की तिष्ठ	98	सा २२ रमाफल	121
सल्लक्ष्मीशाक	194	सित रु ष्ठीऽति मधुरः	163
स श्रीवाकर	221	"	164
सदार्करं दधि	138	सिता गव्याज्य	30
ससरं निर्जलं	143	सिता च मधु	162
सद्योपाना भवेत्	185	सितापाकेन	46
सरनेहं करमधितं	145	सिता पृथुक्	134
सहकारफलं	111	सिताशीताम्बु	122
"	134	सितासितोपलायुक्	130
सहकारभवं	154	सितेयुः	155
सहनयनैतं	144	सितोपला	161
सा कस्तूरी	118	"	163
सा च श्वेता	14	सिद्धमासरयो	63
सात्म्यं चाशु बलं	202	सिद्धयोग्य	28
सात्म्यासात्म्य	199	सिद्धां वा	19
साधारणं तु	180	सिद्धा पेया	26
साधारणजलं	"	सिद्धामन्यत्र	128
साधारणान्मधु	167	सिद्धार्थः	18
सान्धेका सरिका	118	सिद्धियोग्यं	52
सामुद्रं त्वाग्निने	178	सिद्धे जलेन	51
सामुद्रं लघु	116	सिद्धेया केनिका	44
सामुद्रो शुद्ध	175	सिद्धेया रोदिका	35
सारस्य पिहितं	170	सिद्धेया लम्बिका	31
सारसं सलिलं	185	सिद्धोऽम्भ	102
सारस्य तत्रा	172	सिन्दूरक	91
सारसुखो दीर्घ	5	सिन्धुफल	103
साराम्भ	26	सिन्धुवारसु	71
सारिवा शरित	110	सुघोमते	226
सार्धोऽकप्रमाण	23	सुध च मे	218
सार्धं च	15-	सुधरदाग	101

श्लोका०

पुटम्

श्लोका०

पुटम्

सुगन्धया शर्करया

44

सूपो विहम्भका

31

सुगन्धबालिः

4

सूप्यमन्लं

55

सुगन्धा कृष्णरम्भा

89

सूरणः कटुः

61

सुगन्धि मेघं

115

सूषेन्दुपवनारहं

189

सुगन्धिर्वात

73

सुध्मबालिस्तु

4

सुध्मार्तं दधि

141

सृष्टपुरीषा

39

सुदरं शुभ्ररुधं

120

सृष्टमूत्र

6

सुध्मारमूर्धं

227

”

2

सुध्मवस्त्रैरपि

225

सेवं समीर

102

सुध्मौतः प्रसृतः

57

शेषिका तर्पिणी

30

सुध्मौतास्तण्डुलान्

26

शेदुण्डस्य हलं

75

सुध्मिपण्णो हिमो

75

शेन्दी सिता

168

सुध्मकं तनु मधुरं

84

शेन्धवं द्विविधं

116

सुध्मकं सचिकित्

103

शेन्धवं लवणं

”

सुध्मकवास्तनवः

56

शेन्धमथिक्कटु

210

सुध्मकवास्तनादु

103

शेवातिघोतल

67

सुध्मकवास्तानि व

222

शोऽन्येष कटु

16

सुध्मकवास्तानि व

25

शोऽन्तो भरित

143

सुध्मकवास्तानि व

57

शौमन्धिकं बवादि

120

सुध्मकवास्तानि व

142

शौमन्धिकं कृष्णे

228

सुध्मकवास्तानि व

56

शौमनस्वं हलं

216

सुध्मकवास्तानि व

88

शौम्यं रषायनं

177

सुध्मकवास्तानि व

79

शौवर्णे रामते

”

सुध्मकवास्तानि व

112

शौवीरं तु

124

सुध्मकवास्तानि व

221

”

”

सुध्मकवास्तानि व

144

शौवीरं कृष्ण

204

सुध्मकवास्तानि व

21

शान्दरुच नमैरिषर

4

सुध्मकवास्तानि व

169

शान्दमन्धस्थितः

120

सुध्मकवास्तानि व

52

शिरसां कटु

19

सुध्मकवास्तानि व

211

श्रीकेचांडु

208

सुध्मकवास्तानि व

125

श्रीणां भाषा

129

सुध्मकवास्तानि व

110

श्रीणु हवं

44

सुध्मकवास्तानि व

63

श्रीणुः स्वादुष-

3

सुध्मकवास्तानि व

4

श्रीणुः हेमने पात्रे

178

श्रीणुः

40

श्रीका०

पृष्ठम् खोचा०

पृष्ठम्

स्वादुपाकरशाः	130	हरितं चाय	20
स्वादुपाकानिल	116	हरित मूलाद्भृत्	108
स्वादुपाक्याद्रं	99	हरिद्रा वटु	65
स्वादु बिम्बीदलं	74	हरिद्रामार्द्रकी	52
स्वादुरम्लविपाकी	6	हरिद्रावह्निना	199
स्वादु वृष्यं	144	हरिन्मुद्रः	10
स्वादु शुश्रोदके	21	हरीतक परं	110
स्वादु सज्जनयति	216	हरीतकीति	101
स्वाधूष्णा गुरवः	6	हरीतकी तु	"
स्वाद्वम्बुं विशदं	110	हविर्हस्तन	151
स्वाद्वम्बुं सान्द्र	135	हस्तलाकनय	83
स्वाद्वम्बुभावात्	101	हस्तिकन्दः	63
स्वाद्वम्बुस्य गुणाः	135	हस्तिकोशातकं	80
स्विधं दोषत्रय	91	हस्तिनीदन्धि	138
स्विन्नः पित्तकफौ	13	हस्तिनीनवनीतं	148
स्विन्नभक्ष्याश्च	55	हस्तिन्या मधुर	133
स्विन्नास्तु दग्ध	25	हस्तेन चूर्णयेत्	41
स्वेदयेत्तप्तके	34	हारीतं पललं	171
स्वेदवेपथु	196	हारातमास	199
स्वेदैर्वाति	203	द्विष्का गुदाङ्कुर	167
हंसः प्रसखलति	197	द्विष्काभ्यानादि	191
हन्ति गुल्मं	113	द्विष्काऽऽरुच्यान्त्र	112
हन्ति गुल्ममतीसार	144	द्विष्क वात	115
हन्ति गुल्मारुची	115	द्वितं परिमितं	223
हन्ति चक्षुर्गणे	82	द्वितमिच्छन्ति	154
हन्ति वातं	45	द्विताहितत्वे	200
हन्ति शोकनिल	111	द्विष्काकफातिसारप्लं	107
हन्ति सर्वकफजान्	110	द्विष्मानाहानिलश्वास	96
हन्त्यम्लपित्त	65	द्विमं तु शीतलं	179
हन्त्यात् परमचक्षुष्यं	215	द्विमकुन्दस्योत्पन्न	146
हन्त्याद्वातं	11	द्विमजा शर्करा	162
हरति पवनसङ्घं	87	द्विमवच्छिन्नरादिभ्यो	179
हरति प्रसभं	101	द्विमव मलयैर्द्भुताः	183
हरन्ति वातं	56	द्विष्मादिजावाश्च	102

APPENDIX II.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थानां सूची ।

	पृष्ठ
क्रियासारः	२८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
षन्वन्तरीयनिघण्टुः	७६.
पारिजातः	७, १४, १६, ३१, ७४.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिघण्टुः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
इत्यदीपः	२९, ५२, ५७.

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc.*

Mahratti	English	Malayalam	Famil	Page-
अमृत	Wdout	അമൃതകവചം	अमृतकवच	102
अमला	Pine apple	പുഴയിച്ചം	अमला	98
अमृत	The fruit of Amriti	അമൃതിപ്പഴം	अमृतिक फल	94
अमृत	Zedary	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	67
अमृत	Common sorrel	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	96
अमृत	Shellie	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	117
अमृत	Lo!	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	173
अमृत	Aloe-in antiquorum	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	70
अमृत	Carbonate of soda	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	117
अमृत	Wild citron tree	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	70
अमृत	Indian sorrel	അമൃതപ്പഴം	अमृत फल	112

*In the preparation of this Glossary the *Oradhiganta* (Malayalam) by Kumaron Krishnan, the *Ukraprakasanthas* of Bhavara-
mulla (colled in the Banaree Sanskrit Series) and the *Mahratti English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilized.

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
आरिण	A small fish with a white body and red fins	ചെറിയതടവീടത്തോടുകൂടിയ മീൻ	വേளീ ഉடലുമു കവരத் சி மருகனும் உள்ள ஒரு வகை மீன்	174
आरिण	Spondias minute	കുറുകുറിയ സ്പോണ്ടിയ	ஒருவகை மாம	71
आरिण	A kind of Mango	കായ്കടങ്ങ	ஒருவகை மாங்காய்	98
आरिण	Oil of the "आरिण" seeds	കായ്കടങ്ങയുടെ എണ്ണ	ஒருவகை மாங்காய் எண்ணை	134
आरिण	Black pepper	കറുത്തുപേര	மிளகு	99
आरिण	A kind of white fish	മുളകു മീൻ	ஒருவகை வெள்ளைமீன்	174
आरिण	Ginger root	ഇഞ്ചി	இஞ்சி	65
आरिण	Fimble-myrobolan	നെല്ലി	செலலி	97, 113
आरिण	Indian sorrel	പുളി	புளிபாரை	69
आरिण	Dite palm	മുളകു	சசச மாம	91
आरिण	The fruit of the kug tree	കുളക	அததிப்பழம்	89
आरिण	The annul	അന്നു	பெண ஓட்டகம்	150

சுரளி	Sheran	வயிறு கொடியதிக பெண்ணாசி	ஒருவகை பெண்ணாசி	148
சுரளி	Castor oil	சுரபண்ணாசி	ஆவனக்கொன்றை	152
சுரளி	The fruit of the castor plant	சுரபண்ணாசிக்காய்	ஆவனாக்கு விதை	99
சுரளி	Small cardamom	சிறியவயிறு	சிறிய வலம்	115
சுரளி	A species of Zedoary	கடையவயிறு	சக்சோலம்	65
சுரளி	A species of Zedoary	சுரபண்ணாசி	நறு மஞ்சள்	65
சுரளி	Wild plantain	சுரபண்ணாசி	மரலாசை	88
சுரளி	Bryonia grandis	சுரபண்ணாசி (காசுக்காய்)	சுரபண்ணாசிக்காய்	84
சுரளி	A variety of hairy Mordica	சுரபண்ணாசி	செம்பாவல் (மெதுபாவல்)	85
சுரளி	Panicum brizoides	சுரபண்ணாசி	சுரபண்ணாசி	114
சுரளி	Pith of the plantain	சுரபண்ணாசி	வாழைத்தண்டு	62
சுரளி	Carambola	சுரபண்ணாசி, சூலக்காய், இயிலை	93	
சுரளி	Oil of smooth-leaved Ponginia	சுரபண்ணாசி	புகளுராய்	152
சுரளி	A kind of gourd, Momordica charantia	சுரபண்ணாசி	மெதுபாவல்	85

Malhatta	English	Malayalam	Tamil	Page
കുമാർ	Jasmine flowered Cirsia	കൊങ്കടാവ്	பெருமகள	89
കുമാർ	Muriya kornuji	കുമാർ (കൊമ്പു)	കുറുവേലി	73
കുമാർ	Cumphor	കുമാർ	കാപട്ടണം	119
കുമാർ	Red Malabar night shade	വെള്ളാങ്കു	കൊടുവഴി	75
കുമാർ	Water melon	കൊമ്പ (കൊമ്പ)	കൊമ്പ	80
കുമാർ	Oil of the Wood-apple or Elephant-apple	കൊമ്പ (കൊമ്പ)	കൊമ്പ	155
കുമാർ	Wood apple, Elephant-apple	കൊമ്പ (കൊമ്പ)	കൊമ്പ	97
കുമാർ	A kind of grass, Cyperus rotundus	കൊമ്പ	കൊമ്പ	65
കുമാർ	Musk	കൊമ്പ	കൊമ്പ	118
കുമാർ	A variety of Cucumber	കൊമ്പ (കൊമ്പ)	കൊമ്പ	78
കുമാർ	Mormorthea Cochinchinensis	കൊമ്പ	കൊമ്പ	98

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
बालक	A kind of Emblemic myrobalan	കൊക്കില	ஒருவகை நெல்லிக்காய்	97
बालक	The Negro coffee (Round-podded Cassia)	പൊന്നാവില	பொன்னாவிளை	72
बाण	A large variety of Callodium	കണ്ണാചെമ്പ	ஒருவகை சேப்பங்கழற்கு	62
बाण	A kind of Banana	കരികളിവാഴ	ஒருவகை வாழை	88
बाण	A kind of Sugar-cane	നീലക്കിளி	ஒருவகை கரும்பு	156
बाण	Saffron	കാട്ടു	குங்குமப்பூ	117
बाण	A kind of leafy vegetable	കാട്ടുചീനി	காட்டுக்கீரை	68
बाण	Leuca Hnifolia	മര	தும்பை	73
बाण	Blepharis edulis	വിടര	சீரைக்கீரை	71

கார்னா	A kind of Corn	காரீயம்	ஒருவகை காரீயம்	20
கார்னா	The leaf of the Safflower (official)	காரீயின் லைஃ	குசம்பத்தின் இலை	68
கார்னா	Safflower	காரீயம்	குசம்பத்தின்	18
கார்னா	Cowhage and cowitch	காரீயம்	பூனைக்காரீயம் இறுகோ	18
கார்னா	Live	காரீயம்	வையம்	81
கார்னா	Black Mustard.	காரீயம்	பெண் கீடு	18
கார்னா	An esculant grass	காரீயம்	கூழ்ப்புக்கடுகு	76
கார்னா	Coriander seeds	காரீயம்	ஒருவகை மருந்துச்செடி	73
கார்னா	A kind of edible root	காரீயம்	மல்லியினை	63
கார்னா	A kind of Plum	காரீயம்	ஒருவகை கிழங்கு	94
கார்னா	A kind of Baella	காரீயம்	இலந்தை	67
கார்னா	Black-seeded Dolichos	காரீயம்	ஒருவகை வசலக்கீரை	81
கார்னா	Sugar candy	காரீயம்	ஒருவகை மொரசுக்கோட்டை	-
கார்னா	Mule	காரீயம்	டை	165
கார்னா		காரீயம்	ஒருவகை கர்க்கண்டு	150
கார்னா		காரீயம்	பெண் கிழங்கு	-

Mahrattu	English	Malayalam	Tamil	Page
ਬਰੋਸ	The first week's milk of a cow	പഥ്യൂവിച്ചി 7 ദിവസം പ നെയ്യുളവം	கனலுபோட்டு ஏழுநாள வசைத்துள்ள பசுவின் பால்	127
ਬਰ੍ਰ	Wild Date	മേങ്ങര	ஒருவகை கசுகம்பழம்	92
ਬਰ੍ਰ	Melon	മേങ്ങര	பழங்கசைய	80
ਬਰ੍ਰ	Oil of Poppy seeds	കക്കി	கசுகசாவின் எண்ணெய்	151
ਬਰ੍ਰ	Obtuse-leaved Mimosa	പശുപല	பழமுண்ணிப்பாலை (நீம் பாலை)	97
ਬਰ੍ਰ	Cocunut-oil	വെളിച്ചെണ്ണ	தேங்காய எண்ணெய்	154
ਬਰ੍ਰ	Dry cocconut kernel	നക	கொப்பைத்தேங்காய	91
ਬਰ੍ਰ	Carrot-root	മഞ്ഞുവള്ളി	காஜாதிழை, மஞ்சளமு ள்ளந்தி, காட்டுகிழை	60
ਬਰ੍ਰ	Pimelodus gago	മേങ്ങര മത്സ്യം (തട്ടിമത്സ്യം)	ஒருவகை மீன்	173
ਬਰ੍ਰ	Slightly saline sugar	മേങ്ങര ശക്കര	அசுகவிலவலம்	163
ਬਰ੍ਰ	Large-flowered Bryonia	നോക്കി	தொண்டி	81
ਬਰ੍ਰ	Sebesten	ചെറിയ നവവ	திராறுகிளி	90

1031	गोरक्षमुनि	A variety of White-gourd	வதிகு (கடிகு)	தருவகைச் சுரைக்காய்	153
	गोरक्षिणी	A white variety of gurgutic Swallow-wort	வெள்ளை விதிகை	வெள்ளைநெடுக்கடு	112
	गोरक्षा	Galt-stone Bijoor	மேலேலகை	கோரேராசனை	119
	गोरक्षी	A vine with brown grapes	வயலிதாமினி	பெருந்தொழிமுதலி	92
	विष्टुति	Boerhavia diffusa	நல்லாமை	சுந்தலை	(9)
	घोडी	Mare	பெண்குலிர	பெண்குதிரை	148
	घोरार	Iguana	இதராய்	உடுமடி	171
	तन्तू	Water cress	நீரிக்கடிகு	தருவகைகளிரை	72
	तन्तुपत्र	Leaf of Bengal gram	கடவதிகை	கடலை இலை	56
	चतुष्टय पत्रे	The leaves, stem, fruits and roots of Snake-gourd	பகவானைக் கம்ப, காய், காய, வேர் இவ	புடலை இலை, தண்டு, காய, வேர் இவை	81
	चतुष्पत्ती	The four-leaved Marsilea quadrifolia	செவ்வெண் மீனாலை	ஆரை	75
	घास	White Goose-foot	மிக (வாழ்மிக) ---	சகதிரவாத்திகளிரை	66-
	घासपत्र	A kind of root	பாலைக்கிரை (உண்கைக்க) - ஆகி	தருவகைகளிரை	64

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
चान्द्रवेदि	A creeping plant, Ipomoea bonanox	ഘനാണി (ഘെനിമി)	முதியாளுதல்	72
चाण्डरा	Alocasia antiquorum	ചെമ്പ്	சேபபகதிழைஞ்	78
चोड	Oil of the Piyal tree	ഘോളി	முரசேணலை	154
चारुशा	The seed of Piyal	ഘരേക	முரளவிறை	97
चिआ	Tamarind tree	കോക്കപ്പട്ടി, വാളമ്പി, വാൾപ്പട്ടി	புளியமரம்	98
चिभट	Cucumis mormordica	പെട്ടി	சூருவகை வேளளி	114
चिलवीज	Clearing Nut, nut which clears water	കേരംപക്കൽ	தேர்நூகுகொட்டை	112
चीनकपूर	A kind of Camphor	ചിതകപ്പുര	தீனககாப்பூரம்	120
चंर	Purple Goose-foot	ചവറമ്പാവുപിര	ஒருவகைச் சவரத்தீரை	66
चीवलीचोर	A kind of leafy vegetable	ചിപല്ലിക	ஒருவகைக் கீரை	73
खुआ	Wood-Sorrel	പുളിയാര	புளியாரை	66
चोर निम्बू	A kind of Lemon	കേരം യാങ്ക	ஒருவகை நாரத்தை	96

एकलीया रोषा	Chinese Dolichos.	வயல் தூள்	கராமணி	82
जमीर	Lemon	மேகை	எலுமிச்சை	96
जसक	Common Flax	கைலை	நாட்டாளி வித்த	17
जकादि	Civet	பாதுவாய்	புழு	120
ज.शूत	Jambir tree, Rose-apple tree	கைவை	நாவல்	99
बावप्री	Maco	கனிவகி	ஆதிபத்திரி	120
बावकल	Nut-meg	காலை	ஆதிக்காய	120
कीरे	Cumin-seed	கிரகை	சிரகம்	115
जौषरवा रंगा चंरुष	A kind of sugar	கொழைப்பின்தி	சொளக்கரிம்தின் சாது	158
जौषरवा चंरुष	A kind of sugar	கொழைக்கை (பம்பாயை)	சொளச்சக்கரை	160
ज्योतिमती रैल	Oil of the seeds of the Staff tree	கொழைக்கையின் விழி	வாதுளவை எண்ணெய்	153
रमरु	Ebony	பறழி	தாம்பிரகை	89
रोषी ये सप	A kind of salt	செய்வழி	ஒருவகை உப்பு	117
रोरली	Prickly-stemmed or round Brunjal, Solanum insanum	செய்வழி	முள்ளுக்கத்திரி	86, 114
रोली बांगी	A sort of Brinjal	கைகை வழி	செரிபு முள்ளுக்கத்திரி	86

Mabretti	English	Malayalam	Tamil	Page
சா	Cinnamon bark	விபுடணம்	உவநகப் படடை	57
சாஷா	Oval leaved Cassia	ககல	சகரை	72
சாஸா	A kind of sugar made of sugar	வவஸஸகக	ஒருவகைச சினி	31
சாஸாசா	Prickly Amaranth	வவவலி	செய சிரை	63
சாஷாசா	A kind of Sugar-cane	கககக ககிசு	ஒருவகைச கருமடி	105
சாஸு	A species of red fish	வவவிந்	ஒருவகை மீன	174
சா	Palm tree	பப	பனை மரம்	103
சாஸா	Ocimum gratissimum	சசசுசுசுசு	நசயாவேளை	72
சாஸா	Oil of Pigeon-pea	இயலகக	துவரை எண்கை	153
சாஸா	Mulberry tree	ககசுசுசு	மழுக்கடைச செடி	100
சாஸா	The large flowered Breonia	கக வக	கோவை	105
சாஸா	Zizyphus jujuba	கககக வக	ஒருவகை இலநகை	100
சாஸா	A kind of Cucumber	கககக வக	ஒருவகை வெள்ளரி	79
சாஸா	The root of Bow-string hemp	கககக கிசு	ஒருவகை கிழங்கு	61

சொரியா	A bean, Dolichos sativus	செண்டெ-யெட்	11
சொரியா	A kind of leafy vegetable	கொண்டெ-யி	68
சொரியா	Brinjal or Egg-plant	கொண்டெ-யி	85
சொரியா	Dill-seed	கொண்டெ-யி	115
சொரியா	Pomegranate	கொண்டெ-யி	92
சொரியா	A kind of Cucumber	கொண்டெ-யி	79
சொரியா	A variety of White-gourd	கொண்டெ-யி	80
சொரியா	A variety of Cucumber	கொண்டெ-யி	75
சொரியா	Wild rice	கொண்டெ-யி	20
சொரியா	Acute angled Cucumber	கொண்டெ-யி	110
சொரியா	Asclepias volubilis	கொண்டெ-யி	99
சொரியா	The two kinds of Pulse	கொண்டெ-யி	81
சொரியா	A kind of leafy vegetable	கொண்டெ-யி	70
சொரியா	Anarathus polygamus or pendulus	கொண்டெ-யி	67

பெருமையது

ஒருவகை கீரை

கத்திரி

பெருஞ்சதருபை

மாதுளை

ஒருவகை வெள்ளரி

ஒருவகைச் சரைக்காய்

யானைக்கொம்பன் வெள்ளரி

ஈவரம்

துமட்டி

செவந்திலை தையின காய்

இரண்டுவகை மொச்சை

பொய்திசுகீரை

ஒருவகை கீரை

Glossary I—(contd.)

Marathi	English	Malayalam	Tamil	Page
गव	Grape	മുതിരി	கொடி முகிழி	93
बीजाळू	Raisins	മരുന്നോ ദ്രാക്ഷ	ஒருவகை முகிழி	93
बालीकड	A kind of edible root	തികുക്കിഴക്ക	ஒருவகைக கிழகரு	63
बाण्डी माली	A kind of Basella	മരുന്നോ ചീര	ஒருவகைக கீரை	63
बाण्डीकरळे	Chinese Dolichos	വരിയെളുത്ത	பெரிய உழுந்த	11
नटुळीकड	Artemisia vulgaris	ചിറുത്ത	கிழ சாயாண்டு	65
नालेसर	Mesua Roxburghii	അ യല്ല	நாகப்பழ	117
नापणे	Thick-spiked Eleusine	വേഴ	ஒருவகை வரகு	20
नारळ	Orange	മുഴുത്താണ്ട	ஆற்கு	95
नाले	Cocconut	നന്ന	தேங்காய	90
नामिक	Carchorus Oltarius	നടൻചിര	தண்டுக்கீரை	74
निम्बोले	Neem-oil	പേച്ചുണ്ണ	வேப்பெண்ணை	153
निम्बू	Lemon	കവറനോക	எலுமிச்சை	95, 111
निंबूशी गुण	Flower of the five-leaved chaste tree	നോക്കിപ്പൂ	கொச்சிப்பூ	107
नीमरु	A kind of Alceaaya	കാ ചെമ്പ	ஒருவகை சேப்பகிழகரு	62

மரந்த	Milk-hedge plant, Pri-	பட்டைக்கிழி	சூரகசுள்ளி	75
செய்யாப்பழை	ekly pear	மேலை மலைவழங்கி	ஒருவகை கந்திரிக்காய்	86
பீரணி	Brinjal	கரி.	கறிமுள்ளி	99
பாங்காய்	Caper	பழையகை	பிலாப்பழம்	83
பாங்காய்	Jack-fruit	வலிவகை	புடலக்காய்	81
பாங்காய்	Snake-gourd	கைபுறக்காய்	கம்புப்புட்டைக்காய்	81
பாங்காய்	A kind of Snake-gourd	பிராங்காய்	ஒருவகை வெள்ளரி	79
பாங்காய்	A kind of Cucumber	பாங்காய் (செவ்வகை)	பச்சிலை	117
பாங்காய்	Folia malabathy	மேலை வகை	ஒருவகை மீன்	174
பாங்காய்	A kind of big fish	பாங்காய்	107	
பாங்காய்	The trumpet flower	பாங்காய்	97	
பாங்காய்	Emblie-myrobolan	மேலை	73	
பாங்காய்	A wild pot-herb, Ele-	மேலை	62	
பாங்காய்	phantopus scaber	மேலை	69	
பாங்காய்	A kind of Alocasia	மேலை	80	
பாங்காய்	An aquatic Amuran-	மேலை	66	
பாங்காய்	thus	மேலை	164	
பாங்காய்	Acute-angled Cucumber	மேலை		
பாங்காய்	Spinage	மேலை		
பாங்காய்	A kind of sugar cundy	மேலை		

Marathi	English	Malayalam	Tamil	Page
विणवृक्ष	The fruit of Ficus urtica rumoutchi	വട്ടുകൊട	കറുമ്പുരുത്ത	105
विणवृक्ष	A white variety of Alocasia	പയ്യാളൻചെമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
विणवृक्ष	Justicia precumbens	പർപ്പുകല്ലി	பரபபடம் (ஒருமருந்து	75
विणवृक्ष	Fruit of poplar leaved) Fig tree	അയാവിൻപടം	அரகின பழம் [பழிடு]	89
विणवृक्ष	Fig tree	അനാസ	ஆச	71
विणवृक्ष	Long pepper	പിള്ളി	தீப்பலி	116
विणवृक्ष	A kind of sugar cane	പുണ്ഡരിക്കക്കിമ്പ്	ஒருவகைகசுகம்பு	156
विणवृक्ष	Betel-nut	അട	பாகடு	91
विणवृक्ष	Oil-cake of Sesamum	ഏളിൻപിണ്ണാക്	எள்ளுபிண்ணாக்கு	17
विणवृक्ष	A kind of Date	അരം പേരിഞ്ചെപ്പ	ஒருவகைபேரிச்சம்பழம்	92
विणवृक्ष	A pot-herb of the Am arantus variety	അരം കിറ	ஒருவகை கிரை	67
विणवृक्ष	Papaya	പപ്പട	பப்பளிகாய	105

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
विवा	The fruit of the Bengal quince	കുളി	கிழங்காய	98, 113
बाण	Oil of the seeds	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	154
विवा	Oil of the Bengal quince seeds	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	154
बाण	Indian Punywort	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	73
बाण	Bison	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	171
बाण	A kind of Plum	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	94
बाण	Ladies' finger	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	87
विवा	A kind of cucumber	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	79
बाण	Narrow-leaved septestum	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	113
बाण	The fruit of the narrow-leaved septestum	കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	90
बाण		കുങ്കുമ	கிழங்கு விவ	106, 114

சொல்லி	Sylvan curallia	விவரிப்பு	குறையாகக் கூறப்படும், எவ்விதப் பரதேசத்திலுள்ளதோ	70
சொல்லி	Bottle gourd	பிளாட்டி	பிளாட்டி	50
மா	A kind of Maize	கொல்லி	ஒருவகை கோளம்	9
மா	Aconite leaved kidney Bean	கொல்லி	கொடு பரு	16
மா	A kind of citron	கொல்லி	ஒருவகை மாநளந்தரம்	95
மா	Black Pepper	கொல்லி	மிளகு	116
மா	A kind of Purslane	கொல்லி	ஒருவகை இலைகிணர்	69
மா	Cucumber	கொல்லி	கொல்லி	79
மா	Whey	கொல்லி	கொல்லி	148
மா	Citrus Acids	கொல்லி	கொல்லி	111
மா	A kind of edible root	கொல்லி	கொல்லி	68
மா	The flower of Lilopa	கொல்லி	கொல்லி	107
மா	Amaranthus oleraceus	கொல்லி	கொல்லி	67
மா	The root of Amaranthus oleraceus	கொல்லி	கொல்லி	64
மா	The Maroban	கொல்லி	கொல்லி	109

Glossary I — (contd).

Malayali	English	Malayalam	Tamil	Page
ചെറുപുഴ വെട്ട	Myrobolm A species of bulbous plant	ചെറുപുഴ ലാലച്ചിടമ്പ	മാலைകുழമ്പ	60 63
ചെറുപുഴ	Citron tree	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை, അരിക ക നാരതകം	95
ചെറുപുഴ	A p of chili	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	116
ചെറുപുഴ	A species of Arum	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	62
ചെറുപുഴ	Mongoose	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	171
ചെറുപുഴ	Rudish	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	75
ചെറുപുഴ	Rudish dried in sun- light	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	108
ചെറുപുഴ	The plant Calotropis giantic	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	112
ചെറുപുഴ	An enc	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	148
ചെറുപുഴ	Venugreek	ചെറുപുഴ	കുമ്പട്ടിമാலை	73

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
चारुवी	Four-leaved Cassia	കാട്ടുകിരീ	காட்டுக்கொன்று	15
चारुनी	Wild Paruline	കാട്ടി:ക:കീ:കീ	காட்டு இலைக்கிழை	69
चारुनी	A wild variety of Bas-	കാട്ടു പശു	காட்டு வசனைக்கிழை	67
चारुनी	Wild Dill-seed plant	കാട്ടുകൊള്ള	சத்துப்பை	68
चारुनी	A fruit, chullie millie or Cera disticha	ചെങ്കി:ക:ക		97
चारुनी	A kind of Plum	ചി:ക:ക		94
चारुनी	A kind of rice of su-	വായ്ന (ചായ്) കോ	பெரிய இலையை	3
	prior quality (grown in Andhra)	കാകന കോ: ക	தெய்வஞ்சாட்டில் கிளை நிற ஒருவகை ஆகி	
चारुनी	Bow lba thurifera	മാ:കീ:ക:ക	பரணைவண்ணி	191
चारुनी	Oil of yellow resin	ചെമ്പ:ക:കീ:ക:ക	தினை	154
चारुनी	Millet	കി:ക	கண்டவகை	10
चारुनी	Solanum jaequini	കാക:ക:ക	கண்டவகை	86, 114

173	ஒருவகை மீனா	கொழும்பி	173
9	கொண்டுசாளம்	பெருமலை	9
130	வயங்கம்	பெருமலை	130
64	-	வினாத்தி	64
14	ஒருவகைக் கடலை	ஒருவகைக் கடலை	14
102	வாதுமை	வாதுமை	102
68	காட்டுஞ்சம்பம்	காட்டுஞ்சம்பம்	68
110	-	வள்ளி நாரத்தை	110
95	வள்ளி நாரத்தை	வள்ளி நாரத்தை	95
20	ஒருவகை வரகு	ஒருவகை வரகு	20
69	நத்தைச்சாதி	நத்தைச்சாதி	69
82	கார்போக அரிசி	கார்போக அரிசி	82
59	வட்டமுள்ளங்கி	வட்டமுள்ளங்கி	59

Glossary I — (contd)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
पोपुसोला पोपुसोला	Fossil salt The fruit of <i>Aslercan- tha longifolia</i>	പൊഴിലുപ്പ് ലിംഗനകം	சவுடடுடய நாருமுருங்கை	117 99
ब्रायिल ब्रायिल	A kind of yam Brinjil Sunc as <i>ब्रायिल</i>	പന്നിപ്പഴം കൊടിയപ്പന	மருவாக கிழங்கு கத்திரிக்காய்	63 114
बिसरीकर बिसरीकर	<i>Coculus cordifolius</i> The root of a creeping plant, <i>Couvoynulus</i> <i>paniculatus</i>	ചിററുള കുങ്ക	செந்தில்கொடி. யிறளி	163 70 63
बिपुण बिपुण	A kind of edible root	പിപ്പുക്കം	ஒருவகை கிழங்கு	63
बोराय बोराय	A kind of bean The leaf of <i>Bishops</i> weed seeds	ചെറിയ ബീൻ കൊങ്ങി	மொச்சைக கொட்டை குறுகானி ஒமம	15 75
बंभुर बंभुर	Shoot of a bamboo	ബംബൂസ്	முங்கை குருத்து	77, 114

151	சீர	A kind of bad barley	செவ்வகை கொட்டாசான பாரி அரிசி	115
	சாரூ	Beleric myrobalan	தானழி மரம்	102, 112
	சாரூச	Oil of Beleric myro- 'balan	தானழி எண்ணெய்	158
	சாமிநா சீர	The fruit of Mimosa sumra	வன்னி மரம	115
	சாரூசிமிட	A kind of cucumber	வயல் வெள்ளிக்காய்	79
	சாடி	A kind of maize	ஒருவகைச் சோளம்	9
	சாசரீயுல	The flower of the Silk- cotton tree	இலமடபருத்திப்பூ	107
	சிராய	The leaf of a kind of Mustard	ஒருவகைக் கடுகின இலை	69
	சிரா சீரேய	A variety of cucumber having streaks	ஒருவகைத் தாமமட்டி	81
	சீலேலி	Acacia concinna-	புளிகுளிக்காய்	74
	சூசி	Dry ginger	கச்சு	116
	சூசராய	Garlic root	வேளுத்த உள்ளிப்பூண்டு	60

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
शेताली	White brinjal	വെളുത്ത കക്കിയാരിച്ചുക്ക	வெள்ளைக் கண்டங்கத்திரி	86
शेतासायु	A kind of Onion	ഈരം ഉള്ളി	வெங்காயம்	61
शेतायुताक	A kind of white Brunjal	വെളുത്ത പെരവഴുതിന	வெள்ளைக்கத்திரி	87
शतायुध	White Mustard	പെരുട്ടുക	வெண்கடுகு	18
शेतायुध	White yam	വെളുത്ത ചെങ്ക	வெள்ளைக்கரண்கிழங்கு	61
शेतायुध	The leaf of white Bow- ered Agita	വെളുത്തപൂവുവള അകുന്നിയുടെ ഇല	வெள்ளைப்பூவுடைய அகத்தி திகிலேரை	74
शेतायुध	A kind of Cucumber	വരിയൻകക്കരി	கக்கரிகரைய	78
शेतायुध	A kind of fish	ഈരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	173
शेतायुध	A kind of Maize	മൈദം ചെട്ടി	ஒருவகைச் சோளம்	10
शेतायुध	Ux, Hemp	ചണം	சணம்பூ	71
शेतायुध	Tribulus terrestris	അക്വിലിൻ	செரிஞ்சை	71
शेतायुध	The stalk of Mustard	കടുകുതണ്ട	கடுகுத்தண்டு	106
शेतायुध	Sw (thme	ചെറുതണ്ടകം	சர்க்கரை நாந்தண்ட	96

64	இலயின் கிழங்கு	பழையப் பண்ணிலிசை	The root of the Silk-cotton tree
19	சாமை	புழை	A kind of cultivated Millet (Panicum frumentecum)
130	பால் ஆடை	பாண்டிய	Cream
96	சாணைப்புளி	பாண்டிய	Tamarind
98, 116	பாரணை வண்டி	பாண்டிய	The fruit of Bosvallia thurifera
65	கடுகண்ணை	பாண்டிய (பாண்டிய, பாண்டிய)	Water-caltrop
152	ஒருவகை ஆடை	கடுகண்ணை	Mustard-oil
75		கடுகண்ணை	Marsilea quadrifolia
66		கடுகண்ணை	A kind of pot-herb with edible leaves
86	சண்டைக்காய்	கடுகண்ணை	A kind of Brinjal
66	முருங்கை இலை	கடுகண்ணை	The leaf of Horse-radish tree
68	பெருகுசுத்துப்பை இலை	கடுகண்ணை	The leaf of Dill-seed
69	இலைக்கேரை	கடுகண்ணை	Purslane

பாண்டிய

1081

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

பாண்டிய

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
कुदनी कुद	A kind of cucumber Milk-hedge plant, Pri- ckly pear	കുക്കം ചെണ്ടി ചുക്കച്ചെണ്ടി	ஒருவகை வெள்ளிக்காய் சதுரக்காளி	79 75
कुली कुव कुवगत	She-gout Apple Oil of Horse radish seed	ചെണ്ണാട്ട് ഈപ്പിറ മരിങ്ങച്ചെട്ട	பெண ஆடு ஆப்பிள் முருங்கை எண்ணை	148 102 153
कुवव कुलीमुला कुवेकुली कुम कुली कुने मूळ	Common salt Carrot-root A kind of Plantain A kind of wheat	ഉപ്പ് ചുറ്റച്ചെങ്കി പുത്തക്കാ കൊഴുവ കൊക്കം കൊമ്പ	உப்பு தேருவகை முள்ளங்கி சனாடைக்காய் ஒருவகை வரம்பழ ஒருவகை கோதுமை	116 59 112 88 7
कुववेति कुवव कुविक-कु	Sarasa-parila Turmeric A kind of edible root	അടവന തൻ കഞ്ഞി മുട്ടാമു	தீவந்தி லதை மஞ்சள் ஒருவகை கிழங்கு	70 65 63

മിഥി	She-elephant	പിരിയന്ന	പെണ്യാങ്ങി	148
മുളി	The fruit of Flacourtia sapida	വികണകം	നാരൂറ്റുവൃക്ഷം	99
കാ	Kodra	വരകം	വരകം	30
മുളി	Delil oil	മടലാണി	ഇന്ദ്രുണദ്രവ്യം	153
മുളി	Asafoetida	കായം	പെരുങ്കടവം	115
മുളി	Oil of black myrobolans	കടുക്കം	കരിങ്കറുവെണ്ണ	158
മുളി	The fruit of Vachellia farnesina	കരിവെണ്ണ	കരുവേലം	115
മുളി	Horse-gram	മുളി	കോശ്ല	15
മുളി	A kind of Sarasaparila	മഞ്ഞുവെണ്ണ	മഞ്ഞുവെണ്ണ	70
മുളി	A kind of Soma plant	മീനം	മീനം	73
മുളി	A kind of fish	മീൻ	മീൻ	174

II. PREPARATIONS

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>खाणोढी</p>	<p>Bread made of wheat flour.</p>	<p>മാവുവെള്ളം അപ്പം ഉണ്ടാക്കുന്നതിന്നായി ഉപയോഗിക്കുന്ന ഉരുളക്കിഴി (രോസപ്പം)</p>	<p>கோதுமை மாவினில் செய்த தனும் கனலில் சுடப்பட்ட தனும் ஒரு பந்தணம் (கோதுமை ரொட்டி)</p>	<p>35</p>
<p>खीरव (खणव)</p>	<p>A cake made of rice flour mixed with molten molasses and fried in ghee.</p>	<p>അപ്പം ഉണ്ടാക്കുന്നതിന്നായി ഉപയോഗിക്കുന്ന അരിയും പൊടിച്ചതും നെയ്യുടെ വറുത്തതും ഉണ്ടാക്കുന്ന</p>	<p>அதிரகம்</p>	<p>51</p>
<p>खारो</p>	<p>A cake made of a paste of rice flour and sugar slightly spread out and studded with sesamum on the sides</p>	<p>അരിയും പഞ്ചസാരയും ഉള്ള നെയ്യുടെ വറുത്ത അപ്പം ഉണ്ടാക്കുന്ന</p>	<p>ஒருவகை அதிரகம்</p>	<p>50</p>

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>ॐॐॐॐॐ</p>	<p>The flour of Black-gram is made into a paste, spread out in Betel-leaf and cooked in steam; it is then taken out and fried in oil.</p>	<p>പൊരിലയിൽ ഉറങ്ങാവുന്ന പന്നി അയിയിരിക്കുന്ന വിഷ്ണു അരി എണ്ണയിൽ വറുക്കൽ</p>	<p>വெற்றிலையில் ഉറുத்தும் வை புரட்டி ஆயிரில் வேக வைத்து எண்ணெயில் வறுத்தது</p>	<p>40</p>
<p>ॐॐॐॐॐ</p>	<p>The juice of the Mango fruit spread in mats in successive layers, dried in the sun and taken out in rolls.</p>	<p>മാങ്ങി</p>	<p>മാങ്ങി</p>	<p>105</p>
<p>ॐॐॐॐॐ</p>	<p>Mango fruit cut into slices and dried.</p>	<p>മാങ്ങാ</p>	<p>മാങ്ങாய് വற்றல்</p>	<p>108</p>

<p>The juice of Emblic myrobalan fruit mixed with roasted flour of rice and sesamum and asafœtida and spread out into thin circular pieces.</p>	<p>சாஸ்திரம் சாஸ்திரம்</p>	<p>செவ்வீக்காய் வட்டம்</p>	<p>39</p>
<p>A kind of cooked food containing rice, meat, brinjal, lime, asafœtida etc.</p>	<p>சாஸ்திரம் சாஸ்திரம்</p>	<p>அரிசி, கத்தரிக்காய், மாமிசம் இவைவயுடன், காயம், பிளாகு, நெய் உப்பு இவை சேர்த்து சேவித்துச் செய்து ஒரு வகை அன்னம்</p>	<p>52</p>
<p>"Pappula" of wheat baked by putting over hot earthenware pots.</p>	<p>சாஸ்திரம் சாஸ்திரம்</p>	<p>கோதுமை மாசிலில் அப்பளாகும் செய்து தீயில் சட்ட மண்பாத்திரத்தில் மீது வைத்து</p>	<p>55</p>

Marathi	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>३३३</p>	<p>A viscous mixture of the paste of the flour of rice and a pulse like black-gram, ground with water and cooked in steam</p>	<p>എഴുക്കുന്ന അടവു. അച്ചുസാ ധനു ഇടിക്കി</p>	<p>வேந்து எடுக்கிற ஒரு கை பசுண்ணம் இட்டலி</p>	<p>45</p>
<p>३३४</p>	<p>Thick 'polies' made with wheat flour are roasted in iron plates and then baked in fire. (Bread)</p>	<p>അടവുവെള്ളം വിപാളിയുടെ ആയിരത്തി ഉണ്ടാക്കിയത്. ഓലിപ്പാ പലിക്ക് വെറുചുട്ടും പീന്നി ട്നീയിൽ ചുട്ടെടുക്കുക അല്ലെങ്കിൽ അടവുവെള്ളം (അടവുവെള്ളം)</p>	<p>கோதுமை மாலை கன் மாக போளி போல்வட்ட ட.மா அதை முதலில் தேர் கைக்கல்லில் சூடு மரு கண்டிலும் வெங் தேடுதல் ஒருவகை பசுண்ணம் (பொட்டி).</p>	<p>35</p>

பரிசுவல் ஏல்

சா

சா

சா

சா

சா

Cooked balls of the flour of black gram.	உருக்கப்பட்ட கருவாய் தட்டை உருக்கப்பட்ட உருக்கப்பட்ட மாவு	உருக்கப்பட்ட மாவு	
Balls made of flour mixed with water	மாவு	மாவு	
Soaked bengal gram fried in oil or ghee mixed with salt. Half roasted pulse,	கடலை	கடலைச் சண்டல்	
Wheat flour mixed with ghee, then taken as small balls, spread out and fried in ghee.	பொரிக்கடலை	முதலியவை	
The flour of wheat and bengal gram mixed with ghee and then made into a paste	கோதுமை மாவுடன் நெய் சேர்த்து சிறிய உருண்டைகள் பண்ணி பிறகு அவைகளை நெய் சில் வறுத்து எடுப்பது கடலைமாவுமே கோதுமை மாவுமே நெய்யும் சேர்த்துப் பிசைந்து பிற்பாடு தண்ணீர் விட்டு நன்றும்	கோதுமை மாவுடன் நெய் சேர்த்து சிறிய உருண்டைகள் பண்ணி பிறகு அவைகளை நெய் சில் வறுத்து எடுப்பது கடலைமாவுமே கோதுமை மாவுமே நெய்யும் சேர்த்துப் பிசைந்து பிற்பாடு தண்ணீர் விட்டு நன்றும்	

mass of the powder
with spices and thin
pieces of dry coco nut
Place this in small
quantities on the
'Pappadas' made of
wheatn flour and care-
fully fold the pappadas
over the mass well
joining the edge
Then fry them in ghee
again

The small pieces of
paste made of the juice
of the Helotropium
indicum, rice flour,
asafoetida etc, dried.

ചെറിയപ്പട

പുരം, കൈവ, പച്ചക്കുരു, പച്ചക്കുരു
ഇവയും ചേർത്തു വൃണയും
ണ്ടു കൂടെ. ഗോമുഖ്യവായ
പുരപ്പട്ടംകൂടിയിൽ കുറച്ചുവെ
ന്നത്തിൽ പരന്നി അതിൽ ഇര
പുരം അറുവില വച്ചുപോ
കിന്നു അറുവില വന്നു നല്ല
വണ്ണം ചേർത്തുകൊടുക്കേണ്ടി
കുറച്ചുവെക്കേ

പിരണാട വനരല

പുരപ്പട്ടം, കൈവ, പച്ചക്കുരു, പച്ചക്കുരു
ഇവയും ചേർത്തു വൃണയും
ണ്ടു കൂടെ. ഗോമുഖ്യവായ
പുരപ്പട്ടംകൂടിയിൽ കുറച്ചുവെ
ന്നത്തിൽ പരന്നി അതിൽ ഇര
പുരം അറുവില വച്ചുപോ
കിന്നു അറുവില വന്നു നല്ല
വണ്ണം ചേർത്തുകൊടുക്കേണ്ടി
കുറച്ചുവെക്കേ

പിരണാട വനരല

Glossary—II (contd)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
व्याली	Wheat flour is made into a loo-o paste with ghee mixed with sugar, flavoured with spices and fried in ghee.	ചോരമ്പുരയും നെയ്യുചേർത്തു അല്പം വെള്ളംവെച്ചിട്ട് നേർക്കായുചേർക്കുകയും പഞ്ചസാരയും ഏലംവെച്ചിട്ടുവെച്ചു വയ്ക്കുകയും ചെയ്തതാണ്.	கோதுமை மாவு ம் நெய்யும் கலந்து தண்ணீர் விட்டு கரைத்து சீனியும் ஏலப்பொடி முதலியவை யும் சேர்த்து நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்கணம்	48
वुली	A kind of cake ('vataka') made of rice flour	അരിപ്പൊടിയിൽ വെള്ളം വെക്കുകയും	அரிசிமாவுக் கழினில் சேர்ப்ப்பெட்ட ஒருவகை வடகம்	57
वुली	'Modakas' made of sesame seeds fried, pounded and sugared.	എള്ളുകൊണ്ടുണ്ടാക്കുകയും	எள்ளுமோதகம்	44
काले	Blackgram is made into a paste mixed with salt, ginger and	ഉണക്കവിള ഉപ്പു, മൂർച്ഛകം എന്നിവ ചേർത്തു ചേറിവെച്ചു കണ്ടാലുണ്ടാക്കി എണ്ണയിൽ	உழுத்து அரைத்து உப்பு, மிளகு, காயம் இவை சேர்த்து செய்யிற ஒரு	

isafoetida, spread out in'o small pieces and fried in oil.

A cika in the form of tort in a moid of the pulp of gourd fruit and grams mixed with ginger, asafoetida, salt, cumin seeds and sesamum, dried in the sun and fried in ghee by oil.

Wh at-flour well ground into a mass, boiled in milk and fried in ghee.

வளைந்த கட்டிசம்,

அல்ல வகை.

உழுத, பயறு முத்திய வற்றின மாலும் சாம்பற பூஷணிக காபுமாக சோ தது உதுடன இஞ்சி காயம், உப்பு, ஜீரகம், எனாறு இவைகளையும் கலந்து நெயிலில் உலர ததறி நலண்டுணரவில் வறு ததது.

சோதுமை மாவை பாலில் வேக வைத்து சிறிய உருளைடயாகக் கொ யலில் வறுத்து எடு கத நடுவதாக பண்ட ணம்

எல் வடுகளைவிடாமலான உகை

உழுத, உலர முத்திய வறு வற்றின மாலும் சாம்பற பூஷணிக, காயம், உப்பு, ஜீரகம், எனாறு இவைகளையும் கலந்து நெயிலில் உலர ததறி நலண்டுணரவில் வறு ததது.

சோதுமை பாலில் வேக வைத்து சிறிய உருளைடயாகக் கொ யலில் வறுத்து எடு கத நடுவதாக பண்ட ணம்

Glossary II—(contd.)

Maharatti	English	Malayalam	Tamil	Page
[मसुरी]	Rice mixed with dhal, salt, ginger and asafoetida, and boiled in water.	പരിച്ഛി മിക്സ് ഇഞ്ചി, കാക്ക മുവ ചെർമ്മൂ അരി വെവിച്ചത്	பருப்பு, உப்பு, இஞ்சி, காயம் இவை சேர்த்து அரிசி வெந்தது.	27
[मसुरी]	Well broken wheat is slightly soaked, well pounded, and spread out into circular pieces. Each piece is coated with a mixture of rice flour and ghee on one side, then another piece is placed over it	சாஜி உசுரிவிக் அரிசி சா சிலவு, கெய்யும்பெச்சு வை - உசுசேசிசு கஜுவண்ணு மெச்சி ஆ சோசாவ பெசுவ சுவகாசி உசுசுசு. பிளி டு சவகாசாசி சவாசிசு சோசுவாசா சாஜிசுவஜிசு சவசுசுசு சவசுசுசு	முதலில் வஸ்திரகாயம் பசுணின அரிசியாவும் நெய்யும் சேர்த்து தண்ணீர் விட்டு நன்றாய் பிசைசுகது. தேரைசு மாப்-பேரல கரைத்து வைத்து பிற்பாடு மிகவும் சிதைய கோதுமை	44

Marathi	English	Malayalam	Tamil	Page
गोखरी कडे	Cooked ball of wheat flour	അരി നെയ്യിട്ടു ചുട്ട അപ്പം	வைக்கிற அப்பம்	46
खार	A kind of thick cake made of rice flour	അരിമധ കണ്ട അപ്പം	வேந்தோடு துமை மாவடு ண்டை அரிசி மாவிலு செய்யப் படுகிற அப்பம்	46
खाई	Balls of rice flour are cooked in water or a solution of molasses, then spread out and fried in ghee or oil	അരിപ്പൊടികൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ ഉപ്പു കട്ട വെള്ളത്തിൽ ചുട്ടു കുക്കിയ അരിപ്പൊടികൾ പിന്നീട് പരന്നിട്ടു എണ്ണയിൽ ചുട്ടിയ അരിപ്പൊടികൾ	அரிசி மாவிலு உணை... தலைப பணை ஜலத்தில் லாவது சாககரை தத்தை ணீரிலாவது கொட்டு, எண்ணெயிலோ டு நய்யி லோ வறுத்தது.	50

பேர
↓
பேர

Same 'as chandarika'

Equal quantities of rice and broken black gram are gently roasted and then powdered and mixed with some rice flour. Cumin seeds etc. are then added to it and also a little buttermilk. It is then made into circular forms resembling coiled ropes and then fried in oil.

'Roti' made of the flour of Bengal-gram

செந்நெல் அளவாங்கி
உருக்க.

கசா மலகபஞ்சம்
" "

ஒருவகை 'சண்டாரிகை'
பேரக்கு.

நட்சிபாஷினி
செய்த
செய்த

செய்த

A new earthen pot is coated on the inside with sour curds. Wheat flour mixed with half its quantity of sour curds and some ghee is placed in this pot till the mass gets sour. Then it is poured into hot ghee through a vessel with a hole at its bottom and got in the form of a tube in irregular coils resulting in more or less a circular form. It is then dipped into a

செய்யுண்டிக்குள் உள்புறம் கட்டித் தைரியத்தில் நன்றாகப் பூசி பிற்பாடு 2 பங்கு கோதுமைமாவும் 1 பங்கு தைரும் கொஞ்சம் செய்யும் சேர்த்து நன்றாய் தோசைமாவை போல கரைத்து கொட்டி நன்றாய் வற்றி புளிக்க வைத்து சிறிய சூட்டையுள்ள பாத்திரத்தில் கொட்டி மாவை வற்றி, காப்பிற் கொட்டி வட்டமாக பிழிந்து வறுத்து எடுத்து ஒளிப்பாசில் மூழ்க வைத்து

ஒரு புதிய மண் பாத்திரத்தில் உள்ளபுறம் நல்ல கட்டித் தைரியத்தில் நன்றாகப் பூசி பிற்பாடு 2 பங்கு கோதுமைமாவும் 1 பங்கு தைரும் கொஞ்சம் செய்யும் சேர்த்து நன்றாய் தோசைமாவை போல கரைத்து கொட்டி நன்றாய் வற்றி புளிக்க வைத்து சிறிய சூட்டையுள்ள பாத்திரத்தில் கொட்டி மாவை வற்றி, காப்பிற் கொட்டி வட்டமாக பிழிந்து வறுத்து எடுத்து ஒளிப்பாசில் மூழ்க வைத்து

சுவை

சுவை சாறு

சுவை

சுவை

mixed with salt, ginger and asafoetida.

A sweet cake made by mixing roasted sesame seeds with molten molasses.

'*Churma-ladi*' fried in ghee instead of baking in fire.

A preparation like '*Koravadi*' substituting for black gram rice flour mixed with curds.

Finely broken wheat is well boiled, then

து எடுக்கிற ஒருவகை அன்னம்.

எள்ளுருண்டை.

சுண்டில் சுட்டு எடுப்பதற்கு பதில் வெயிலில் வறுத்துத் துண்டுதேர்ந்தால் லாடு.

அரிசிமாவும் தயிரும் சேர்த்து செங்கிற ஒருவகை வடாம்.

நல்ல பொடி சுவைய ஐ லம் சிட்டு வேகவைத்து

56

49

40

48

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	mixed with milk and ghee and heated till it becomes a viscous fluid; then it is mixed with the necessary quantity of ghee, cooled and mixed with an equal quantity of sugar and rolled into balls.	നെയ്യും ചേർത്തു തിളപ്പിച്ചു വെട്ടிച്ച് ഞെമ്പയ്യും ചേർത്തു വാഴ ഇலைവെട്ടി രണ്ടുതരം ചേർത്തു ഉരുட்டി.	நெய்யும் பாதும செர்த்து திரும்பவும் வேகவைத்து நெய்யும் சீனியும் சேர்த்து குடுகித்தினபிறகு உருட்டிவைத்த ஒருவகை பக்கினம்.	
	'Iddals' fried in oil instead of being cooked in steam.	ஐடல் வயிறல் வுண்ணில் வரண்ட.	இட்டலிமாவை எண்ணெயில் வறுத்தது.	45

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	<p>cumin seeds, pepper, and asafoetida added to it It is then made into a thick paste with ghee and water, then spread into circular pieces and fried in ghee or oil.</p>	<p>ഈരും തേങ്ങയും അരിയും ചേർന്നു പരപ്പിക്കുക പരന്നിട്ട് തേങ്ങയോ എണ്ണയിലോ പരക്കട്ടെണ്ണ അന്നം അപ്പം സായനം.</p>	<p>சம நெய்யும் சேர்த்து ஜலம் விட்டு நனரூய பிசைந்து, கோளுசம் மாவை எடுத்து சிறிய அப்பளம், இட்டு நெய்யிலே அல்லது எண்ணெயிலே வறுத்தெடுக்கிற ஒரு வகை பக்கணம்.</p>	<p>49</p>
	<p>'Pols' made with a cooked paste of gram with molasses inside</p>	<p>പയറും കർക്കരയും ചേർന്നു അക്കിയ പുരണം (ഗീൻ) നിറച്ച അക്കന അന്നം അപ്പം.</p>	<p>பருப்பும வெல்லமும் சேர்த்து செய்கிற பூரணம் சிறைத்து இடுகிற போளி.</p>	<p>49</p>

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p> १११ Finely broken wheat is mixed with half its quantity of ghee and roasted till its colour changes; then placed in a cool spot, mixed with one-third its quantity of 'ugru and rolled into balls </p>	<p> വളരെ തെക്കയായ് പൊടിച്ച തോങ്ങു വെട്ടിൽ അരി ന്കുറച്ചുകൊണ്ടു അരിയ്ക്കു കൂട്ടി, വെട്ടുകേട സ്വഭാവത്തിൽ തിരക്കോടെ വെട്ടിയുടേ താങ്ങു ഇറക്കി അന്നുവേദം ഉന്നിയെ തട്ടിയു പഞ്ചസാരയും കൂട്ടിക്കൊടുത്തിട്ടു തുടങ്ങിയ വെട്ടുകേടത്തു ഉണ്ടായാക്കി എടുക്കുന്ന വെട്ടുകേട </p>	<p> १११ </p>	<p> १११ </p>	<p> 48 </p>

26

பெரியகடலை.

பொலிகடலை

Well roasted & bengal gram.

47

குஞ்சரலாடு.

பயாநிலம்பிறை பகரை
கொடியை நீக்கவேண்டாம்.
சாறு களைவிடாத (மேலும்
வாயு)

A preparation exactly like 'Motiladu' but substituting the flour of Bengal gram for the flour of green gram.

87

கத்தரிக்காய் சுட்டு அத்துடன் சீரகம், உப்பு, நல்லிளகு இவைகள் சேர்த்தது.

சொலி கறியணைகொட்டி உப்பு சூதரை கனிநிகையின் நீர்க்கொட்டி கறியெடுக்கொட்டி உபயோகிப்பதும்.

Brinjal is placed in fire till its skin is burnt and then mixed with cumin seeds and a powder of salt and pepper.

49

கோதுமை மாவும் செய்யும் கலந்து கொளுத்தும் ஜலம் விட்டு நனரூபம்

கொழுக்கவும் கொழுக்காது
செய்யும் வெயிலில் கொழுக்க
வாயு கறியெடுக்க

Wheat flour is mixed with ghee and made into a paste with

சூர்ப்ப

சூர்ப்ப

சூர்ப்ப

சூர்ப்ப

Maharati	English	Malayalam	Tamil	Page
शुद्ध	The sweet ball made of the flour of green-gram mixed with ghee and sugar.	പയറൻചെറുപെ സാരയും ചെർത്തുണ്ടാക്കുന്ന ചെറുപെ	சிறுபயற்சுமாஸாடு.	56
शुद्ध	Green-gram, molasses, and spices made into balls covered with a paste of wheat flour and well cooked.	ചൊപചരം തർരയും ഏലം മുഴുവാതവയും ചെർത്തു പുര ണം ഉണ്ടാക്കി അതിനെ നോട സുചെയ്യുകയും ചെറുചെറു ണ്ടാക്കുന്ന ചെറുപെ ചോദിക്കാം	பயறும் வெல்லமும சேர் த்து பூசணம் செய்து கோதுமை மாசினால் மு டின ஒரூவனை மோத கம்.	49
शुद्ध	The flour of green gram is made into a thick paste with water and fried in ghee by dropping the paste into it through	പയറൻചെറുപെ ഉണ്ടാക്കി തളവണ്ണം കർളിച്ച് ഉപയോഗി ച്ചോടാക്കി കണ്ണാപ്പയിൽ ഒഴി ച്ച് കിട്ടിയതെ നെളിയിൽ വര ത്തോടിയുപയോഗിച്ചുകൊണ്ടി രുട്ടിയുകയും ഉണ്ടാക്കാം	பயற்சுமாவை ஜலம் வி ட்டு நன்றாய் கரைத்து கண்ணாப்பையில் விட்டு நெய்யில் வறுத்து இ ளிப்பாசில் பேசட்டு உ ருண்டையாய் பிடித்து	48

<p>a perforated spoon. The little pellets thus formed are mixed with a hot viscous solution of sugar and made into balls.</p>	<p>பிசி-ஆஸ்கும எண்ணெய் சேய்யம்.</p>	<p>வைக்கிற பச்சுணம்.</p>	
<p>சிறிதளவு prepared by substituting flour of black-gram for the flour of green gram.</p>	<p>உயர்நிலை உயர் உயர் உயர் உயர் உயர் உயர் உயர்</p>	<p>பயந்து மாவுக்கு பதில் உயர்ந்து மாலி இல் செய்திற மோதி லாடு.</p>	47
<p>சிறிதி made in spherical form.</p>	<p>உயர்நிலை உயர் சிறிதி</p>	<p>உயர்நிலை உயர் சிறிதி</p>	48
<p>Same as சரி Molasses and wheat flour fried with ghee are put into milk and when the mass soli- difies it is mixed with cloves, pepper etc.</p>	<p>உயர்நிலை உயர் சிறிதி</p>	<p>உயர்நிலை உயர் சிறிதி</p>	35
			31

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सुगण्ड	The sweet ball made of the flour of green gram mixed with ghee and sugar	പയാറിൻകായം നെയ്യും സാരയും ചേർത്തുണ്ടാക്കുന്ന രുചിയുള്ള പായ	சிறுபயறுதமிழலாடு.	56
आम्रकण्ड	Green gram, molasses, and spices made into balls covered with a paste of wheat flour and well cooked	ചുവന്നരിയും കക്കിയും ഏലം മുതലായവയും ചേർത്തു പൂരിച്ച അരിച്ചോടി അതിനെ തോടമ്പുരയിലൂടെ പൊരിച്ചുണ്ടാക്കുന്ന ദ്രവ്യം മേടം 22 ദിക്കം	பயறும வெல்லமும சோத்து பிரணம் செய்யது கோதுமை மாவினில் முடின ஒருவகை மோதகம்	49
मोरीसु	The flour of green gram is made into a thick paste with water and fried in ghee by dropping the paste into it through	പയാറിൻകായം വെള്ളംമുരിച്ച് തല്ലവണ്ണം മക്കിച്ച് ഉപയോഗിക്കാറുള്ള കണ്ണാപ്പയിൽ ഒഴിയിച്ചുകൊണ്ടു നെയ്യിൽ വറുത്തു പഴുത്തു പായസം ഉണ്ടാക്കുന്ന	பயறுதமிழலை ஜலம் விட்டு நனசூய கரைத்து கண்ணாப்பையில் விட்டு நேயவில் வறுத்து சிறிப்பாசில் போட்டு உருண்டையாய் பிடித்து	46

<p>the fire and flavoured with ginger, coriander asafoetida etc. தேளி fried in ghee.</p>	<p>எறழிவுவாண வேடினி.</p>	<p>36- செய்யில் வறுத்த வேடணி.</p>
<p>The flour of black-gram, green-gram etc. covered with a thick paste of wheat flour and cooked.</p>	<p>உறு, பவலீ டுமையவுடவா லாபிகை யோசுடிதாவு கொளுவாவினு வெலிது ளாக்கா டிளாறா கிளியு.</p>	<p>36- உழுந்து, பயறு முதலிய வற்றின்மாவை கோத்து மை மாவிலுல் முடி வே க வைத்து செய்கிற ப கடினம் (உழுத்தற்க்கொ முக்கட்டை)</p>
<p>Half ripe bunches of wheat or barley grains roasted in grass-fire.</p>	<p>யோமவங்கிளாறையோ, யுயனி ள்ளையோ பகனி லிதுணா ளாய கவினகடு பகனா திக அடிது.</p>	<p>24- கோதுமையுடையவோ ய வத்தினுடையவோ பா திவினா ள்ள கதீர்க்கிள புல்லுத்தியில் சுட்டது.</p>
<p>'Polies' made of wheat flour, cut into square pieces, fried in</p>	<p>யோசுடிவவுகாளு வக்டு டகவெவவுகாணி அது டாதுனிதிக வறிய க காமாண்டுகி எறழிவுவா</p>	<p>48- சர்க்கரைப்பாறு.</p>

தேளி

தேளி

தேளி

தேளி

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>१६१</p>	<p>Puro wheat flour well ground with water, spread out into thick pieces and slowly baked in smokeless fire.</p>	<p>മുഖമാല ഗോരന്ധ്രാധിനെ പെള്ളംചേർത്തു നല്ലുപറ്റം കഴച്ചു ചെറിയ ചെറിയ കഷണങ്ങളായിട്ടുള്ളു പാരത്തിൽ നിവിളിച്ചുപോയിച്ചു.</p>	<p>தனி கோதுமை மாலை ஐலம் சேர்த்து பிசைந்து கிழிய சிறிய வடாங்களைக் களாக செய்து சுனலில் வெர்த்தது.</p>	<p>35</p>
<p>१६२</p>	<p>The white Melon fruit is cut into small pieces, mixed with salt and cumin seeds, well dried and made into small pieces by spreading small quantities in the palm. It is then baked in</p>	<p>എടവൻ വളരെ ചെറുതായി ദുരിഞ്ചു ജീരകം, ഉപ്പു, കുരുമുളക്, മുളക്, കാலை മുരളായവചേർത്തു കവർന്നി ഉള്ളിൽ ചെറിയ വടകളാക്കി പാരത്തി വെത്തിച്ചു ഉണക്കി, തീയിൽ ചുട്ടു എടുക്കുവാൻ അതരം വടകം.</p>	<p>சரம்பல பூசணிக்காயால் செய்து ஒருவகை வடாம்.</p>	<p>39</p>

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	ghee and then dipped in molten sugar.	<p>1. നന്നടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പൊടികളിൽ മുക്കി എടുക്കുന്ന ഭക്ഷണം.</p> <p>2. കേയും.</p> <p>3. ചുട്ടുപൊടും.</p>		
<p>4. वीख</p> <p>5. विखलि</p>	<p>Roasted meat.</p> <p>A kind of fruit salad.</p>	<p>6. പുട്ടുപൊടും.</p> <p>7. പുട്ടുസാലഡ് ചോറുള്ള ഒരു സാധനം.</p>	<p>8. சட்ட மாமிசம்.</p> <p>9. புட்டச்சரலட்டி போரலுள்ள</p>	<p>53</p> <p>140</p>
<p>6. साखारी</p>	<p>Wheat-flour mixed with ghee is rolled into balls. A hallow is made in the middle of each ball and then filled with sugar. The whole ball is then covered with</p>	<p>10. വടകമ്പുചോറും നന്നുചേർത്തു</p> <p>11. മർദ്ദിച്ചു കഴച്ച് കെറിയ</p> <p>12. ഉരുളകളിക്കി ഓരോ ഉരുള</p> <p>13. മധ്യഭാഗം നടുവിൽ കഴ</p> <p>14. വൃത്താകാരി വൃത്താകാര നീ</p> <p>15. റച്ചിട്ട് അരിവരയും ഒരു</p> <p>16. ജും ചേർത്തു അല്പം വെ</p> <p>17. മുക്കം കെറിച്ചു നല്ലവണ്ണം</p> <p>18. അക</p>	<p>10. சேருவகை பதார்த்தம்.</p> <p>11. கேரதுமை மாவும் நெய்யும் கலந்து நன்றாய் பிசைத்து இந்திய உருண்டைகளாகச் செய்து சுவற்றின் நடுவில் குழித்து சீனி நிரைத்து அரிசினாலும் ஜலமும் நெய்யும் சேர்த்து 19</p>	<p>44.</p>

भोजनकृतहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थकाराणां सूची ।

पुस्तक

न्यबेवः

५८, १६१, १६२.

भोजः

५५, १४५.

शाम्भटः

५, ७, ८, ९, १०,
१३, १६, १९, २१,
२२, ३१, ५७, ६०,
६२, १५१, १५६, १५७,
१६३, १६५.

बृहस्पतिः

१८६.

न्यासः

१.

सुश्रुतः

५५, १६३.

सुशेणः

७, २१, ३२, ४४, १४३,
१४६, १५५, १५६,
१७५, २२१.

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>ॐॐॐॐ</p>	<p>Wheat-flour mixed with ghee is drawn into threads, fr'd in ghee, dipped in mol-tens uga, and rolled into balls</p>	<p>ഗോരവ്വപ്പൊടം തെങ്ങും ചെറും ഈ നല്ലവണ്ണം ചെട്ടിച്ചു പൊടം ചെട്ടിപ്പൊടം തെങ്ങും ചെട്ടിച്ചു പൊടം ഉണ്ടാക്കുന്ന തെങ്ങിൻ വെള്ളം ഉള്ള പഞ്ചസാരപ്പൊടികൾ മുക്കി ഉരുട്ടി എടുത്ത രുതരം രുതരം</p>	<p>செய்யிப்பொட்டு</p>	<p>47</p>